

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM
MINISTRIGI**

**MAGTYMGULY ADYNDAKY
TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI**

**Dolandyryş hukugy
(umumy bölüm)**

Aşgabat 2010 ý.

M. Tyllaýew

**Dolandyryş hukugy
(umumy bölüm)**

**Ýokary okuw mekdepleriniň talypalary üçin
okuw kitaby**

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

**Ylmy redaktor hukuk ylymlarynyň
kandidaty, dosent I. Bekiýew**

Aşgabat 2010 ý.

Giriş

Türkmen halkynyň taryhyna altyn harplar bilen ýazylýan täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň her bir günü beýik-beýik ösüşlere beslenýär. Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda bedew bady bilen barýan döwletimizde ylym we bilim pudaklaryny kämilleşdirmek, olaryň berk hukuk binýadyny tutmak babatynda köp işler amala aşyrylýar.

Hormatly Prezidentimiziň „Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakyndaky“ 2007-nji ýylyň 15-nji fewralyndaky Permany, „Bilim – terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakyndaky“ 2007-nji ýylyň 4-nji martyndaky karary, 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen „Bilim hakyndaky Türkmenistanyň kanuny“ we beýleki hukuk namalaryň ýurdumyzyň bilim ulgamynyň kämilleşdirilmegi üçin düýpli özgerişleriň amala aşyrylmagyny esasy wezipe hökmünde goýdy.

Häzirki wagtda biziň ýurdumyzda ylymly-bilimli, watansöýüji, edep- terbiýeli ýaşlary kemala getirmek üçin döwlet tarapyndan köp işler alnyp barylýar. Ösen multimedia tehnologiýalary ornaşdyrylan çagalar baglarydyr ak mekdepler, ýokary okuw mekdepleriniň täze binalary gurulýar we ulanylmaga berilýär. Şu wezipeleri durmuşa

geçirmekde talyplaryň hukuk düşünjesini ösdürmeklik zerurlygy ýüze çykýar.

Şona görä-de, „Türkmenistanyň dolandyryş hukugy“ ýokary okuw mekdepleriniň dersi hukuk bilen bagly bolan hünärlerinde okadylýar. Dersi okatmaklygyň baş maksady talyp ýaşlara döwlet dolandyryşynyň döwlet işiniň esasy bir bölegidigini ýagny ýerine ýetirji häkimiýetiniň hukuk, guramaçylyk meselelerini öwretmek bolup durýar. Türkmenistanyň dolandyryş hukugy dersini öwrenmeklik talyp ýaşlaryň hukuk taýdan sowatly, gözýetimleri giň, aňly-düşünjeli bolmaklary üçin ähmiýeti örän ulydyr.

„Türkmenistanyň dolandyryş hukugy“ okuw kitabyňyň üsti bilen talyp ýaşlar Türkmenistanyň döwlet dolandyryşynda , adamlaryň we raýatlaryň konstitusion hukuklary we borçlary, Türkmenistanda dolandyryş edaralarynyň ulgamy, olaryň hukuk ýagdaýy döwlet gullukçylary, jemgyýetçilik birleşmeleri, we raýatlar hakyndaky maglumatlary alyp öz bilimlerini artdyrarlar. Munuň özi ösüp gelýän ýaş nesliň Türkmenistanyň Hormatly Prezidentiniň alyp barýan içerki we daşary syýasatynyň, „Döwlet adam üçindir!“ milli syýasatyň many-mazmunyna, milli hukuk ulgamynyň we halkara- hukuk kadalarynyň özara baglanyşygyna düşünmeklige ýardam berer.

„Türkmenistanyň dolandyryş hukugy“ dersi milli hukuk ulgamynyň häzirkizaman ösüş talaplaryna laýyklykda öwrenilmelidir, ýagny, esasy çeşmeler hökmünde Hormatly Prezidentimiziň içeri we daşary syýasat baradaky çykyşlary, Hormatly Prezidentimiziň kitaplary, milli hukuk namalary, şeýle hem halkara tejribesini giňden ulanmalydyr.

„Türkmenistanyň dolandyryş hukugy“ dersiniň baş wezipesi ýurdumyzyň özygtyýarlygyny gorap saklamakdan we üpjün etmekden her bir raýatyň öz konstitusion hukuklaryna we borçlaryna dogry düşünmekden we ýerine ýetirmekden ybaratdyr.

„Türkmenistanyň dolandyryş hukugy“ dersi öwrenilen mahalynda dolandyryşyň umumy düşüňjesi, döwlet dolandyryşyň umumy düşüňjesi we onuň aýratynlyklary, dolandyryş hukugynyň predmeti, dolandyryş hukuk kadalary we gatnaşyklary, dolandyryş hukugynyň subýektleriniň aýratynlykda hukuk ýagdaýyny, döwlet dolandyryşynyň usullary we görnüşleri, döwlet dolandyryş namalary, dolandyryş taýdan ynandyryş we mejbur ediş çäreleri, ýagny duýduryş önüni alyş we temmi çäreleri, dolandyryş prosessi, dolandyryş iş ýöredişi hem-de döwlet dolandyryş sferasynda kontrolygyň (barlagyň) we tertip-düzgüniň berjaý edilişi barada giňişleýin degişli maglumatlar alyp bilerler.

Dolandyryş hukugy atly okuw kitaby ýeke bir hukuçylar üçin peýdaly bolmak bilen çäklenmän başga-da dolandyryş hukugy bilen gyzyklanýanlara hem hyzmat eder diýip umyt edýäris.

Döwlet dolandyryşy barada düşünje we onuň esasy ýörelgeleri.

§ 1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet dolandyryş syýasaty.

Garaşsyz Türkmenistanyň esasy kanuny - Konstitusiýasynda Türkmenistan demokratik, dünýewi, hukuk we bitarap döwlet diýlip nygtalýar. Şoňa görä-de ähli döwlet edaralarynyň ulgamlary bilen bir hatarda dolandyryş ulgamlary hem döwleti dolandyrmakda uly orna eýedirler.

2007-nji ýyl türkmen halky üçin aýratyn ýyl boldy. Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurduň Prezidentlige ählihalk tarapyndan saýlanylmagy ýylyň esasy wakalarynyň biri boldy. Bu waka garaşsyz, bitarap Türkmenistanyň öz ösüşiniň täze başgançagyna – milletiň beýik Galkynyş eýýamyna gadam urmagy bilen başlandy.

Gurbanguly Berdimuhamedow Prezidenlik wezipesine girişen gününden başlap, jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryny düýpli özgertmäge başlady. Onuň başda durmagy bilen ýurtda demokratiýany ýaýmaňlandyrmaga, ykdysadyýeti ösdürmäge, ilatyň ýaşayyş derejesini has-da ýokarlandyrmaga gönükdirilen uly özgertmeler geçirilýär.

Ýurtda başlanan täze döwrüň mazmunyna halkymyz doly göz ýetirýär we ony tüýs ýürekden ykrar edýär.

Muňa ýurtda geçirilýän durmuş-ykdysady özgertmeler şaýatlyk edýär. Şeýle özgertmeleriň netijeleri ähli ugurlarda hemme ýerde aýdyň görünýär. Olar, ilkinji nobatda, bilim, ylym, saglygy goraýyş, durmuş üpjünçiligi pudaklardaky özgertmelerdir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň öz çykyşlarynda nazaryýeti, syýasaty we tejribäni, öňde durýan wezipelerini hem-de olary çözmegiň ýollaryny bir ýere jemlemegi, syýasy, ykdysady, durmuşy hem-de ruhy meselelere aýrylmaz baglanyşyklylykda garamak bilen, ýurduň mundan beýläkki ösüşinde ileri tutulýan ugurlary kesgitlemegi bellenilmäge mynasypdyr. Ol täze taryhy tapgyrda öz syýasy ýörelgeleriniň esasy ugurlaryny ymykly belledi. Ol ugurlar bolsa şu aşakdakylardyr:

türkmen halkynyň demokratik gymmatlyklaryny nazarda tutmak arkaly döwletiň hukuk binýatlaryny pugtalandyrmak;

ýurduň ykdysady kuwwatyny has-da artdyrmak;

ilata mynasyp ýaşaýyş şertlerini üpjün etmek;

jemgyýetiň ruhy ýagdaýyny kämilleşdirmek, bilimiň, ylmyň we medeniýetiň pajarlap ösmegini gazanmak;

ýurdy halkara bileleşikleri ulgamyna ymykly goşmak.¹

Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň esasy ugurlary baradaky şu wezipelerini netijeli çözmek, özgertmeleri we jemgyýeti hil taýdan täzelemek meselelerini üstünlikli durmuşa geçirmek üçin ýurduň garaşsyz ösüş ýyllarynda toplan tejribesini we mümkinçiliklerini başaraňlyk, döredijilik bilen peýdalanmagyň, şeýle hem dünýä ylmynyň we tilsimatynyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmagyň möhüm ähmiýeti bardyr.

Öňde goýlan wezipeleri ýerine ýetirmekde döwlet dolandyryş edaralarynyň agzybir, utgaşykly we örän guramaçylykly işlemeli dürli derejeli ýolbaşçylaryň üstüne aýratyn jogapkärçilik düşýär.¹

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, tom 1, Aşgabat 2008, sah. 8.

² Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. Aşgabat, 2008ý., s.8

§ 2. Dolandyryşyň umumy düşünjesi, onuň esasy kategoriýalary (ulgam, obýekt, subýekt, işleri (funksiýa).

Sosial dolandyryş we onuň görnüşleri.

Biziň hemmämize mälim boşly ýaly SSSR döwleti ýykylandan soň ähli Soýuz respublikalar bilen bir hatarda biziň Türkmenistan döwletimiz hem garaşsyzlygyny, gazandy. Şol sebäpli 22-nji awgust 1990-njy ýylda Türkmenistan döwletiniň garaşsyzlygy barada ýörite jarnama kabul edildi.¹ Şonuň esasynda 27-nji oktyabr 1991-nji ýylda „Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakynda“² ýörite Konstitusion Kanun kabul edildi. Şol günden başlap hem her ýylyň 27-nji oktyabry türkmen halkynyň esasy baýramy diýlip bellenip geçilýär.³

¹ Türkmenistanyň SSR-niň Döwlet özygtyýarlylygy hakynda Jarnamasy. 22.08.1990, Sowet Türkmenistany gazeti, 23.08.1990.

² Türkmenistanyň özbşadaklygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky Türkmenistanyň Konstitusion kanuny, 27.10.1991, Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň wedomostlary, 1991, №1

³ Türkmenistan SSSR-de Prezident dolandyryş formasyna geçmek we Konstitusiýa üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakyndaky Türkmenistanyň

Entäk 11-nji oktýabr 1990-njy ýylda Türkmenistanda dolandyryşyň Prezident formasyna geçmek hakynda hem-de Konstitusiýa şu babatly üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakynda ýörite konstitution kanun kabul edildi.

Garaşsyzlygyň ilkinji günlerinden başlap türkmen döwletiniň içerki we daşarky syýasatlary düýpgöter täzeden öňe sürüldi, oňa mysal edip açyk gapylar syýasatyny, dünýäniň ähli döwletleri bilen deňhukukly gatnaşyklaryny, oba syýasatyny, saglyk maksatnamasyny, Bitaraplyk syýasatyny we onlarça beýleki mysallary getirmek bolar. Netijede ähli mysallar bilen bir hatarda Türkmenistanyň bitaraplyk syýasaty hem öz çözgüdini tapdy. 12-nji dekabir 1995-nji ýyl Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň rezolýusiýasy netijesinde 185 döwletiň ykrar etmegi bilen Türkmenistana Bitaraplyk statusy berildi.

Şeýlelikde, Türkmenistanyň daşary syýasatynda esasy bir gazanan üstünligi, ol hem Bitaraplyk statusyny almagydyr. Häzirki wagtda we gelejekde Türkmenistan döwleti ähli daşary we içeri syýasatyny dolandyrmakda diňe Bitaraplygyň ýörelgesine eýerip amala aşyrýar.

Konstitution kanuny, 11.11.1990, Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň wedomostlary, 1990, №19-20

Döwletde dolandyryş meselesini öwrenmekde dolandyryş hukugynyň ähmiýeti örän uludyr we wajypdyr. Sebäbi dolandyryş hukugy döwlet dolandyryş meselesinde umumy meseleleri öwretmek bilen bir hatarda bütinleýin halk hojalygyny (ykdysadyýeti), sosial-medeni, dolandyryş syýasy meseleleri dolandyrmakda ýüze çykýan gatnaşyklary hukuk taýdan kadalaşdyrmaga we ol işleri guramaga niýetlenen hukuk pudagydyr.

Beýleki hukuk pudaklary bilen bir hatarda dolandyryş hukuk pudagy hem belli topar jemgyýetçilik gatnaşklaryny kadalaşdyryp durmuşa geçirýär. Olar haýsy gatnaşyklar diýlende onda biz olara dolandyryş gatnaşyklary diýip aýdyp bilýäris. Sebäbi latyn sözünden terjime edilende köp milletleriň dilinde „administrasiýa“ sözi dolandyryş, guramaçylyk diýlip aýdylýar. Şu nukdaýnazardan ugur alyp Dolandyryş hukugy diýen dersi „dolandyryş hukugy“ diýip aýtmaga doly esas bar.

Ýöne bu meselä doly geçilmäkä dolandyryş näme we onuň esasy häsiýetleri nämeden ybarat diýen soraga jogap bermek zerur bolup durýar.

Adamzat durmuşynda, haýsy döwlet we jemgyýetçilik gurluşyna garamazdan dolandyryş meselesi iň bir wajyp meseleleriň biri bolup durýandygy mälimdir. Sebäbi islendik ýurtda, dolandyryş meselesi doly we dogry ýola goýulmasa,

onda hiç bir kada - kanun, beýleki ýagdaýlar doly amala aşmaga mümkinçiligi ýokdur.

Şoňa görä-de dürli ylymlarda dolandyryş diýen meselä köplenç halatlarda özlerine mahsus bolan häsiýetlerde garaýarlar (mysal üçin, filosofiýa, ykdysady, ýuridiki, kibernetika ylymlarynda). Ýöne, muňa garamazdan dolandyryş diýen düşüňjäniň özüne mahsus bolan elementleriniň (kategoriýalarynyň) bardygy ähli ylymlarda belenilip geçirilýär. Olar haýsylar diýeniňde dolandyryşyň ulgamy (sistemasy), dolandyryşyň obýekti, dolandyryşyň subýekti, dolandyryşyň etmeli işi (funksiýasy) diýlip nygtalýar.

Dolandyryşyň ulgamy (sistemasy) diýen kategoriýasy näme diýlende, onda oňa grek sözünden terjime edilişine görä „sistema“ birnäçe böleklerden emele gelýän bütewi bir zada aýdylýar. Sebäbi islendik ulgam (sistema) kesgitli meseläni çözmek üçin niýetlenip, bölekleriň arasyndaky gatnaşyklary bir maksada gönükdirmäge we olaryň arasyndaky ylalaşygy gazanmaklyga gönükdirilendir.

Şunuň bilen birlikde islendik ulgam (sistema) düzgünleşdirmäni, kadaly işlenmegine we ösmegine şert döredilmegini talap edýär. Şeýlelikde, ulgama maksatly gönükdirilen täsire dolandyryş diýilýär.

Ýöne, näme hökmany we näme dolandyryşa hökmany şert döredip bilýär diýlende, oňa jogap edip esaslandyrylan jogaby kibernetika ylmy hödürläp bilýär, ol bolsa ulgamyň guramaçylyk düzüminden

gözlemelidigini we şonuň içinde dolandyryş prosessiniň geçýändigini takyklaýar.

Dolandyryş prosesi (işi) nähili durmuşa geçirilýär diýlende, onda oňa dolandyryşyň iki sany biri-birinden aýrylmaz bagly bolan kategoriýalaryň gatnaşmagynda amala aşyrylýandygy mälimdir. Olaryň birine dolandyryýan, beýlekisine bolsa dolandyrylýan diýlip aýdylýar.

Şunlukda dolandyryýan tarap dolandyryş subýekti, a dolandyrylýana, dolandyryşyň obýekti diýlip aýdylýar. Sosial dolandyryşyň obýekti diýip adamlaryň hereketine we özüni alyp barşyna aýdylýar. Edil şol dolandyryş prosesinde adamlaryň bilelikdäki hereketleri we olaryň öz arasyndaky gatnaşyklary üpjün edilýär.

Sosial dolandyryşyň subýekti barada aýdylanda, onda bu ýerde biz adamlar bilen iş salyşýarys, ýagny adamlar adamlary dolandyryýar diýen netijä gelinýär. Bu ýerde dolandyryşyň takyk subýekti hökmünde adamlar köpçüligi, döwlet ýa-da jemgyýetçilik birleşmeleri, ýa-da aýry-aýry dolandyryýan adamlar hökmünde düşünilýär.

Şeýelikde, dolandyryş-dolandyryşyň obýektiniň we subýektiniň arasyndaky aragatnaşygy aňladýar diýip aýdylýar.

Dolandyryşy hakyky durmuşa geçirmekligiň esasy bir şertem onuň häkimiýetidir. Bu bolsa öz gezeginde dolandyryşyň subýekti özüniň üstüne

ýüklenen işi doly amala aşyrmaga mümkinçilik berýän häkimiýetden peýdalanýar diýiligidir.

Şeýlelikde, häkimiýet sosial prosesi düzgünleşdirýän serişde hökmünde çykyş edýär.

Häkimiýetlilik dolandyryşyň esasy häsiýeti bolup dürli görnüşde ýüze çykýar. Eger-de gürrüň jemgyýetçilik guramalary barada barýan bolsa, onda häkimiýet jemgyýetçilik-ahlak häsiýetli bolup çykyş edýär, haçan-da dolandyryş işi (funksiýasy) döwletiň adyndan amala aşyrylýan bolsa, onda häkimiýet hukuk görnüşde (formada) ýüze çykýar.

Şeýlelikde, dolandyryşa sosial iş hökmünde häsiýetnama bermek üçin şu aşakdakylary bellemek zerurdyr:

Dolandyryş elmydama adamlaryň bilelikdäki işlerini amala aşyrmak üçin niýetlenendir.

Dolandyryş hemişe adamlaryň bilelikde bileleşip maksadalýyk işlemeklerini, ylalaşyp hereket etmeklerini üpjün edýär.

Dolandyryş-dolandyryşyň obýektiniň onuň subýektine tabynlykda amala aşyryandygyny aňladýar. Ýokarda ähli aýdylanlardan ugur alyp sosial dolandyryş iki görnüşde amala aşyrylyp bilinýär, ýagny

Döwlet dolandyrylyşy;

Jemgyýetçilik dolandyrylyşy.

§ 3. Döwlet dolandyryşyna düşünje we onuň esasy häsiýetleri

Döwlet dolandyrylyşy sosial dolandyryşyň aýratyn we esasy bir görnüşidir. Şoňa görä-de döwlet dolandyryşy özüne mahsus bolan häsiýetleri jemleýär we olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Döwlet dolandyryşy döwletiň bähbidini durmuşa geçirmäge niýetlenendir;

Döwlet dolandyryş işleri (funksiýalary) ýörite subýektleriň üsti bilen amala aşyrylýar;

Subýektler (gatnaşyjylar) ýörite döwletiň adyndan hereket edýärler;

Subýektlere döwlet häkimiýetli ygtyýarlyklary berilýär.

Şeýlelikde, dolandyryşyň döwlet häsiýetliligi aýdyňdyr. Şonuň bilen baglylykda döwlet dolandyrylyşynyň obýekti бүтін jemgyýet bolup durýar.

Ýöne döwletiň işleri (funksiýalary) ähli döwlet edaralary tarapyndan amala aşyrylýar (kanun çykaryjy, dolandyryş, kazyýet we prokuratura).

Şoňa görä-de бүтін jemgyýeti, döwleti dolandyrmak üçin ähli döwlet edaralary çykyş edýärler, beýle netijä döwleti dolandyrmagyň giň manysynda alynýar. Ýöne döwlet dolandyryşynyň asyl manysy boýunça alnanda, onda döwlet edaralarynyň bir görnüşini göz önünde tutulýar, ol hem

döwlet dolandyryş edaralarydyr. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 48-nji maddasynda bellenilişi ýaly Türkmenistanda iň ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy Prezident, Mejlis, Ýokary kazyýet, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti amala aşyrýarlar.

Konstitusianyň 54-nji maddasynda bolsa, Türkmenistanyň Prezidenti döwletiň we ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr diýip nygtalýar.

Şeýlelikde, Türkmenistan döwletinde ýerine ýetiriji häkimiýet dolandyryşy amala aşyrmaga niýetlenen edara bolup, özüne mahsus bolan (tabşyrylan) döwlet işiniň esasy bir bölegini ýerine ýetirýär we ol işler beýleki döwlet edaralarynyň işlerinden düýpgöter tapawutlydyr.

Döwlet dolandyryş işlerini amala aşyrmak üçin ýokarda belleýşimiz ýaly ýörite döwlet dolandyryş ulgamy döredilýär, ol ulgama bolsa döwlet dolandyryş edaralary girýärler. Olaryň esasy maksady yzygiderli kanunlaryň we beýleki kadalaryň düzgünleriniň we döwlet tarapyndan bellenilen ähli wezipeleri doly we dogry durmuşa geçirmekden ybaratdyr.

Şoňa görä-de, dolandyryş edaralary özleriniň işleriniň häsiýetine görä ýerine ýetiriji edara diýlip aýdylýar.

Näme sebäpden ýerine ýetiriji edara diýlip aýdylýar diýlende, onda dolandyryş edaralary Prezidentiň Permanlaryny we kararlaryny Mejlisiň kanunlaryny we kararlaryny ýerine ýetirmäge

gönüden-göni borçlydyrlar. Şol nukdaýnazardan ugur alyp, olara ýerine ýetiriji häkimiýet diýilýär. Döwlet dolandyryşynyň ýene bir aýratynlygy, ol hem onuň maddy bazasynyň barlygyndadyr. Bu nämäni aňladýar diýenimizde, onda hiç bir döwlet edaralaryna mahsus bolmadyk häsiýeti bar diýiligidir, ýagny diňe döwlet dolandyryş işinde maddy we ruhy baýlyklaryň döredýän ýeri bolup durýanlygyndadyr.

Döwlet dolandyryş edaralary diňe bir ýerine ýetiriji edara hökmünde çykyş etmän, serenjam beriji edara hökmünde hem çykyş edýärler.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, eger ýerine ýetirmek işleri ýokary edaralar we Prezident tarapyndan bellenýän bolsa, onda serenjam beriş işleri dolandyryşyň öz içinde ýüze çykýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Ministrler Kabinetiniň görkezmeleri we beýleki namalary ähli aşakda durýan dolandyryş edaralaryna we olaryň wezipeli adamlaryna ýerine ýetirmeklik hökmanydyr. Şol sebäpli serenjam (buýruk) beriş işleri diýip aýdylýar.

Döwlet dolandyryşy asyl manysynda guramaçylyk işleridir. Sebäbi dolandyryş sferasynda ähli pudaklaryň we düzümleriň işlerini guramaklyk hem durmuşa geçirmeklik bilen amala aşyrylýar.

Döwlet dolandyryşy kanunlara tabynlykdaky işdir, sebäbi ähli dolandyryş işleri we namalary Türkmenistanyň Konstitusiýasyna, Permanlaryna,

Mejlisiň kanunlaryna laýyk gelip, olaryň talabyny ödemelidir.

Döwlet dolandyryşynyň hukuk häkimiýetli häsiýeti bardyr. Beýle diýildigi döwlet dolandyryşynda dolandyryşyň obýekti dolandyryşyň subýektine tabyn diýmekdir. Şoňa görä-de dolandyryş gatnaşyklary göni (subbordinasion), buýruk beriji we häkimli guramaçylykly häsiýetlidirler.

Döwlet dolandyryşyna häsiýetnama bermek üçin, onuň beýleki guramaçylyk we hukuk taraplaryny hem häsiýetlendirmeklik uly ähmiýete eýedir. Mysal üçin, gyzyklandyryan mesele onuň düzümi, işleri we usullarydyr.

Döwlet dolandyryşynyň düzümleri barada aýdylanda, onda ol yzygiderli subýekt tarapyndan dolandyryşyň amala aşyrylyşynyň esasy basgançaklary barada aýtmalydyr. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Çözümleri işläp düzmek we kabul etmek;

Dolandyryşyň esasy düzgünlerini we kadalaryny düzmek;

Dolandyryş apparatynyň esasy ugurlaryny kesgitlemek;

Dolandyryşyň subýektlerini we obýektlerini döretmek.

Başgaça aýdanymyzda dolandyryşyň barşynda döwlet dolandyryş edaralarynyň işlemegine oňaly şert döredip, dolandyryşyň subýektleriniň we

objektleriniň hukuk ýagdaýlaryny kesgitlemekden ybaratdyr. Olar dolandyryşda ýüze çykýan gatnaşyklary kadalaşdyryp kabul edilen çözgütleri durmuşa geçirmekden hem-de dolandyryş ulgamynyň barlag, gözgeçilik işlerini geçirmekden ybaratdyr.

Dolandyryşda-dolandyryşyň işleri uly ähmiýete eýedirler. Olar umumy işlerden we kömekçi işlerden ybaratdyr.

Umumy işler islendik dolandyryş işlerine mahsusdyr. Olaryň kömegi bilen umumy meseleler we wezipeler hemme objektlere we subýektlere deň gatnaşykly häsiýetlidirler. Dolandyryşyň umumy işlerine degişli zatlar – meýillendiriş, dolandyryş ulgamynyň düzümini döretmek; ýolbaşçylyk etmek we düzgüni kadalary bellemek hem-de dolandyryş işini sazlamak ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirmek, barlag geçirmek hem-de olaryň hereketini öwrenip baha bermekden ybaratdyr.

Dolandyryşyň ýörite işleri barada aýdylanda, onda olar dolandyryşyň subýektleriniň we objektleriniň aýratynlyklarynyň bardygyny aňladýar. Olar umumy işleriň ýetmezçiliginiň üstüni doldurýar, nirede şonuň ýaly ýetmezçilik bar bolsa, mysal üçin, tehniki taýdan, usuly ýolbaşçylyk, tehniki barlag, ýörite gözgeçilik we beýlekiler.

Olar haýsy usullara bölünýär diýlende, onda dolandyryş (Dolandyryş) we ykdysady usullary göz önünde tutulýar.

Dolandyryş usulyň kömegi bilen hökmany düzgünler bellenýär.

Ykdysady usulyň kömegi bilen dolandyrýlýan obýektleriň maddy ýagdaýyna täsir edilýär.

Şunuň bilen baglylykda dolandyrş gatnaşyklarynda mydama ýüze çykýan guramaçylyk-hukuk kategoriýalary hereket edýärler. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Dürli tipli adamlar kollektiwleri (hojalyk, medeni, sosial);

Önümçilik-tehniki we gaýry bölekler (birleşmeler, firmalar, kombinatlar);

Döwlet dolandyrş pudaklary (senagat, oba hojalyk we başgalar);

Döwlet dolandyrşyň pudakda ýörite görnüşleri (planlaşdyryş, ylmy-tehniki ösüş, baha bellemek we ş.m.);

Döwlet dolandyrşynda obýketi boýunça toplanýan pudaklar (halk hojalygyny dolandýrmak, sosial-medeni gurluşy dolandýrmak).

Döwlet dolandyrş işleri döwlet, jemgyýetçilik birleşmeleri we raýatlar üçin durmuşa geçirilýär. Şoňa laýyklykda:

Dolandyryş edaralarynyň döwlet kärhanalaryna, edaralaryna we guramalaryna ýolbaşçylyk etmek işi;

Dolandyryş edaralarynyň jemgyýetçilik guramalarynyň işini kadalaşdyrmak we olar bilen arkalaşmaklygy amala aşyrmak;

Dolandyryş edaralarynyň işleri raýatlaryň sowallaryny we ýetmezçiliklerini kanagatlandyrmak we olaryň hukuklaryny goramaklyga gönükdirilendir.

Döwlet dolandyryşy: 1) Merkezi ýolbaşçylyk hem-de 2) ýakyndan (oparetiw) dolandyrmak üsti bilen amala aşyrylýar.

Mundan başga-da dolandyryş edaralary raýat-hukuk şertnamalaryny baglaşmaga hem ukyplydyrlar hem-de olar dürli maddy-tehniki operasiýalary (işleri) amala aşyryp bilýärler.

Şeýlelikde, ähli halatlarda dolandyryş edaralarynyň işleri diňe ýerine ýetirmek we serenjam bermek bolman, gerek bolan ýagdaýlarda ýokarda agzalan meseleleri hem çözmäge ukyplydyrlar.

Ýene-de bir zady gysgajyk bellemek zerurdyr, ýagny dolandyryş işleri ýeke bir döwlet dolandyryş edaralarynyň işinde ýüze çykman, beýleki döwlet edaralarynyň işinde hem ýüze çykýandyr, ýagny, Türkmenistanyň Mejlisi, prokuratura we kazyýet edaralary özleriniň esasy wezipelerini – işlerini ýerine ýetirmek üçin dolandyryş işlerini hem ulanýarlar. Ýöne ol dolandyryş işleri olar üçin esasy işler bolman kömekçi iş hökmünde hyzmat edýärler. Şoňa görä-de

olar dolandyrys seljerişine gatnaşman özlerine mahsus bolan işlerini, ýagny, kanun çykarmak, adyl kazyýetligi amala aşyrmak we kanunlaryň berjaý edilişine gözegçilik etmek üçin ulanýarlar.

Şeýlelikde, dolandyrys diýen mesele iki görnüşde ýüze çykýar:

1. Ýörite aýlyk tölenip işleýän dolandyrys edaralarynyň kömegi bilen;
2. Beýleki döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşmeleriniň işinde ýüze çykýan dolandyrys işleri.

Döwlet we jemgyýetçilik dolandyrysýy barada aýdylanda, onda biz ilki bilen olaryň arabaglanyşygy barada aýtmalydyrys, ýagny döwlet dolandyrys ulgamy bilen bir hatarda jemgyýetçilik dolandyrysýň hem hereket edýändigini bellemelidiris. Jemgyýetçilik dolandyrylyşy adamlaryň öz erik-islegine görä döredilip, hojalyk, sosial-medeni we dolandyrys syýasy meseleleri dolandyrmaklyga örän erjel gatnaşýar.

Şeýlelikde, jemgyýetçilik dolandyrylyşy diýen düşünje şu aşakdakylardan ybarat bolup durýar:

Jemgyýetçilik birleşmeleri döwlet dolandyrys edaralarynyň işinde kömek etmeklige ýardam berýär (mysal üçin, jemgyýetçilik barlagy);

Jemgyýetçilik birleşmeleriň gös-göni özleriniň içki işlerini dolandyrmak meselesi.

Döwlet we jemgyýetçilik dolandyryşy özleriniň maksady we wezipesi boýunça döwlet, jemgyýetçilik meselelerini çözmekde bilelikde amala aşyrýarlar. Olaryň aýry maksady ýokdur we ikisem döwletiň çäginde bilelikde bir maksada gulluk edýärler.

Jemgyýetçilik dolandyryşy barada biziň ýene bir ön hem belleşimiz ýaly bellemeli zadymyz ol hem jemgyýetçilik birleşmeleri adamlaryň öz erk-islegi boýunça döredilýär we olaryň borçlary, hukuklary, ýerine ýetirmeli wezipeleri we etmeli işleri ýörite tertipnamalaryň we düzgünnamalaryň üsti bilen kadalaşdyrylýar. Ol tertipnamalar we düzgünnamalar hukuk namasy bolman jemgyýetçilik- ahlak häsiýetlidir.

Haçan-da jemgyýetçilik birleşmeleriniň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän tertipnamalaryň we düzgünnamalaryň kadalary bozulan ýagdaýynda, onda hukuk jogapkärçiligi ýüze çykman, jemgyýetçilik - ahlak jogapkärçiligi ýüze çykýar.

Döwlet dolandyryşy barada aýdanymyzda öňem belläp geçişimiz ýaly, dolandyryş edaralary döwlet tarapyndan döredilýär, olar döwletiň adyndan çykyş edýärler. Olaryň hukuk ýagdaýlary ýörite hukuk häsiýetli namalar bilen kadalaşdyrylýar. Şol namalaryň kadalary bozulan halatynda hukuk jogapkärçiligi ýüze çykýar, ýöne, bellenilen aýratynlyklar jemgyýetçilik dolandyryşyna hiç hili päsgelçilik döretmän, gaýtam olaryň dolandyryş

edarylary bilen has ýakyn aragatnaşykda hereket etmeklerine ýardam berýär.

Beýik Galkynyş we täze özgertmeler zamanasynda döwlet meselelerini çözmekde dolandyryş edaralarynyň önünde uly wezipeleriň durýandygy aýdyňdyr.

Türkmenistan döwleti özüniň garaşsyzlygyny alandan soň, bitaraplygyny gazanandan soň dolandyryş sferasynda içerki we daşarky syýasatlary özbaşdak çözmäge doly mümkinçiligini gazandy. Şol nukdaýnazardan ugur alsak onda döwlet dolandyryşynyň önünde ähli jähtlerde örän uly wezipeleriň durandygy mälimdir. Ol wezipeleriň biri hem hojalyk (ykdyadyýet) bilen bagly meseledir, ýagny, senagaty, oba hojalygyny ösdürmek, tebigaty gorap saklamak we tebigy resurslary özleşdirmeklik, ulag serişdelerini ösdürmeklik, demir we gara ýollary gurmaklyk; içerki we daşarky söwdany ösdürmeklik, komunal hojalygy we ilata durmuş taýdan hyzmat etmekde hem-de aragatnaşyk meselelerini çözmek we ösdürmek häzirki wagtda iň bir wajyp wezipeleriň biri bolup durýar.

Döwletiň önünde durýan wajyp meseleleriň biri hem sosial-medeni gurluş meselesidir. Sosial-medeni mesele barada aýdylanda, onda ol bilimi we ylmy ösdürmek, medisina hyzmatyny, sosial üpjünçilik hem-de sport we syýahatçylyk babatdaky pudaklardyr. Bu wezipeleri çözmekde esasy işleri we çäreleri amala

aşyrmak degişli dolandyryş edaralarynyň paýyna düşýändigini hemmä mälimdir.

Dolandyryş syýasy meseleler barada aýdanynda, onda ol ýurdy goramak, milli howpsuzlygy berjaý etmek, jemgyýetçilik tertibi we jemgyýetçilik howpsuzlygy amala aşyrmak, adalat edaralarynyň işini kämilleşdirmek, daşary syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklary ösdürmekden ybarat bolup durýar.

Agzalan pudaklaryň we beýleki ugurlaryň üstüne ýüklenen häzirkäki wezipäni çözmek, esasanam döwlet dolandyryş edaralarynyň paýyna düşýär.

§ 4. Döwlet dolandyryşynyň esasy ýörelgeleri

Döwlet dolandyryşynyň esasy ýörelgeleri barada aýdylanda, onda şu aşakdakylary nygtamak bolar.

Döwlet dolandyryşy nämä esaslanýar diýlende, onda dolandyryş meselesi nämäden ugur alýar we nämäniň esasynda hereket edýär diýilidigidir.

Her bir döwlet edarasynyň esasy ugry bolşy ýaly döwlet dolandyryş edaralarynyň hem esasy ugurlary we ýörelgeleri bardyr. Şol ýörelgeleriň esasynda hem birinjiden-ä döwlet dolandyryş edaralary döredilýär, ikinjidenem olaryň işleri ugrukdyrylýar we guralýar. Ol ýörelgeler şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Halk köpçüliginiň döwlet dolandyryşyna gatnaşmagy;
2. Demokratik merkezleşdirmе;
3. Milletleriň deňhukuklylygy;
4. Kanunylyk;
5. Meýilleşdiriş.

Şu mynasybetli döwlet dolandyryş edaralarynyň ähli köptaraplaýyn işi döwletiň hukuk namalarynda berkidilen ýörelgelere esaslanýar. Öz mazmuny boýunça umuman halk hojalygyny, durmuş medeni we dolandyryş syýasy meseleleri dolandyrmagyň ýörelgeleri döwlet dolandyryş edaralarynyň işini guramagyň esasy düzgünleri, onuň ugur alyş başgançaklary bolup durýarlar.

Döwlet dolandyryşynyň ýörelgeleri ähli ugurlar hem pudaklar üçin umumydyr. Şoňa görä olar ähli çygyrlary dolandyrmaga deň derejede degişlidirler. Döwlet dolandyryşyna halk köpçüliginiň gatnaşmagy esasy ýörelgeleriň biri bolup demokratiýany hemme taraplaýyn ýaýbaňlandyrmak we kämilleşdirmek, döwleti dolandyrmaga ähli raýatlary işeňňir gatnaşdyrmak, döwlet diwanynyň işini gowulandyrmak hem-de döwlet dolandyryş edaralarynyň işine halkyň kontrollygyny güýçlendirmekden ybaratdyr.

Döwlet dolandyryş edaralary öz tebigaty boýunça tüýs demokartikdir, halkydyr. Olar

dolandyryşa ähli raýatlary çekýärler, öz işlerini zähmetkeşleriň isleglerini we tejribesini nazara alyp, olaryň özi bilen ýakyn gatnaşykda ýola goýýarlar.

Döwlet dolandyryşyna halk köpçüliginiň gatnaşmagy yzygiderli artýar. Munuň üçin bolsa her hili guramaçylyk formalar ulanylýar. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. döwlet dolandyryşyna raýatlaryň her biriniň gatnaşmagy;
2. döwlet dolandyryşyna zähmetkeşler köpçüliginiň gatnaşmagy;
3. döwlet dolandyryşyna ýerlerde döredilen edaralaryň gatnaşmagy;
4. döwlet dolandyryşyna jemgyýetçilik guramalaryň gatnaşmagy.

Biziň pikirmizçe, şu bölünişik döwlet dolandyryşy üçin esasydyr, sebäbi dolandyryş edaralarynyň işinde zähmetkeşleriň gatnaşmagynyň sanalyp geçilen formalaryň hemmesi ýüze çykýar.

Ýurdumyzyň ilaty döwletiň alyp barýan syýasaty baradaky çäreleri ara alyp maslahatlaşmaga işjeň gatnaşýarlar. Mysal üçin, Türkmenistanyň raýatlary döwletiň ähli dolandyryş meselelerini mundan beýläk hem ösdürmek we beýleki çärelerini ara alyp maslahatlaşmaga gatnaşýarlar.

Döwlet dolandyryşynda önümçiligiň we beýleki pudaklaryň öndebaryjylarynyň hereketi uly ähmiýete eýedir. Işçileriň, daýhanlaryň we gullukçylaryň şahsy

goşandy dürli tertipde höweslendirilýär. Aýratyn tapawutlanan işçilere, daýhanlara we gullukçylara hormatly atlar dakylýar, döwletiň ordenleri we medallary bilen sylaglanýar.

Döwlet dolandyryş çygrynda geçirilýän maslahatlar halk hojalygynyň, durmuş medeni meseleleriniň mundan beýläk-de ýokary götermegiň köp meseleleri çözülýär. Önümçiligiň öňdebaryjylarynyň maslahatlaryny zähmetkeşler köpçüligini döwlet dolandyryşynyň wezipelerini çözmäge gatnaşdyrmagyň esasy görnüşlerinden biridir. Şeýle maslahatlara dürli guramalaryň işgärleri gatnaşýarlar. Şol maslahatlarda halk hojalygyny ösdürmekde gazanylan üstünlikler bilen bir hatarda kemçilikleriň hem üsti açylýar.

Halk hojalygyny we durmuş medeni meselelerini dolandyrmakda ylmy-tehniki maslahatlary, geňeşleri hem uly ähmiýete eýedirler. Olaryň düzümine dürli guramalaryň wekilleri girýärler. Şol maslahatlaryň mejlislerinde ýurduň halk hojalygyny we beýleki ugurlary mundan beýläk-de ösdürmegiň, ylmyň we öňdebaryjy tejribäniň täze gatnaşyklaryny durmuşa geçirmek meselelerine seredilýär.

Döwlet dolandyryşynda esasy ýörelgeleriň biri hem demokratik merkezleşdirme ýörelgesidir. Ol ýörelgäniň durmuşa dürli görnüşleri ýüze çykýar. Olaryň köpüsi döwlet häkimiýeti tarapyndan

döredilýär. Dolandyryş edaralarynyň önünde durýan wezipeleriň birmeňzeş bolmagy olary ýeke-täk ulgama düzmäge mümkinçilik berýär, şunda her bir aşakda durýan edara ýokardaka tabyn bolýar, öz işinde ýokary edaranyň görkezmelerini ýerine ýetirýär. Bir wagtyň özünde ýokarda durýan edara aşakdaky edaralaryň işi üçin doly jogapkärçilik çekýär.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň gurluşynda demokratik merkezleşdirmäniň häsiýetli ýüze çykmagy iki tabynlylykdyr. Şunda käbir dolandyryş edaralary gorizental (kese) gatnaşyk boýunça degişli welaýat, şäher, etrap häkimlerine, wertikal (dik) ýagdaýda bolsa ýokarda durýan döwlet dolandyryş edarasyna garaşlydyr. Mysal üçin, etrap häkimliginiň bölümleri gorizental tabynlyk boýunça etrap häkimligine, wertikal tabynlyk boýunça ýokardaky degişli welaýat we şäher häkimliklerindäki bölümlere tabyndyr.

Dolandyryş edaralarynyň şeýle tertipde gurulmagy býurokratik merkezleşdirilmegine garşy möhüm kepillik bolup durýar.

Döwlet dolandyryşynda demokratik merkezleşdirmäniň ýene bir aňlatmasy – ýüze çykmasy kollegiallyk we şahsy ýolbaşçylykdyr. Kollegiallyk we şahsy ýolbaşçylyk, bir tarapdan, guramaçylyk formasy bolsa beýleki bir tarapdan, döwlet dolandyryş edaralarynyň iş usulydyr.

Kollegial edaralarda, kollegiallyk möhüm meseleleri ara alyp maslahatlaşmagyň we çözmegiň esasy usulydyr, bu edaralarda operatiw häsiýetdäki käbir meseleler degişli ýolbaşçy işgärler tarapyndan özbaşdak çözülýär. Bu ýerde şahsy ygtyýarlylyk operatiw çözülip bilinjek işleri ara alyp maslahatlaşyp ýöretmekden dynmak üçin kömekçi usulydyr.

Şahsy ýolbaşçylyk (dolandyrys) edaralarynda meseläniň gutarnykly çözgüdi ýolbaşçy (ministr, başlyk ýa-da naçalnik) tarapyndan amala aşyrylýar. Emma bu ýer-de döwlet dolandyrysynyň möhüm meseleleri kollegial maslahatlaşylýar, soňra gutarnykly karary ýolbaşçy çykarýar.

Çylşyrymly döwlet dolandyrys meselelerini çözmek, tabşyrylan wezipeleriň ýerine ýetirilişini barlamak, kadrlary seçip almak, möhüm buýruklary we instruksiýalary ara alyp maslahatlaşmak üçin ähli merkezi dolandyrys edaralarynda kollegiýalar döredilýär. Kollegial edaralarda kollegiýanyň karary gutarnykly hasaplanylýar; şahsy ýeke-täk başlangyç esasynda hereket edýän dolandyrys edaralarynda kollegiýa diňe maslahat berýär, teklip edýär.

Döwlet dolandyrysynyň ýene bir wajyp ýörelgeleriniň biri hem kanunylygyň dogry we pugta berjaý edilmegi esasynda amala aşyrylmagydyr. Döwlet dolandyrysnda kanunylygyň pugta berjaý edilmegine biziň ýurdumyzda hemişe uly ähmiýet berilýär. Sebäbi ol tutuş jemgyýete döwlet

ýolbaşçylygynyň umumy ýörelgesi bolup durýar. Şoňa görä-de bu ýörelgäniň berjaý edilmegi häzirki döwürde iň möhüm we zerur şertleriň biridir.

Döwlet dolandyryşynda kanunylyk ýörelgesini üpjün etmegiň iň esasy şerti hem dolandyryş prosessinde düzgün bozulmalara ýol bermezlikdir. Şoňa görä-de kanunylyk ýörelgesiniň döwlet dolandyryşynda durmuşa geçirilmeginde döwlet dolandyryşynyň merkezi edaralary-da, ýerli edaralary-da uly rol oýnaýarlar. Olar özleriniň tabynlygyndaky edaralaryň işiniň ýagdaýyny yzygiderli barlaýarlar we goýberilen ýalňyşlary düzetmek üçin degişli çäreler görýärler.

Döwlet dolandyryşynda ýene bir uly ähmiýete eýe bolan ýörelgeleriň biri hem milletleriň deňhukuklygydyr.

Jynslaryň we milletleriň deňhukuklylyk ýörelgesi döwlet dolandyryşynyň ähli prosessinde yzygiderli ulanylýar. Ol öz gezeginde halk hojalygyny we beýleki pudaklary dolandyrmaga öz oňalylygynyň täsirini ýetirýär.

Halk hojalygyny we beýleki pudaklary dolandyrmagyň özi ýurdumyzyň ähli milletleriniň ykdysady we medeni taýdan tiz ýokary göterilmegini üpjün edýän çäreleriň biri bolup hyzmat edýär. Şoňa görä-de dolandyryş edaralarynyň ulgamy düzülende milli aýratynlyklar nazara alynýar, bu işe ähli milletleriň wekilleri birmeňzeş derejede çekilýär.

Döwlet dolandyryşynyň ýene bir ýörelgesi meýilleşdirişdir. Bu mesele boýunça, ýagny, halk hojalygyny dolandyrmagyň, durmuş-medeni çygry dolandyrmaklygyň ähli ugurlary boýunça umumy ýörelge hökmünde 2020-nji ýyla çenli kabul edilen milli maksatnama hereket edýär we ol maksatnama esaslanyp hemme pudaklarda özlerine degişli maksatnamalar işlenip düzüldi we olar üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Ýokarda agzalan ýörelgeler umumy syýasy ýörelgeler hasaplanýar.

Umumy ýörelgelerden başga-da döwlet dolandyryşynda giňden ulanylýan guramaçylyk tehniki ýörelgeler hem bardyr. Olar şu aşakdakylardan ybarat:

1. Pudaklaýyn ýörelge;
2. Iş boýunça (funksional) ýörelge;
3. Belli çäge degişli ýörelge.

Bular hem döwlet dolandyrylyşynyň umumy ýörelgeleriniň üstüni dolmak üçin hyzmat edýän ýörelgelerdir.

§ 5. Daşary ýurtlaryň dolandyryş hukugy.

Daşary ýurtlaryň dolandyryş hukugyny öwrenmeklik, Türkmenistan bilen söwda-ykdysady we beýleki gatnaşyklary alyp barýan we giňeldýän döwletlerde dolandyryş mehanizmlerini düşündirmeklige ýardam edýär.

Dolandyryş hukugy-täze, ýaş pudaklaryň biri. Ol günbatar ýewropa ýurtlarynda senagat rewolýusiýalary eýýamynda ýüze çykýar. Onuň özbaşdak hukuk pudagy hökmünde ýüze çykmagy üçin dolandyryş işi ýöriteleşdirilen, dolandyryş-hukuk kadalarynyň hereketiniň täsirine düşmegi gerekdi. Dolandyryş hukugyna çenli daşary ýurtlaryň dolandyryşy hukugyň beýleki subýektlerine hem degişli bolan umumyhukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýärdi.

Daşary ýurtlaryň dolandyryş-hukuk ulgamlary häzirki zaman döwletliligiň ösüşiniň, şeýle hem aýry-aýry ýurtlaryň taryhy rewolýusiýasynyň aýratynlyklarynyň umumy tendensiýalaryny öz içine alýar.

Dolandyryş hukugynyň Watany diýlip Fransiýa hasaplanylýar. Bu ýurtta dolandyryş kanunçylygynyň has ir ýüze çykmagyna doktrina ýardam etdi, muňa laýyklykda dolandyryş edaralary kazyýetlerden aýry bolmaly diýip nygtalýar. Fransuz buržuazıýasy bolsa, bulara ynam etmeýärdi.

Kontinental hukuk ulgamy ýurtlarynyň dolandyryş hukugy, hukuk kadalarynyň jemi bolup, bular ilki bilen döwlet dolandyryş ulgamynyň guramaçylygyny olaryň özara gatnaşyklaryny, içkeri gurluşyny we hukuk statusyny düzgünleşdirýärler.

Mundan başga-da, dolandyryş-hukuk kadalary dolandyryş edaralaryň we aýry-aýry raýatlaryň arasyndaky gatnaşyklary hem düzgünleşdirýärler.

Anglo-sakson hukuk ulgamy ýurtlarda dolandyryş hukugy özbaşdak pudak hökmünde giç ösüşe eýe bolýar.

Beýik Britaniýada dolandyryş edaralary babatynda uzak wagtlap umumy hukugyň (Common law) kadalary ulanylypdyr.

Ykdysadyýete we jemgyýetçilik durmuşynyň beýleki sferalaryna döwletiň goşulmagy bilen dolandyryş işi ösüp başlaýar we dolandyryş häkimiýetiniň apparaty berkeýär.

Bu proses dolandyryş edaralarynyň işine degişli bolan ýöriteleşdirilen kadalaryň ýüze çykmagy bilen alnyp barylýar.

Anglo-sakson hukuk ulgamynda dolandyryş-hukuk kada döredijiligi döwlet edaralarynyň şahsy taraplara garşy özbaşdak hereketlerine hukuk kepilliklerini işläp taýýarlamaklyga üns berdi.

Beýik Britaniýanyň we ABŞ-nyň dolandyryşy şuny aňlatýar, ýagny dolandyryş hukugy döwlet apparatlaryň guramaçylygyny we gurluşyny düzgünleşdirmeyär, ýöne şahsy taraplaryň we dolandyryş edaralaryň gatnaşyklarynyň ähli jähtleri jikme-jik düzgünleşdirilmeyär.

Şeýlelikde daşary ýurtlaryň dolandyryş hukuklary öz döwletleriniň döwlet dolandyryş meseleleriniň

aýratynlyklaryny göz öňünde tutup aýry-aýry dolandyryş gatnaşyklaryny kadalaşdyrýarlar. Mysal üçin: Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň we Beýik Britaniýanyň dolandyryş hukuklary özleriniň obýekti hökümünde dolandyryş hukugynyň we onuň çeşmeleriniň aýratynlyklary, administrasiýany guramak, dolandyryş işlerini kadalaşdyrmak we kazyýet kontrolygynyň adminstatsiýanyň üstünden amala aşyrylýşy barada belläp geçýär.

Fransiýanyň dolandyryş hukugy şol hukuk pudagyna düşünje we onuň çeşmeleri, jemagat ýuridiki şahslar, döwlet gullugy, dolandyryş işlerini kadalaşdyrmak we döwlet dolandyryşynda kanunçylygyň berjaý edilşiniň kanunylygyny berjaý etmek barada belleýär.

Germaniýa federatiw respublikasynyň dolandyryş hukugy, dolandyryş hukugyň çeşmelerine düşünje, döwlet gullugy, dolandyryş işleriniň formalary (görnüşleri) we döwlet dolandyryşyda kanunçylygyň berjaý edilşine gözegçilik etmekligi göz öňünde tutýar. Eger Ýaponiýanyň we Hytaý halk respublikasynyň dolandyryş hukuklaryna ser salsak onda biz çeşmeleriň ulgamy we oňa düşünje, döwlet adminstratsiýalary, döwlet gullugy, ýerli dolandyryş edaralary, dolandyryş edaralarynyň namalary we döwlet dolandyryşynda kanunçylygyň berjaý edilşine gözegçilik etmek ýaly meseleleriň öwrenilýändigini görýäris.

Şu getirilen mysallar daşary ýurtlaryň dolandyryş hukuklarynyň bir meňzeş dälidigini, ýöne öwrenilýän meseleleriň özara baglanşyklarynyň bardygyny hem bellemek zerurdyr.

Dolandyryş hukugynyň predmeti we onuň ulgamy.

§ 1. Dolandyryş hukuk pudagy bilen kadalaşdyrylýan jemgyýetçilik gatnaşyklary we olaryň aýratynlyklary.

Dolandyryş hukuk pudagy bilen kadalaşdyrylýan jemgyýetçilik gatnaşyklary we olaryň aýratynlyklary barada gürrüň edilende onda biziň ilki bilen üns berilmeli zadymyz ol hem predmetiň hukuk taýdan kadalaşdyrylyşy, topar jemgyýetçilik gatnaşyklaryna degişli bolup durýar, hukuk pudagy bolsa özüniň predmeti boýunça tapawutlanýar.

Öz gezeginde dolandyryş hukugy döwlet dolandyryşynda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrmaga niýetlenendir. Sebäbi döwlet dolandyryşynda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklary dolandyryş, guramaçylyk häsiýetlidir. Şoňa görä-de, dolandyryş hukugynyň predmetini dürli-dürli dolandyryş gatnaşyklary emele getirýärler.

Dolandyryş gatnaşyklary örän dürli-dürlidirler, şonuň üçin hem dolandyryş hukuk

kadalaşdyrylyşyna şu aşakdaky gatnaşyklar degişlidirler:

- a) dürli döwlet dolandyryş edaralarynyň arasynda ýüze çykýan göni (wertikal) gatnaşyklar, ýokarda durýan dolandyryş edaralary bilen aşakda durýan edaralaryň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar, mysal üçin, ministrlik bilen onuň tabynlygynda durýan edaranyň arasyndaky gatnaşyklar;
- b) öz arasynda biri-birine tabyn bolmadyk dürli dolandyryş edaralarynyň arasynda ýüze çykýan kese (gorizontal) gatnaşyklar, mysal üçin, iki sany ministrligiň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar;
- c) döwlet dolandyryş edaralarynyň we olara tabyn kärhanalaryň, guramalaryň, edaralaryň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar, mysal üçin, Türkmenistanyň bilim ministrligi bilen ýokary okuw mekdepleriniň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar;
- d) döwlet dolandyryş edaralary bilen olara tabynlykda durmaýan edaralaryň, guramalaryň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar, mysal üçin, welaýat häkimleri bilen welaýatyň çäginde hereket edýän ministrlikleriň edaralarynyň, kärhanalarynyň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar;

- e) döwlet dolandyryş edaralary bilen raýatlaryň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar, mysal üçin, etrap häkimi bilen takyk raýatyň arzasy, şikaýaty boýunça ýüze çykýan gatnaşyklar.

Döwlet dolandyryş gatnaşyklary başga esaslara daýanyp hem bölünýärler, mysal üçin, mazmuny boýunça merkezleşdirilen ýolbaşçylyk bilen ýakyndan (operatiw) dolandyrylýan gatnaşyklar, jemgyýetçilik birleşmeleriniň işini düzgünleşdirmek bilen bagly bolan we olar bilen arkalaşykly işlemek babatdaky gatnaşyklar; dolandyryş edaralarynyň raýatlaryň haýyşlaryny kanagatlandyrmak baradaky gatnaşyklary, olaryň hukugyny goramak baradaky gatnaşyklar; gönükdirilen ugry boýunça, dolandyryş namalaryny taýýarlamak, kabul etmek we ýerine ýetirmek babatdaky gatnaşyklar; dolandyryş jedelli meseleleri çözmek baradaky gatnaşyklar; göwrümi boýunça dolandyryş gatnaşyklary – umumy pudaklara, pudaklaýyn we belli mesele boýunça ýüze çykýan ýörite gatnaşyklar.

Dolandyryş işlerinde ýüze çykýan gatnaşyklary halk hojalygyny dolandyrmaklyga, durmuş-medeni we dolandyryş syýasy gurluşy dolandyrmaklyga niýetlenendir. Ýöne ähli agzalan gatnaşyklar bilen dolandyryş hukugynyň dersini çäklendirmek mümkin däldir. Sebäbi ýokarda belleýşimiz ýaly dolandyryş häsiýetli işler beýleki döwlet edaralarynyň işlerinde hem ýüze çykýarlar,

häkimiýet, kazyýet, prokuratura edaralarynyň işlerinde hem dolandyryş gatnaşyklary peýdalanylýar, mysal üçin, şol edaralarda gulluk etmek meselesi, aşakdaky edaralaryň işini guramak we olara kontrollýk etmek we ş.m. Bu içki guramaçylyk gatnaşyklary dolandyryş gatnaşyklary bilen bir hatarda asyl manysynda dolandyryş hukugy bilen kadalaşdyrylýar.

Ýene-de bir zady bellemek zerur bolup durýar, ol hem dolandyryş hukugy bilen jemgyýetçilik birleşmelerine degişli gatnaşyklary kadalaşdyrmaga hem degişlidir, mysal üçin, olaryň düzgünnamalaryny hasaba almak.

Şeýlelikde, dolandyryş hukugy şu aşakdakylary öz içine alýar:

- a) ýörite döwlet dolandyryşynda hereket edýän dolandyryş edaralarynyň işinde ýüze çykýan dolandyryş gatnaşyklary;
- b) kanun çykaryjy, kazyýet, prokuratura edaralarynyň işinde ýüze çykýan topar dolandyryş gatnaşyklary (olar içki guramaçylyga degişlidirler);
- c) jemgyýetçilik birleşmeleriniň özleriniň esasy wezipelerini ýerine ýetirmek üçin ýardam berýän dolandyryş gatnaşyklary.

Dolandyryş hukugynyň täsiriniň mehanizmleri jemgyýetçilik gatnaşyklaryna täsiri iki ýagdaýda ýüze çykýar, **birinjiden**, esasy gatnaşyklar – olar asyl manysynda dolandyryşda ýüze çykýan topar

gatnaşyklar, *ikinjiden*, kömekçi dolandyryş häsiýetli gatnaşyklar, beýleki döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşmeleriniň işinde ýüze çykyan gatnaşyklar.

Şeýlelikde, dolandyryş hukugy – özbaşdak hukuk pudagy bolup (hukuk kadalarynyň toplumy bolup), döwlet dolandyryş edaralarynyň ýerine ýetiriş we serenjam (buýruk) beriş işlerinde hem-de beýleki döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşmeleriniň işinde ýüze çykyan dolandyryş gatnaşyklaryny kadalaşdyrmaga niýetlenen hukuk pudagydyr.¹

Yöne ähli ýokarda bellenen ýagdaýlar dolandyryş hukugyna doly jogap bolup bilmeýär. Her bir hukuk pudagynda bolşy ýaly dolandyryş hukugynda hem özüne mahsus bolan usuly, serişdesi bardyr.

Şeýlelikde, eger predmet (ders) diýen düşünje hukuk kadalaşygynyň çäginde kesgitleýän bolsa, onda usul (metod) şol kadalaşygyň serişdesi hökmünde çykyş edýär.

Şol usullaryň, serişdeleriň üsti bilen döwlet dolandyryş edaralary özleriniň üstüne ýüklenen wezipeleri we işleri ýerine ýetirmäge ukyplydyrlar.

Döwlet dolandyryşynda taraplar deňhukukly däldirler. Haýsy-da bolsa bir tarapyň döwlet

¹ . Козлов Ю. М. Предмет административного права, изд-во МГУ, 1967, стр. 15

häkimiýetli ygtyýary bardyr. Ol ygtyýarly tarap bolup, döwlet dolandyryş edaralary çykyş edýärler.

Şeýlelikde, dolandyryş hukuk gatnaşyklary häkimli gatnaşyklardyr. Sebäbi dolandyryş gatnaşyklarynda bir tarap bolup onuň subýekti, beýleki bir tarapy bolup onuň obýekti gatnaşýar. Obýket elmydama subýekte tabyndyr, ol tabynlyk bolsa öň belleýşimiz ýaly döwlet häkimiýeti bilen baglydyr.

Tejribede hukuk gatnaşyklaryň iki tarapy hem deňhukukly bolýan ýagdaýlary hem bardyr. Ýöne ol gatnaşyklar raýat hukuk gatnaşyklary bolup, raýat hukugynyň dersini (predmetini) emele getirýärler.

§ 2. Dolandyryş hukugynyň beýleki hukuk pudaklary bilen arabaglanyşygy.

Dolandyryş hukugynyň beýleki hukuk pudaklary bilen arabaglanyşygy hakynda aýdylanda, onda biz onuň beýleki hukuk pudaklary bilen ýakyndan aragatnaşykdadygyny görýäris.

Ähli hukuk pudaklarynyň özlerine mahsus bolan aýratynlyklary bar hem bolsa, olaryň hemmesi bir maksada gulluk edýärler, elbetde hukuk serişdeleriniň üsti bilen.

Bir hukuk pudagynyň, mysal üçin, dolandyryş hukugynyň beýleki hukuk pudaklary bilen näme dahyly bar diýeniňde, onda diňe dolandyryş hukuk

kadalarynyň üsti bilen ähli döwlet dolandyryşyndaky ýüze çykýan gatnaşyklary kadalaşdyryp we çözüp bolmaýar. Şol zerarly hukuk pudaklary biri-biriniň hyzmatyna mätäç bolýarlar.

Ilkinji nobatda dolandyryş hukugy konstitusiýa hukugy bilen örän ýakyn arabaglanyşykdadyr. Sebäbi konstitusiýa hukugy bilen döwlet dolandyryş edaralarynyň işlerinde ýüze çykýan gatnaşyklary hem kadalaşdyrylýandyr.

Şeýlelikde, konstitusiýa hukuk kadalarynyň üsti bilen belli dolandyryş gatnaşyklary hem kadalaşdyrylýar diýiligidir. Umuman, Konstitusiýa hukuk kadalary bilen ähli döwlet edaralaryna degişli umumy, ýeke-täk demokratik merkezleşdirme ýörelgeleriniň üsti bilen olaryň guralyşyny (döredilişi) we işlemek tertibini kadalaşdyrýandyr.

Eger, Konstitusiýa hukugy döwlet dolandyryş edaralarynyň döredilişini, olaryň işleriniň guralyşynyň umumy düzgünlerini kesgitleýän bolsa, onda dolandyryş hukugynyň kadalary agzalan zatlary aýdyň açyp takykklamaga gönükdirilendir. Muňa mysal edip Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň II, IV , V bablaryny görkezmek bolar, bu bablarda bellenen umumy düzgünler dolandyryş hukuk kadalarynyň kömegi bilen giňden açylyp görkezilýär we tejribe taýdan dolandyryş işini guramaklygy belleýär.

Şeýlelikde, dolandyryş hukugy özüniň ilkinji başlangyjyny Konstitusiýa hukugyndan alýandygy mälimdir.

Dolandyryş hukugy raýat hukugy bilen hem ýakyndan arabaglanyşykdadyr, sebäbi olaryň ikisem dürli emläk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýandyr. Ýöne raýat hukugy deňhukukly taraplaryň gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar, dolandyryş hukugy bolsa deňhukukly däl taraplaryň arasyndaky gatnaşyklary kadalaşdyrýar.

Döwlet dolandyryş edaralary özleriniň her günki ýerine ýetiriş we serenjam beriş işlerinde hojalyk kärhanalarynyň, birleşmeleriniň işlerine ýolbaşçylyk edýär. Şunuň bilen birlikde olar köp emläk bilen bagly bolan gatnaşyklary hem çözüärler (mysal üçin, halk hojalygyny meýilnamalaşdyrmak we kadalaşdyrmak, maddy emläkleri özlerine tabyn bolan kärhanalaryň arasynda paýlamak, gaýtadan paýlamak işleri).

Ýöne, diňe emläk bilen bagly bolan gatnaşyklar dolandyryş gatnaşygynda-da, raýat gatnaşygynda-da, olaryň meňzeş gatnaşyklardygyny aňlatmaýar. Ol barada Türkmenistanyň raýat kodeksinde hem bellenýär, ýagny dolandyryşda ýüze çykýan emläk gatnaşyklarynyň raýat hukuk gatnaşyklaryna degişli dældigini takyklaýar. Diňe bir dersini (predmetiň) bir bolmagy, olaryň deňligini aňlatmaýar, şoňa görä-de olaryň arasyndaky tapawudy kadalaşdyryş usullaryndan gözlemelidigini

kesgitleýär. Mysal üçin, bir ministrlik öz tabynlygyndaky kärhananyň emläginden başga bir kärhana bermäge haklydyr. Elbetde şeýle emläkleri bermek raýat hukuk şertnamalaryň resmileşdirmegi bilen amala aşyrylman, döwlet dolandyryş namalarynyň üsti bilen kesgitlenýär.

Şeýlelikde, döwlet dolandyryş edaralary raýat hukugynyň subýekti (tarapy) hökmünde çykyş etmän, döwlet dolandyryşynyň subýekti hökmünde çykyş edýär.

Dolandyryş hukugy zähmet hukugy bilen hem golaý arabaglanyşykdadyr. Zähmet hukugy zähmet we zähmet bilen bagly bolan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny (durmuş ätiýaçlandyryş, zähmet jedellerini çözmek, köpçilikleýin şertnamalar baglaşmak we ş.m.) kadalaşdyrýar. Şeýle gatnaşyklaryň esasy mazmuny raýatlaryň zähmete bolan hukugyny durmuşa geçirmek bilen bagly bolýar (mysal üçin, zähmet şertnamasy, zähmet hakyny tölemek, dynç almaga bolan hukuklary).

Dolandyryş hukugy bolsa öz gezeginde zähmeti guramak, gullugy geçmek, şoňa laýyklykda edaranyň, kärhananyň administrasiýasynyň ygtyýarlaryny kesgitlemek we durmuşa geçirmek bilen bagly bolýar, mysal üçin, işe kabul etmek, işden çykarmak, sylaglamak, düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekmek meseleleri dolandyryş hukugynyň esasynda çözülýär.

Dolandyryş hukugynyň maliýe hukugy bilen arabaglanyşygy barada aýdanyňda, onda maliýe hukugy maksada laýyk pul serişdelerini ýygnamak we paýlamak bilen bagly bolan gatnaşyklary amala aşyrýar. Hakykatdan bolsa döwletiň maliýe işleri ýerine ýetiriş we serenjam beriş işi hökmünde garalýar. Maliýe gatnaşyklarynyň kadalaşdyryş metody – usuly bolsa esasanam dolandyryş -hukuk häsiýetlidir.

Ýer hukugy bilen dolandyryş hukugynyň arabaglanyşygy hakynda aýdanyňda, onda ýer hukugy ýer bilen baglanyşykly gatnaşyklary döwlet bilen ýeri ulanmaga berilýän guramalaryň, raýatlaryň arasyndaky gatnaşyklary kadalaşdyrmaga gönükdirilendir. Ýöne bu gatnaşyklar dolandyryş hukugy bilen hem kadalaşdyrylýandyr, sebäbi ýeri ulanmak bilen bagly bolan gatnaşyklaryň ýüze çykmagy, üýtgemegi we togtadylmagy hakynda köp meseleler dolandyryş hukuk kada namalary bilen düzgünleşdirilýär, mysal üçin, ýeri paýlap bermek, olary ulanmak meseleleri baradaky gatnaşyklar.

Agrar hukugynyň dersi (predmeti) bolup daýhan birleşikleriniň işlerini guramak we olaryň içki guramaçylyk işleri bilen bagly bolan gatnaşyklary kadalaşdyrmak bilen baglydyr.

Dolandyryş hukugy bolsa, birinjiden, daýhan birleşikleriniň içki guramaçylyk çäginde çykýan gatnaşyklary, ikinjidenem, ol gatnaşyklar daýhan

birleşikleri bilen döwlet dolandyryş edaralarynyň arasynda ýüze çykýar, mysal üçin, daýhan birleşikleri bilen etraplaryň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar, daýhan birleşiklerine döwletiň ýolbaşçylyk etmegi we başgalar.

Ýokarda aýdylyp geçilen hukuk pudaklaryndan başga-da dolandyryş hukugy maşgala hukugy, jenaýat we beýleki ähli hukuk pudaklary bilen arabaglanyşykdadyr.

§ 3. Dolandyryş hukugynyň ulgamy

Ýokarda bellenişi ýaly dolandyryş hukugy dürli görnüşli dolandyryş häsiýetli gatnaşyklaryny kadalaşdyrýandygyny bilýäris. Olar özleriniň biri-birine meňzeşligi bilen toparlara bölünýärler. Şonuň esasynda hem dolandyryş hukugynyň ulgamynyň düzülýändigine göz ýetirýäris. Ol topar gatnaşyklary özbaşdak hukuk böleklerinden durýarlar (institutlardan), mysal üçin, döwlet gullugy, dolandyryş jogapkärçiligi we beýlekiler. Institutlar dolandyryş hukugynyň ähli dolandyryş häsiýetli gatnaşyklaryna deň täsir edýär. Şonuň bilen birlikde dolandyryş hukuk kadalary belli toparlara bölünýärler. Mysal üçin, halk hojalygyny dolandyrmak, pudaklaýyn söwdanyň, medeniýetiň, içeri işleriň döwlet dolandyrylyşy. Şoňa laýyklykda dolandyryş

hukugynyň ulgamy emele gelýär, ýagny ol **umumy** we **ýörite bölümlerden** durýar.

Umumy bölümde dolandyryş hukugynyň ähli döwlet dolandyrylyşyna degişli meseleleri öwrenilýär. Şoňa görä-de umumy bölümiň kadalary uniwersal häsiýetde bolup, ýörite bölümiň hemme meselelerine hem deň täsir edýärler.

Dolandyryş hukugynyň umumy bölümünde şeýle hukuk kadalary, ýagny döwlet dolandyryşynyň umumy ugurlary, dolandyryş edaralarynyň hukuk ýagdaýlary, döwlet gullukçylary, döwlet gullugynyň esaslary, dolandyryşyň görnüşleri we usullary, dolandyryş ulgamynda kanunçylygy we düzgün-tertibi berjaý etmek, dolandyryş seljerişiniň esaslary, dolandyryş jogapkärçiligi we beýleki meseleler öwrenilýär.

Dolandyryş hukugynyň ýörite bölümünde, takyk pudaklaryň dolandyrylyşy barada aýdylýar. Olar halk hojalygynyň dolandyrylyşyny, durmuş-medeni gurluşyň dolandyrylyşyny, dolandyryş-syýasy gurluşyň dolandyrylyşyny hem-de kesgitli ugurlaryň – senagat, oba hojalyk, söwda, ulag, aragatnaşyk, bilim, ylym, medeniýet, saglygy goraýyş, ýurdy goramak, milli howpsuzlyk, içeri işleri, adalat ulgamy we daşary gatnaşyklary babatdaky meseleleri öwrenilýär.

Mundan başga-da pudakara döwlet dolandyrylyşy meseleleri hem ýörite bölümde öwrenilýär.

Dolandyryş hukuk kadalary.

§ 1. Dolandyryş hukuk kadalaryna düşünje, olaryň gurluşy we görnüşleri. Maddy we prosessual kadalalar

Dolandyryş hukuk kadasy hukuk kadalarynyň takyk bir görnüşidir. Dolandyryş hukuk kadasy hukuk taýdan berkidilen düzgün hökmünde döwletiň dolandyryş çygryndaky jemgyýetçilik gatnaşyklary kadalaşdyrmaga niýetlenendir. Şeýle kadalaşdyrylyşyň esasy maksady kanunda berkidilen ähli hereketleriň talaba laýyk gelmekligi bolup durýar.

Dolandyryş hukuk kadalary döwlet dolandyrylyşynda ulanylýandyr. Sebäbi diýeniňde dolandyryş hukuk çygrynyň tabşyrygyny, görkezmesini dolandyryş edaralary, döwlet gullukçylary, jemgyýetçilik birleşmeleri we raýatlar tarapyndan hökmany berjaý edilmegni talap edýändir. Oňa laýyklykda dolandyryş hukugynyň kadasyna haýsy hereketleri edip bolýar we haýsy hereketleri etmeklikden saklanmalydygyny görkezýär.¹

Dolandyryş hukuk kadalarynda bellenen tabşyryklar, görkezmeler hökmany (imperatiw)

¹ Корнев А.П. нормы административного права и их применение, юридическая литература, 1974, стр. 6

häsiýetli bolýarlar. Şonuň üçin hem dolandyryş gatnaşyklarynyň gatnaşyjylar şol kadalaryň tabşyrygy esasynda hereket etmelidirler, haçan-da şol talaba garşy hereket edilende, onda döwlet öňünde jogapkärçilik ýüze çykýandyr. Bu aňldaýar, haçan-da dolandyryş hukuk kadalarynyň talaby ýerine ýetirilmedik halatynda onda hukuk taýdan mejbur ediş çäreleri bilen üpjün edilýär.

Şonuň bilen birlikde dolandyryş hukuk kadalarynyň hökmany (imperativ) häsiýeti üç ýagdaý bilen aňladylýar:

1. dolandyryş gatnaşyklarynyň taraplaryna gös-göni diňe şeýle hereketi etmegi tabşyrýar;
2. dolandyryş gatnaşyklarynyň taraplaryna şol kadanyň çäginde bellenen bir ýoly saýlap almagy tabşyrýar;
3. dolandyryş gatnaşyklarynyň talabyna görä kadada bellenen hereketleri etmek ýa-da etmezligi tabşyrýar.

Şunlukda, dolandyryş hukuk kadalarynyň üsti bilen jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hökmany kadalaşdyrylýandygyny häsiýetlendirýär.

Dolandyryş hukuk kadalarynyň kadalaşdyryş täsiri birnäçe ýollar bilen çözülýär.

Dolandyryş gatnaşyklarynyň taraplarynyň üstüne kesgitli ýurdiki borçlaryň ýüklenmegi;
Şol taraplara ýuridiki hukuk berilmegi;

Şol taraplara dogry özüni alyp barmaklygy talap etmek ygtyýaryň berilmegi;

Taraplara berlen hukugyň kepillendirilmegi.

Dolandyryş hukuk kadalarynyň aýratynlygy döwlet dolandyryş häsiýeti bilen kesgitlenýär, olar şu aşakdakylar boýunça aňladylýar:

Hökman bolan ýuridiki tabşyryklar (görkezmeler) köplenç halatlarda döwlet dolandyryş edaralaryna ugradylýar (iberilýär);

Döwletiň adyndan çykyş edýän döwlet dolandyryş edaralaryna öz wezipelerini üstünlikli amala aşyran ýaly ýuridiki häsiýetli ygtyýarlar berilýär;

Döwlet dolandyryş edaralary bir taraplaýyn soraglary çözer ýaly dolandyryş hukuk kadalarynda berkidilen hökmany şertler bilen üpjün edilýär.

Dolandyryş hukuk kadasy dolandyryş gatnaşyklarynyň taraplarynyň hukugyny we borjuny düzgünleşdirýär. Ýöne ýeke bir zady bellemeli, hukuk ýeke bir dolandyryşyň subýektine berilmän, beýleki taraplara hem berilýär, raýatyň hukugy dolandyryşyň subýektiniň borjuna laýyk gelýär. Mysal üçin, raýatlaryň şikaýat etmek hakyndaky hukugyna dolandyryş edarasynyň (wezipeli adamsynyň) borjuna laýyk gelýär – şikaýatlary kabul etmek, hasaba almak, oňa garamak we çözmek.

Dolandyryş hukuk kadalary hökmany tabşyryknama häsiýetlidirler. Ýöne olaryň mazmuny

şunuñ bilen gutarmaýar. Dolandyryş hukuk kadalary özleriniñ mazmunynda kesgitli maslahat bermek ýagdaýyny hem seýrek göz önünde tutmaýar. Mysal üçin, öñde baryjy tejribäni ýaýratmak hakyndaky maslahatlar.

Käbir halatlarda dolandyryş hukuk kadalary ýuridiki hökmanylygy bolmadyk ýagdaýlary hem göz önünde tutýar, mysal üçin, jemgyýetçilik ulag serşdelerine öñdäki oturgyçlarda garrylaryň we pensionerleriň oturmaklaryna niýetlenendigini hem düzgünleşdirýär. Muña garamazdan, dolandyryş hukuk kadalarynyň hökmany ýerine ýetirimelidigi aýdyňdyr, olarda ol häsiýetlilik saklanyp galýar. Her bir hukuk kadada bolşy ýaly dolandyryş-hukuk kadalarynyň hem düzümi bardyr, ol düzüm birnäçe bölekden durup hukuk kadanyň mazmunyna doly we dogry düşünmek hem-de ol kadany durmuşa geçirmek üçin uly ähmiýeti bolup şu aşakdaky üç soraga doly jogap bermäge niýetlenendir.

- 1) haçan, haýsy ýagdaýlarda dolandyryş-hukuk kadalaryny ulanyp bolýandygyny;
- 2) haýsy taraplara ýokarda aýdylan halatlarda hukuk kada bilen kadalaşdyrylýan jemgyýetçilik gatnaşyklarynda özüni nähili alyp bamaklygy tabşyrýar;
- 3) şol hukuk kadanyň gatnaşyjylary tarapyndan onuň düzgüni bozulan

ýagdaýynda nähili zyýanly galyndynyň
ýüze çykýandygyny kesgitleýär.

Oňa laýyklykda dolandyryş hukuk kadalary
düzgün boýunça üç sany elementden durýarlar:
gipoteza, dispozisiýa we sanksiýa.

Dolandyryş hukuk kadanyň gipotezasy diýlip
adýlýar, ýagny haçan, haýsy wagtda dolandyryş
hukuk kadany ulanyp bolýandygyny, haýsy
ýagdaýlarda dolandyryş hukuk kadanyň
gatnaşyjalarynyň hukuklary we borçlary ýüze
çykýandygyny kesgitleýär. Mysal üçin,
Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň
bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 278-nji
maddasynda hukuk tertibini bozan günäkäriň haçan
we haýsy wagtyň içinde şol hukuk bozulma boýunça
çykarylan karara şikaýat edip bilýär diýen hukugynyň
ýüze çykýandygyny takyklaýar.¹

Şeýlelikde dolandyryş hukuk kadanyň
gipotezasy onuň aýrylmaz bir elementidir, sebäbi ol
taraplaryň hukugynyň we borjunyň haçan ýüze
çykýandygyny takyklaýan elementidir.

Dolandyryş hukuk kadanyň ýene bir elementine
onuň dispozisiýasy diýilýär. Ol hukuk gatnaşyklaryna
gatnaşyjalaryň özara baglanyşykly hukuklaryny we

¹ Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň
bozulmalary hakyndaky kodeksi, Aşgabat 1985, 278-
nji madda

borçlaryny kesgitleýär. Dolandyryş hukuk kadalarynyň esasy böleklere bölünmegi, olaryň ýurdiki mazmunyna baglydyr. Şoňa laýyklykda dolandyryş hukuk kadalary borçly edýän, gadagan edýän we rugsat berýän kadalara bölünýärler.

Borçly edýän dolandyryş hukuk kadalary diýip aýdylýar haçanda dolandyryş hukugynyň subýektleriniň sol hukuk kadalary gös-göni borçly edýän bolsalar, mysal üçin, Türkmenistanyň pasport hakyndaky kanuna laýyklykda raýatlar 16 ýaşyna ýetenden soň pasport almaga we ony esasy ýaşayan ýerinde hasaba goýmaga borçludylar. Ýa-da bolmasa başga mysal, edaranyň, kärhananyň dolandyryjysy raýatlary işe kabul edendikleri barada buýruk çykarmalydylar, ýa-da 18 ýaşyna ýeten erkek adamlar harby gullugyny geçmäge borçludylar we ş.m. Şu mysallardan görnüşi ýaly borçly edýän dolandyryş hukuk kadalary hökmany ýerine ýetirilmäge degişlidirler, ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda dolandyryş jogapkärçiligi ýüze çykýandyr.

Gadagan edýän dolandyryş hukuk kadalary barada aýdylanda, onda olar belli-belli hereketleriň edilmegini gadagan edýärler. Mysal üçin, jemgyýetçilik ýerlerinde çilim çekmek, okuwdan gijä galmak, golaý garyndaşlygy bar bolan ýagdaýynda bir edarada işlemeklik gadagan edilýär, eger biri beýlekisine tabynlykda bolan ýagdaýynda.

Rugsat edýän kadalar barada aýdylanda, onda olar umumy hereket edýän kanunyň esasynda gatnaşyjylara meseläni öz garaýşyna görä çözmäge rugsat berýär. Mysal üçin, polisiýa edaralary dolandyryş jerimäni bellemek boýunça ýa-da etrap kazysy ownuk huligançylyk etmişine seredip, oňa jerime, düzediş işleri ýa-da dolandyryş tussagyny bellemäge haky bardyr. Agzalan ähli ýagdaýlarda taraplar mümkin bolan mümkinçilikleri özleriniň garaýşyna görä saýlaýarlar hem-de döwletiň olara bolan gatnaşygyny berkidýän elementdir. Mysal üçin, Türkmenistanyň Prezindetiniň 1999-njy ýylyň 14-nji ýanwarynda gol çeken „Raýatlaryň ýüztutmalaryna garamaklygyň tertibi“ diýen kanunyna laýyklykda, raýatlar wezipeli adamlaryň nädogry hereketi barada döwlet edaralaryna (ygtyýarly) şikaýat etmäge we ol edaralaryň bolsa öz wagtynda şikaýata seredip bellenen möhletiň içinde jogap bermekleriniň zerurdygyny berkidýär. Şu ýerde görkezilen hukuk kadanyň dispozisiýasy ilki bilen raýatlaryň şikaýat etmäge hukuklarynyň bardygyny we deňli döwlet edaralarynyň (wezipeli adamlaryň) özleriniň ygtyýarlarynyň çäginde şol raýatyň şikaýatyna garamaklyk olaryň borjudygyny kesgitleýär.

Dolandyryş hukuk kadanyň ýene-de bir elementi onuň sanksiýasydyr, ol jogapkärçiligi aňladýan düşündir. Dolandyryş hukuk kadanyň sanksiýasy hakynda aýdylanda, onda ol dolandyryş

jogapkärçiligi bilen bagly bolup, dolandyrys işinde ýüze çykýan jogapkärçiligi suratlandyrýan element hökmünde çykyş edýär. Sebäbi islendik hukuk bozulma jemgyýet üçin zyýanly bolup, berkidilen hukuk düzgünini bozýar we döwletiň we jemgyýetiň bähbidine garşy gelýär. Hukuk bozulma üçin döwlet jogapkärçilik belläp bir wagtda hukuk düzgünini goraýar we raýatlar tarapyndan hukuk düzgüniniň berjaý edilmeginiň hökmanydygyny nygtaýar.

Ýene-de bir zady bellemek hökmanydyr, ol bolsa ähli dolandyrys hukuk kadalarynda sanksiýa diýen element barmy ýa-da ýokmy diýende, onda ol soraga ýok diýip aýtmaly. Sebäbi sanksiýa diýen element diňe dolandyrys jogapkärçiligini göz önünde tutýan hukuk kadalarynda bolýar, şoňa görä-de dolandyrys sanksiýaly kadalar diýlip aýdylýar.

Dolandyrys hukuk kadalary takyk subýektlere (gatnaşyjylara) görä şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

döwlet dolandyrys edaralarynyň hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrýan;

kärhanalaryň, edaralaryň, guramalaryň döwlet dolandyryşyndaky hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrýan;

döwlet dolandyrys diwanynyň hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrýan;

döwlet dolandyryşynda jemgyýetçilik
birleşmeleriniň hukuk ýagdaýyny
kadalaşdyrýan;

döwlet dolandyryşynda raýatlaryň hukuk
ýagdaýyny kadalaşdyrýan.

Bu kadalar maddy we prosesual görnüşlere
bölünýärler. Olaryň arabaglanyşygy aýrylmazdyr,
sebäbi maddy kada bolmasa prosesual kada ýokdur,
prosesual kada bolmasa maddy kada hem ýokdur.

Maddy dolandyryş hukuk kadalary döwlet
dolandyryşyndaky jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň
takyk taraplarynyň hukuklaryny we borçlaryny
kesgitleýärler. Olar belli jemgyýetçilik gatnaşyklaryny
kadalaşdyryp goýýarlar, olary durmuşa geçirmek
meselesi bolsa başga hukuk kadalaryna mätäç
bolýarlar. Ol hukuk kadalary bolsa dolandyryş
prosesual kadalarydyr. Olaryň wezipesi haýsydyr bir
maddy kadanyň kadalaşdyran meselesini durmuşa
geçirilmekligi düzgünleşdirýärler, mysal üçin,
dolandyryş maddy hukuk kadasy – wezipeli
adamlaryň, raýatlaryň şikaýatlaryna wagtynda
seretmekligi göz önünde tutýan bolsa, dolandyryş
prosesual kadalar bolsa öz gezeginde şol raýatlaryň
şikâýatlarynyň durmuşa geçirilmeginiň tertibini
kesgitleýär. Görşümüz ýaly maddy hukuk kadalary
bilen prosesual hukuk kadalary biri-biri bilen
aýrylmaz bagly eken.

§ 2. Dolandyrys hukuk çeşmeleri.

Dolandyrys hukuk çeşmeleri hakynda aýdylanda, onda Türkmenistanda dolandyrys hukuk pudagynyň döremeginde hem-de kämilleşmeginde we onuň syýasy çeşmesi hökmünde Türkmenistanyň Prezidentiniň içerki we daşarky syýasatlary hakyndaky çykyşlary we beýleki tabşyryklary hem görkezmeleri dolandyrys hukugynyň ösmeginde uly ähmiýete eýedirler.

Ýuridiki manyda aýdanymyzda, dolandyrys hukugynyň çeşmesi diýlip degişli hukuk pudagynyň formasynyň (görnüşleriniň) aňladylyşyna aýdylýar. Şoňa laýyklykda ol forma (görnüş) dolandyrys hukuk kadasynyň aňlatmasydyr.

Dolandyrys hukuk kadalary özleriniň häsiýeti we mazmuny boýunça dürli-dürli bolup, özleriniň hakyky aňlatmasyny, degişli hukuk namalarda saklap, dolandyrys hukugynyň çeşmesini emele getirýärler.

Hukuk namalar haçan hukuk çeşmesi bolup bilýär diýen soraga jogap berenimizde, onda biz diňe kada häsiýetli hukuk namalaryň hukuk pudagynyň çeşmesi bolup bilýändigini aýdyp bilýäris. Sebäbi hukuk çeşmesi bolmak üçin namanyň kada häsiýetde bolup, belli-belli hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrmaga niýetlenen bolmalydyr.

Dolandyryş hukuk çeşmesiniň ulgamy bolup döwlet häkimiýet we döwlet dolandyryş namalaryndan düzülýändigini mälimdir.

Olar haýsylar diýlende:

1. döwlet häkimiýet edaralarynyň kada namalary; Türkmenistanyň Konstitusiyasy, Türkmenistanyň konstitusion kanunlary, Türkmenistanyň kanunlary; Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlary we kararlary. Muňa mysal edip Türkmenistanyň Prezidentiniň 1999-njy ýylyň ýanwar aýynyň 14-ine gol çeken raýatlaryň ýüztutmalaryna garamaklygynyň tertibi hakyndaky kanunyny görkezmek bolar.
2. döwlet dolandyryş edaralarynyň kada namalary Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň kada namalary, welaýat, şäher, etrap häkimleriniň kada häsiýetli kararlary, kada häsiýetli geňeşleriň çözgütleri; ministrlikleriň we beýleki pudaklaýyn edaralaryň kada häsiýetli buýruklary we instruksiýalary, döwlet edaralarynyň we kärhanalarynyň müdirlikleriniň kadaly buýruklary.

Kada häsiýeti bolmadyk namalar hem döwlet dolandyryşynda giňden ýaýrandyr. Olar dolandyryş hukugynyň çeşmesi bolman ýuridiki güýji bolan namalardan ybaratdyrlar. Olar hukuk gatnaşyklaryny

kadalaşdyrmaga niýetlenmän belli-belli takyk meseleleri çözmäge niýetlenendir. Mysal üçin, işe kabul etmek hakyndaky ýolbaşçynyň buýrugy, gullukçyny, işgäri sylaglamak we olary işden boşatmak ýa-da düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekmek hakyndaky buýruklary we başga-da birnäçe takyk meseleleri çözmäge niýetlenen kadasyz namalar çykarylýandyr.

Dolandyryş hukuk çeşmelerini ulgama salmak meselesi hem in wajyp meseleleriň biri bolup durýar.

Belli bolşy ýaly köpsanly dolandyryş hukuk kadalary umumy, ýerli we pudaklaýyn häsiýetli kada namalardyr. Olar dürli-dürli wagtlarda kabul edilip özleriniň ulgamlaşdyrylmagyny we ulanmaga çemli bolar ýaly şerti talap edýärler. Ol maksat bolsa iki ýoluň üsti bilen amala aşyrylýar:

- a) kada namalary (materiallary) kesgitli zygiderlik bilen ulgama salyp tertipleşdirmek, mysal üçin, kadaly namalaryň ýygindysy;
- b) kada namalarda ýüze çykan kemçilikleri we gapma-garşylyklary aradan aýryp, könelen namalary täze namalar bilen çalyşyp kada namalary düzgünleşdirmek. Şonuň netijesinde uly bir kanunlar ýygindysynyň jemleri emele gelýär, mysal üçin, kodeks.

Beýleki hukuk pudaklarynda bolşy ýaly dolandyryş hukugynyň kadalary doly jemlenen däldir.

Ýöne beýle diýildigi dolandyryş hukuk kadalary ýok diýildigi dälidir. Olar barada edilen we edilýän işler örän kän. Mysal üçin, 1984-nji ýylda Türkmenistan SSR-niň Ýokary Soweti tarapyndan kabul edilen Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksi oňa mysal bolup biler. Bu kodeksde hemme dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky jogapkärçilik göz önünde tutulýar. Türkmenistan döwleti özbaşdaklygyny gazanandan soň bu mesele boýunça ýene-de bir uly mesele özüniň çözgüdini tapdy, ýagny, 1993-nji ýylda Türkmenistanyň Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky bitewi kanunyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakyndaky kanuny şaýatlyk edýär.

Mundan başga-da häzirki wagtda ýörite döwlet maksatnamasynda göz önünde tutulan örän bir uly mesele, ol hem täze dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky Türkmenistanyň kodeksidir.

Ýöne görşümüz ýaly dolandyryş kada namalaryň bir bölegi kodekse salynypdyr. Beýleki dolandyryş hukuk kadalary barada aýdanyňda, onda ol mesele örän çylşyrymly we olaryň hemmesini kanunlaryň bir toplumyna salmak mümkinçiligi ýok, sebäbi dolandyryş hukuk kadalary belli bir ugry kadalaşdyrmak dürli-dürli meseleleri kadalaşdyrýar.

Şoňa görä-de ähli dolandyryş hukuk kadalary (diňe jogapkärçiligi göz önünde tutýan kadalaran başgasy) belli ugurlar, meseleler boýunça hereket

edýärler. Mysal üçin pasport ulgamy barada kanun, dolandyryş gözgeçiligi hakyndaky düzgünnama we ş.m.

§ 3. Dolandyryş hukuk kadalarynyň giňişlige, wagta, taraplara bolan täsiri we olaryň durmuşa geçirilişi

Dolandyryş hukuk kadalarynyň giňişlige, wagta, taraplara bolan täsiri we olaryň durmuşa geçirilişi hakynda aýdylanda, onda biz her bir dolandyryş hukuk kadanyň ýokarda agzalan ýagdaýlara edýän täsiriniň çäklidigine göz ýetirýäris.

Dolandyryş hukuk kadalarynyň giňişlige, wagta we taraplara täsiri we olaryň durmuşa geçirilişi hakynda aýdylanda, onda ol hukuk kadanyň täsiri haýsy çägi öz içine alýar diýiligidir. Şoňa laýyklykda, dolandyryş hukuk kadalary bütin döwletin çägin, welaýatlaryň, şäherleriň, etraplaryň, obalaryň we şäherçeleriň çäginde täsir edip bilýärler. Mysal üçin, Türkmenistanyň pasport hakyndaky kanuny bütin döwletin çäginde ähli degişli taraplara deň täsir edýändir, welaýat häkiminiň karary welaýatyň çäginde täsiri bardyr.

Pudagara hukuk namalary bütin Türkmenistanyň çäginde hereket edip diňe bellenen pudagyň içinde täsiri bardyr.

Dolandyryş hukuk kadalaryň wagta bolan täsiri barada şu aşakdakylar göz önünde tutulýar, ýagny,

möhleti bilen çäklendirilmedik – olar dolandyryş hukuk kadalarydyr. Möhleti çäklendirilmedik dolandyryş hukuk kadalary tä üýtgetmeler, goşmaçalar girizilýänçä ýa-da doly ýatyrylýançä hereket edýärler. Belli möhletleýin täsir edýän kadalaryň bolsa şol möhlet gutaryançä täsiri bardyr.

Dolandyryş hukuk kadalarynyň adamlar toparyna we beýleki toparlara bolan täsiri hakynda aýdylanda, onda biz ilkinji nobatda Türkmenistanyň raýatlaryny, daşary ýurt raýatlaryny, belli raýatlygy ýok adamlar hakynda gürrüň etmelidiris.

Dolandyryş hukuk kadalary Türkmenistanyň ähli raýatlaryna deň ýagdaýda täsir edýärler, eger kanunda başga ýagdaý bellenmedik bolsa, hatda daşary ýurtlardaky Türkmenistanyň ilçihanalarynyň işgärlerine, olaryň maşgala agzalaryna hem deň täsiri bardyr.

Daşary ýurt raýatlary hakynda aýdylanda, dolandyryş hukuk kadalarynyň täsiri dürli-dürli bolýarlar. Sebäbi olaryň bir topary eldegrilmesiz (immunitet) hukugyndan peýdalanýarlar. Mysal üçin, daşary ýurtlaryň diplomatik ilçihanalarynyň gullukçylaryna, olaryň maşgala agzalaryna Türkmenistanyň kada namalary täsir etmeýärler, olara öz döwletleriniň kanunlary täsir edýärler. Beýle diýildiği olar Türkmenistanda hereket edýän kadalaryň talabyny berjaý etmeli däl diýildiği dälidir. Ýöne bardy-geldi olar tarapyndan kada namalaryň talaby

bozulan ýagdaýynda onda olaryň jogapkärçilik meselesi diplomatik ýol bilen çözülmäge degişlidir.

Eger-de daşary ýurt raýatlary eldegrilmesiz (immunitet) hukugyndan peýdalanmaýan bolsalar, onda olara Türkmenistanyň kada namalary biziň raýatларыmyza täsir edişleri ýaly deň derejede täsir edýärler. Muňa mysal edip Türkmenistanyň daşary ýurt raýatларыnyň hukuk ýagdaýlary hakyndaky 1993-nji ýylyň 8-nji oktyabryndaky kabul edilen kanunyň görkezmek bolar.

Dolandyryş hukuk kadalarynyň durmuşa geçirilişi hakynda gürrüň edilende, onda biz olary iki ýol bilen ýa-da iki formada amala aşyrylýandygyny bilýäris:

Dolandyryş hukuk kadalaryny ýerine ýetirmek bilen durmuşa geçirilişi, beýle diýildiği hukuk gatnaşygyna gatnaşyjylaryň ählisi hukuk kadanyň talabyny ýerine ýetirmekligiň üsti bilen amala aşyrylýar. Mysal üçin 16 ýaşy dolan Türkmenistanyň raýaty pasport edinmelidir we ony kanun esasynda esasy ýaşayan ýerine hasaba goýmalydyr. Kanunyň şu talabyny doly ýerine ýetirmekligiň üsti bilen agzalan kanun durmuşa geçirilýär.

Dolandyryş hukuk kadalaryny ulanmaklygyň üsti bilen durmuşa geçirilişi barada aýdylanda, onda biz bu usul bilen hemme hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplaryň üsti bilen durmuşa geçirilmän, diňe hukuk kadany ulanmak hukugy bar bolan

taraplaryň durmuşa geçirip bilýändigini görýäris. Mysal üçin, Türkmenistanyň Ählumumy harby borçlulygy hakyndaky kanunyň esasynda harby gulluga kimiň çagyryp bilýändigine ser salsak, onda biz şol hukugyň diňe harby wekillerine berlendigini görýäris. Şunlukda agzalan hukuk kada diňe harby wekilleriniň durmuşa geçirip bilýändigini görýäris.

Dolandyryş hukuk gatnaşyklary.

§ 1. Dolandyryş hukuk gatnaşyklaryna düşünje we olaryň aýratynlyklary.

Dolandyryş hukuk gatnaşyklaryň aýartynlyklary. Hukuk ylymlaryň ählisinde bellenilişi ýaly hukuk gatnaşyklary meselesi ýaly ýiti jedelli mesele ýokdur. Bu hakykatdanam şeýle, sebäbi hukuk gatnaşyklary meselesi hukuk taglymaty üçin esasy kesgitleýji meseleleriň biri bolup durýar. Ýene-d hukuk gatnaşyklarynyň esasy köki damary degişli hukuk pudagynyň dersine (predmetine) barýandygy aýdyňdyr.

Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň taglymatyna seljerme bermek meselesi boýunça professor Ýu.M.Kozlowyň 1976-njy ýylda çap edilen

dolandyrys hukuk gatnaşyklary diýen kitabynda oňa doly häsiýetnama berlip görkezýär.¹

Şeýlelikde dolandyrys hukuk gatnaşyklary hem beýleki hukuk gatnaşyklary ýaly özüne hukuk gatnaşyklarynyň degişli häsiýetlerini jemleýär.

Şunuň bilen birlikde dolandyrys hukuk gatnaşyklarynyň hem özlerine mahsus bolan aýratynlyklary bardyr. Şeýle häsiýetli aýratynlyklar iki ýagdaý bilen düşündirilýär, ýagny, ilki bilen-ä haýsy meselede ýüze çykýanlygyndadyr, ikinjidenem, olaryň hukuk bazasy bolup dolandyrys hukuk kadalarynyň durýanlygyndadyr.

Umuman aýdylanda, hukuk gatnaşyklary diýlip, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hukuk kadalaşdyrylyşyna aýdylýar, ol kadalaşdyrylyşda subýektleriň (gatnaşyjylaryň) hukuklary we borçlary göz önünde tutulýar.

Şeýlelikde, hukuk gatnaşygy hukuk kadanyň esasynda taraplaryň arasyndaky gatnaşyklary kadalaşdyrmaga niýetlenendir. Oňa laýyklykda hukuk kadalary gatnaşygyň bir tarapyna mümkin bolan hukugy berip, beýleki tarapy bolsa borçly diýip belleýär. Ýa-da bolmasa bir tarapyň talap etmäge,

¹ Козлов Ю.М. „Административные правоотношения“, Юрид.лит., Москва, 1976 г., стр.12

beýleki tarapyň bolsa edilen talaby ýerine ýetirmäge borçlydygyny kesgitleýär.

Ýokarda agzap geçişimiz ýaly, dolandyryş hukuk gatnaşyklary döwlet dolandyryş meselelerinde ýüze çykyp, özlerine mahsus bolan aýratynlyklary hem bardyr, olar şu aşakdakylardan ybarat:

1. Dolandyryş hukuk gatnaşyklary döwlet dolandyryş edaralarynyň ýerine ýetiriş we serenjam beriş wezipelerini ýerine ýetirmek maksady üçin niýetlenendir. Mysal üçin, döwlet dolandyryş edaralarynyň hukuklary we borçlary gönüden-göni ýerine ýetiriş we serenjam beriş işlerini amala aşyrmakda dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň gatnaşyjylary (subýekti) hökmünde çykyş edýärler we ol ýagdaý dolandyryş hukuk kadalary bilen berkidilýär. Deň derejede şu häsiýet subýektleriň hukuklaryna we borçlaryna degişli bolup durýarlar, mysal üçin, jemgyýetçilik birleşikleri, raýatlar we başgalar. Şeýlelikde dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň birinji aýratynlygy, ol gatnaşyklar döwlet dolandyryş edaralarynyň ýerine ýetiriş we serenjam beriş işinde ýüze çykýanlygyndadyr. Bu aýratynlyk bolsa dolandyryş hukuk gatnaşyklary üçin kesgitleýji esasy häsiýetdir.

2. Dolandyryş hukuk gatnaşyklaryna ýeke bir döwlet dolandyryş edaralary gatnaşman, hojalyk, medeni, syýasy gurluşda uly wezipäniň ýerine ýetirilmelidigi zerarly dürli-dürli gatnaşyklaryň ýüze

çykýandygy we ol gatnaşyklara dolandyryş edaralaryndan başga-da edaralaryň, kärhanalaryň, döwlet gullukçylarynyň, jemgyýetçilik birleşmeleriniň hem-de raýatlaryň gatnaşmaklygy zerur bolup durýandygy mälimdir. Beýle gatnaşyksyz döwlet dolandyryş işini durmuşa geçirmek asla mümkin hem dälidr, şoňa görä-de ykdysady, medeni, dolandyryş syýasy meseleleri çözmek üçin döwlet tarapyndan ýolbaşçylyk edilmek hem-de raýatlaryň soraglaryny we isleglerini kanagatlandyrmak üçin dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň zerurlygy aýdyňdyr. Ýokarda aýdylanlardan ugur alyp, dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň ikinji bir aýratynlygy, olaryň gatnaşyjylary (subýektleri) bolup dolandyryş edaralary, kärhanalar, edaralar, guramalar, wezipeli adamlar, jemgyýetçilik birleşmeleri we raýatlar bolup durýarlar, kimiň işi ýerine ýetiriş we serenjam beriş işleri bilen bagly bolsa.

3. Dolandyryş hukuk gatnaşyklaryna döwlet dolandyryş edaralary, jemgyýetçilik birleşmeleri, raýatlar gatnaşyp bilýänligine garamazdan, şol gatnaşyklaryň bir tarapynda hökmany suratda döwlet dolandyryş edarasy bolmalydyr. Ol nämäni aňladýar diýeniňde, dolandyryş hukuk gatnaşyklary döwlet dolandyryş edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşmeleriniň hem-de döwlet dolandyryş edaralary bilen raýatlaryň arasynda ýüze çykyp bilýar diýiligidir. Şeýlelikde, dolandyryş hukuk

gatnaşyklarynyň hökmany subýekti bolup döwlet dolandyryş edarasy çykyş edýär. Ikinji bir tarapy mümkin bolan beýleki bir subýekt bolup biler. Şeýle aýratynlyk näme bilen düşündirilýär diýeniňde, onda ol raýat hukuk gatnaşyklary ýaly iki sany deň tarapyň arasynda ýüze çykyp bilýän däldir. Sebäbi döwlet işiniň kesgitli bir görnüşini bolup dolandyryş işleri döwletiň adyndan ýerine ýetirilýär we ol işi ýerine ýetirmek üçin döwlet tarapyndan ýuridiki häkimiýet berilýär. Şonuň üçin hem döwlet dolandyryş edaralary döwletiň häkimiýetli ygtyýarlyklaryndan peýdalanylýan, döwletiň adyndan çykyş edip, hukuk gatnaşygynyň aýratyn gatnaşyjysy bolup durýandyr. Beýleki taraplar dolandyryş hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyp bilýän hem bolsalar, olaryň döwlet häkimiýetli ygtyýarlyklary ýokdur. Şeýlelikde, dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň üçünji bir aýratynlygy, olaryň döwlet dolandyryş edaralarynyň gatnaşmaýan halatlarynda ýüze çykyp bilmeýänligindedir.

4. Ýokarda belleýşimiz ýaly dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň esasy subýekti döwlet dolandyryş edaralary bolup durýar. Bu ýagdaý näme bilen kesgitlenýär diýeniňde, onda ol gatnaşyklar häkimiýetli usullar bilen kadalaşdyrylýar, bir tarapy hemişe häkimli hereket edýär, şoňa laýyklykda dolandyryş hukuk gatnaşyklara „häkimli“ ýa-da „tabyn gatnaşyklar“ diýilýär. Şunlukda, häkimli namany diňe gatnaşygyň bir tarapy çykarmaga

ygtyýarlydyr – döwlet dolandyryş edaralary. Şoňa görä-de dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň dördünji bir aýratynlygy ol hem hukuk gatnaşyklarynyň hökmany bir tarapy bolup häkimli hereket edýän döwlet dolandyryş edaralarydyr.

5. Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň ýene bir aýratynlygy, ol hem taraplaryň ikisiniň hem başlangyjy boýunça ýa-da islendik tarapyň we üçünji tarapyň islegi boýunça ýüze çykýanlygydyr. Ýöne islendik halatda şol gatnaşyklaryň ýüze çykmagynda ikinji tarapyň razyçylygy hökman dälidr. Mysal üçin, işe kabul etmek baradaky ýolbaşçynyň buýrugy, dolandyryş temmi bellemek hakyndaky ygtyýarly edaranyň (wezipeli adamyň) karary aýdylanlara doly mysal bolup bilýärler.

6. Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň altynjy bir aýratynlygy, ol hem şol gatnaşyklaryň netijesinde ýüze çykýan jedelli meseleler köplenç halatlarda döwlet dolandyryş edaralary (olaryň wezipeli adamlary) çözüärler, kanunda göz önünde tutulan halatlarynda bolsa kazyýet edaralary (kazylar) we jemgyýetçilik birleşmeleri tarapyndan hem çözülip bilinýändir.

7. Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň ýedinji bir aýratynlygam, dolandyryş hukuk kadalary bozulan mahalynda hemişe jogapkärçilik döwletniň önünde ýüze çykýandyr.

Ýokarda agzalan dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň aýratynlyklary dolandyryş hukugynyň beýleki hukuk pudaklaryndan tapawudyny doly subut edýärler.

§ 2. Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň görnüşleri, subýektleri (gatnaşyjylary).

Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň görnüşleri hakynda aýdylanda, onda olaryň iki görnüşde ýüze çykýandyklary bize mälimdir. Olar wertikal (göni) we gorizontal (kese) görnüşlerde ýüze çykýarlar.

Wertikal gatnaşyklary iki sany guramaçylyk taýdan biri-beýlekisine tabyn bolan taraplaryň arasynda ýüze çykýar, ol gatnaşyklara „subordinasiýa“ gatnaşyklary hem diýip aýdylýar. Mysal üçin, bir ministrlik bilen onuň tabynlygynda durýan edaralarynyň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar.

Ýöne göni (wertikal) gatnaşyklar iki sany guramaçylyk taýdan biri-beýlekisine tabyn däl taraplaryň arasynda hem ýüze çykýandyr, mysal üçin, döwlet ýol gözegçiligi gullugynyň we sürüjileriň arasynda, sanitariýa edaralarynyň we ähli taraplaryň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar. Bu gatnaşyklarda taraplar biri-beýlekisine tabyn (guramaçylyk taýdan) bolmasalaram, bir tarapyň şol mesele boýunça döwlet häkimiýeti bolanlygy sebäpli, olaryň talaby beýleki tarapa hökmandyr we ýerine ýetirilmelidir.

Beýle gatnaşyklara kähallatlarda gytak (diagonal) gatnaşyklar hem diýilýär.

Gorizonta (kese) gatnaşyklar hem durmuşda seýerk gabat gelmeýärler, mysal üçin, etrap häkimligi bilen onuň bölümleriniň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklary.

Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri (gatnaşyjylary) barada gürrüň edilende, onda olar döwlet dolandyryş edaralary, olaryň müdirlikleri, bölümleri, döwlet gullukçylary, jemgyýetçilik birleşmeleri, Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurtlaryň raýatlary, belli raýatlygy ýok adamlardan durýandyr.

Olaryň dolandyryş hukuk ukyplylygy we kämillik ukyplylygy (işe bolan) dürli ýagdaýlarda ýüze çykýarlar. Has takygy raýatlaryň hukuk ukyplylygy olaryň dogan gününden ýüze çykýar, edaranyň, kärhananyň hukuk ukyplylygy we kämillik ukyplylygy (işe bolan) olaryň döredilen pursatyndan bir wagtda ýüze çykýar.

Raýatlaryň kämillik ukyplylygy dürli-dürli ýaşlarda üýtgäp durýar, ýagny 14 ýaşdan 16 ýaşa çenli çäklendirilen, 16 ýaşdan 18 ýaşa çenli doly däl ukyplylyk, 18 ýaşy dolandan soň bolsa doly kämillik ukyplylyga eýe bolýarlar.

Mysal üçin, raýatyň 8-nji synpy tamamlandan soň ýörite orta hünärment mekdeplerine girmäge bolan hukugy, 16 ýaşdan 18 ýaşa çenli doly däl

kamillik ukyplylygy ýüze çykýar, ýagny, raýatyň pasport almaga bolan hukugy, sürüjilik şahadatnamasyny almaga bolan hukugy, ýokary okuw mekdeplerine girmäge bolan hukugy we beýlekiler.

Raýatlaryň 18 ýaş dolandan soň doly kämillik ukyplylygy ýüze çykýar. Beýle diýildigi 18 ýaşyny dolduran raýatlaryň, kanunda başga ýagdaýlar belenilmedik bolsa, ähli dolandyryş gatnaşyklaryna girmäge hukugynyň bar diýiligidir.

§ 3. Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň, üýtgemeginiň we togtamagynyň esaslary

Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy, üýtgedilmegi we togtadylmagy barada aýdylanda, onda ilki bilen dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň, obýekti barada aýdylmalydyr. Dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň obýekti näme diýlende onda biz ony adamlaryň özüni alyp barşyny, olaryň hereketlerini göz önünde tutmalydyrys. Nämäniň esasynda hukuk gatnaşyklary ýüze çykýar diýlende, onda biz ýuridiki fakty (esasy) göz önünde tutýarys, ol bolsa öz gezeginde hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmaklygyna doly esas bolup bilýändir.

Ýuridiki faktyň iki sany aňlatmasy bolup, onuň birine hereket, ikinji birine bolsa hadysa (waka) diýilýär.

Hereket barada aýdylanda, onda ol hukuga laýyk gelýän we oňa ters gelýän hereketlerden ybaratdyr. Mysal üçin, kanuny edilen hereket talaba laýyk gelýän hereket bolup, dolandyryş etmişi bolsa hukugy ters gelýän hereket bolup hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmaklygyna esas bolup bilýärler.

Beýleki bir ýagdaýda dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmaklygynda waka hem esas bolup bilýändir. Mysal üçin, tebigy betbagtçylyk zerarly adamlaryň emläklerine (jaýyna, beýleki zatlaryna) zyýan ýeten bolsa we ol emläkler öz wagtynda döwlet ätiýaçlygy edaralary tarapyndan resmileşdirilen we olar üçin bellenen tölegler tölenen bolsa, onda ätiýaçlyk edaralary çekilen zyýany tölemäge borçludyr.

Ýöne ýene bir zady bellemek zerurdyr, ýagny haçanda dolandyryş hukuk gatnaşyklary hereketiň üsti bilen ýüze çykan mahalynda, onda olar adamyň aň-düşünjesine bagly bolýarlar, sebäbi adam kanuna ters ýa-da kanuna laýyk gelýän hereketi etse-de aňlap, düşüňip edýär.

Haçan-a dolandyryş hukuk gatnaşyklary wakanyň üsti bilen ýüze çykan bolsa, onda ol ýagdaý adamlaryň aňyna-düşünjesine bagly bolman, tebigatyň kanuny bilen baglylykda ýüze çykýar.

Haýsy ýuridiki fakt (esas) dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmaklygyna esas bolan bolsa,

onda ol esaslar olaryň üýtgemeklerine, togtadylmagyna hem esas bolup bilýärler. Mysal üçin, döwlet gullugynda bir edarada bir işden başga bir işe geçirilende, onda hukuk gatnaşyklary hem üýtgeýär, haçanda şol gullukçy işden çykarylsa, onda onuň edara bilen gatnaşyklary togtadylýar, bes edilýär.

Döwlet dolandyryş edaralary

§ 1. Döwlet dolandyryş edaralaryna düşünje we olaryň hukuk ýagdalary.

Döwlet dolandyryş edaralary döwlet edaralarynyň bir görnüşidir. Dolandyryş edaralaryna beýleki döwlet edaralaryna bolan häsiýetler hem mahsusdyr.

Ähli döwlet edaralary gurama bolup özleriniň hataryna kesgitli adamlar toparyny (kollektiwi) jemleýär. Şeýle köpçülik ýörite döwlet tarapyndan guralyp, kesgitli döwlet işiniň bir görnüşini ýerine ýetirmegi maksat edinýär. Döwlet gönüden-göni öz edaralaryny döredip, olary döretmegiň düzgünini, işiniň esasy düzgünlerini kadalaşdyrýar, olaryň zerur bolan ygtyýarlyklaryny kesgitlep, döwletiň adyndan onuň bähbidini goramak üçin çagyryar.

Şunuň bilen birlikde ähli döwlet edaralary üçin syýasy häsiýetlilik mahsusdyr, sebäbi olaryň

hemmesine döwlet häkimiýetli ygtyýarlyklar berlendir.

Döwlet häkimiýetli ygtyýarlyk häsiýeti şuny aňladýar ýagny, olar döwletiň adyndan hökman bolan namalary çykarýarlar, olary durmuşa geçirýärler, şeýle-de ol namalaryň bozulan halatlarynda döwletiň mejbur ediş çärelerini ulanmaklygy üpjün edýärler.

Beýleki döwlet edaralary ýaly her bir döwlet dolandyryş edarasynda özüniň guramaçylyk düzümi bolup, ýagny içki işçi apparatyny (diwanyny) döretmekligi guraýar we olaryň kömegi bilen onuň ygtyýarlyklaryny kesgitleýär. Ýuridiki nukdaýnazardan döwlet dolandyryş edaralarynyň esasy häsiýetleri bolup olaryň döwlet häkimiýetli ygtyýarlyklarydyr.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlyklary näme we olara näme girýär diýeniňde, onda oňa edaranyň önünde goýulan wezipeleri, edilmeli işleri, olaryň hukuklary, borçlary we haýsy görnüşde we usulda işlemelidikleri girýärler. Olaryň ygtyýarlyklary ýörite döwlet tarapyndan ykrar edilen we tassyклanan düzgünnamalarda, tertipnamalarda kesgitlenilýär.

Döwlet dolandyryş edaralary ýerine ýetiriş we serenjam beriş işlerini amala aşyrmak üçin niýetlenip, durmuşda kanunlaryň we beýleki kada namalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edip hojalyk, sosial-medeni we dolandyryş syýasy gurluşlara gös-göni ýolbaşçylyk etmekligi ýola goýýar. Olar şol namalary durmuşa

geçirýärler we özleleriniň tabynlygyndaky kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň dürli-dürli meseleleri bilen bagly bolan güňki ýüze çykýan işlerini durmuşa geçirýärler. Şol manyda hem döwlet dolandyryş edaralary ýerine ýetiriş edaralary bolup, Türkmenistanyň Prezidentiniň gözegçiligi astynda durup, oňa hasabat bermäge borçludyr.

Döwlet dolandyryş edaralary özleleriniň işleriniň aýratynlygy boýunça hem beýleki döwlet edaralaryndan tapawutlydyrlar. Sebäbi kazyýet, prokuratura edaralarynyň garamagynda hiç hili kärhanalar ýokdur, olaryň diňe öz ulgamlaryna degişli edaralary bardyr.

Döwlet dolandyryş edaralary bolsa özleleriniň garamagynda hojalyk, sosial-medeni we dolandyryş syýasy meseleleri amala aşyrýan edaralary, kärhanalary durýarlar. Olar gündelik şol kärhanalaryň, edaralaryň işlerine ýolbaşçylyk edýärler, şeýlelikde dolandyryş edaralary özleleriniň ýolbaşçylyk edýän kärhanalaryna, edaralaryna serenjam (buýruk) beriji hökmünde çykyş edýärler.

Döwlet dolandyryş edaralary ýokarda bellenişi ýaly döwlet guramalarynyň bir görnüşi bolup, olaryň hataryna döwlet edaralary we kärhanalary hem girýärler.

Dolandyryş edarasy diýip kärhana, gurama, edara bütewliligine aýdylman, olaryň iş dolandyryjysyna (administrasiýasyna) aýdylýar.

Döwlet dolandyrys edaralarynyň hukuk ýagdaýlary, olaryň ygtyýarlyklary bilen kesgitlenýär. Bu ýerde ýokarda belleýşimiz ýaly wezipesi, etmeli işi, hukugy, borjy, işleýiş formasy we usuly kesgitlenip, olaryň dolandyrys hukuk ukyplylygyny we işe (kämillige) bolan ukyplylygyny düzgünleşdirýär.

Döwlet dolandyrys edaralarynyň takyk hukuk ýagdaýlary, şu aşakdaky esasy ýagdaýlarda kesgitlenýär:

Olar özleriniň işlerini kanunyň talabyny ýerine ýetirmek bilen amala aşyrýarlar.

Olar özleriniň işlerini ýerine ýetiren mahalynda döwlet häkimiýetine eýe bolup, hukuk serişdelerini ulanýarlar (hukuk kadalaryny kabul etmek, jedelli meseleleri çözmek).

Döwlet dolandyrys edaralarynyň belli-belli ulgamlary gös-göni halk tarapyndan döredilýär.

Olaryň hemmesi gös-göni Türkmenistanyň Prezidentiniň gözegçiliginde bolup, oňa hasabat berýärler.

Olar özleriniň ygtyýarlyklarynyň çäginde hereket edip, özbaşdak hereket etmek hukugyndan hem peýdalanýarlar.

Her bir aşakda durýan dolandyrys edarasy ýokarda duran edara göni (wertikal) taýdan tabyndyr.

Şeýelikde, döwlet dolandyrys edaralary döwletiň işiniň esasy bir bölegini amala aşyrmaga

niýetlenen bolup, halk hojalygynyň, sosial-medeni we dolandyryş syýasy gurluşyň dolandyrylyşyny amala aşyryrlar.

§ 2. Döwlet dolandyryş edaralarynyň görnüşleri.

Ýerine ýetiriş we serenjam beriş işi dürli döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Olar özleriniň esasy meňzeşlikleri we tapawutlary boýunça bölünýärler.

Döwlet dolandyryş edaralary özleriniň çägi boýunça merkezi we ýerli edaralara bölünýärler.

Merkezi döwlet dolandyryş edaralary özleriniň ygtyýarlyklarynyň çäginde bütin döwletiň çäginde täsirleri bardyr, ýagny Türkmenistanyň hökümetiniň üstüne Türkmenistanyň ähli ýerinde dolandyryş meselesini durmuşa geçirmek ýüklenendir. Ministrlikler, wedomstwolar we beýleki merkezi edaralaryň ygtyýarlyklary hem özleriniň dolandyryş meseleleri boýunça bütin Türkmenistanyň çäginde täsir edýärler.

Ýerli dolandyryş edaralary bolsa kesgitli dolandyryş (Dolandyryş) çäginde hereket edýärler. Mysal üçin, welaýatlar, etraplar, şäherler, şäherçeler, obalar.

Merkezi we ýerli döwlet dolandyryş edaralarynyň özara gatnaşyklary şu aşakdaky başlangyçlar esasynda gurlandyr: merkezi dolandyryş

edarylarynyň ygtyýarlyklarynyň çäkleri, ýerli edarylaryň çäginde giňdir; merkezi edarylaryň çykarýan namalary ýerli edaralar üçin hökmanydyr. Merkezi dolandyryş edarylary ýerli edarlara umumy ugurlary we olara ýolbaşçylygy amala aşyrýarlar, öz gezeginde ýerli edaralar bolsa özleriniň ygtyýarlyklarynyň çäginde öz üstlerine ýüklenen wezipeleri özbaşdak amala aşyrýarlar.

Türkmenistanyň döwlet dolandyryş edarylaryny döretmekligiň düzgüni birnäçe topara bölünýär:

Gös-göni Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan döredilýän edaralar, mysal üçin Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, ministrlkler we beýlekiler;

Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan döredilýän edaralar, mysal üçin, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky döwlet komitetleri, müdirlikleri;

Ministrlkler we wedomoswtolar tarapyndan döredilýän edaralar, mysal üçin, edarylaryň, kärhanalaryň dolandyryjylary (administrasiýalary);

Etrap, şäher häkimlikleri tarapyndan döredilýän edaralar, mysal üçin, dolandyryş toparlary.

Agzalan dolanadyryş edarylarynyň bölünişikleri olaryň döredilmeginiň hukuk esaslarynyň we ygtyýarlyklarynyň çeşmelerini kesgitleýär.

Dörediş usuly boýunça döwlet dolandyryş edarylary saýlawly, göni döretmek bilen amala aşyrylýar.

Dörediş usulyna garamazdan dolandyryş edaralary hökmany suratda döredilýärler, mysal üçin, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, häkimlikler, geňeşler (arçynlar) we zerur bolan halatynda döredilýän edaralar, mysal üçin, ministrlikler, pudaklaýyn edaralar we beýlekiler.

Ähli ýagdaýlarda döwlet dolandyryş edaralarynyň döreýşi ygtyýarly edaralaryň namalary esasynda döredilýär.

Döwlet dolandyryş edaralary özleriniň ygtyýarlarynyň göwrümüne we häsiýetine görä şeýle bölünýärler:

Umumy ygtyýarly edaralar; mysal üçin, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti bütin ýurduň çäginde döwlet dolandyryşyny amala aşyrýar. Umumy ygtyýarly dolandyryş edaralarynyň hataryna ähli häkimlikler we öz-özünü dolandyryş edaralary geňeşler (arçynlar) hem girýärler. Olar hem özleriniň çäginde ähli dolandyryş meselelerine jogap berýärler.

Pudaklaýyn ygtyýarly edaralar; bular pudak boýunça dolandyryşy amala aşyrýarlar, mysal üçin, ministrlikler, wedomostwolar we başgalar.

Ýörite ygtyýarly edaralar; belli bir mesele boýunça dolandyryşy durmuşa geçirýärler.

Olaryň ýene-de pudagyň daşyndaky we pudagyň içindäki dolandyrylyşy boýunça – ministrlikleriň, häkimlikleriň bölümleri, kärhanalaryň we edaralaryň dolandyryjylary (administrasiýalary).

Özleriniň ygtyýarynda durýan meseleleri çözmek boýunça dolandyryş edaralary:

- a) köpçülikleýin (kollegial) tertipde dolandyrylýar;
- b) ýeke-täk başlangyç esasynda dolandyryrlar.

Maliýeleşdirmekligiň çêşmesi boýunça dolandyryş edaralary şeýle bölünýärler:

- a) döwlet býujeti esasynda
- b) hojalyk hasaplaşygy esasynda

Bularyň ikisi hem giňden ulanylýan maliýe çêşmesi bolup hyzmat edýärler.

§ 3. Türkmenistanyň Prezidenti, onuň ýerine ýetiriş we serenjam beriş işleri.

Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk ýagdaýy ilkinji nobatda Türkmenistanyň Konstitusiýasy we soňra Türkmenistanyň Prezidenti hakyndaky kanuny arkaly düzgünleşdirilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk ýagdaýy Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 4-nji babynda, has takygy 72-76 maddalarynda we Türkmenistanyň Prezidenti hakyndaky kanunynyň degişli maddalarynda göz önünde tutulandyr.

2007-nji ýylyň iýul aýynda kabul edilen Türkmenistanyň Prezidenti hakyndaky kanuny Türkmenistanda dolandyryşyň Prezident formasyna geçilen gününden bári ilkinji (Konstitusiýadan soň) kabul edilen kadalaşdyryjy namadyr.

Bu kanun baş sany bapdan we ýigrimi sany maddadan ybarat bolup, Türkmenistanyň Prezidentiniň işiniň hukuk, ykdysady, guramaçylyk we beýleki esaslaryny kesgitleýär, onuň işini üpjün etmek boýunça döwlet kepilliklerini belleýär, şeýle hem öz ygtyýarlaryny ýerine ýetirmegini bes eden Türkmenistanyň Prezidentine we onuň maşgala agzalaryna kepillikleri üpjün edýär. Bulardan başga-da, Türkmenistanyň Prezidenti hakyndaky kanuny Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk derejesini, ýagny onuň işiniň hukuk esaslaryny, Prezident saýlawlary, onuň wezipä girişmek dabarasy barada, onuň tapawutlandyryjy nyşanlary hakynda, Prezidentiň ygtyýarlary barada düzgünler berkidilendir. Ýene-de, bu kanunda Türkmenistanyň Prezidentiniň namalary, olaryň taslamalaryny taýýarlamak we olary onuň garamagyna bermek, Prezidentiň namalaryny herekete getirmegiň we çap etmegiň tertibi, olara üýtgetmeler we goşmaçalar girizmegiň, şeýle hem, olaryň hereketini ýatyrmagyň tertibini hem-de Türkmenistanyň Prezidentiniň döwlet üpjünçiligi barada kepillendirilýär.

Bulardan başga-da, agzalan kanunda Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlarynyň bes edilmegi we ygtyýarlarynyň geçmegi barada, hem-de öz ygtyýarlaryny ýerine ýetirmegi bes eden Türkmenistanyň Prezidentine we onuň maşgala

agzalaryna kepillikleri üpjün etmek hakyndaky ýagdaýlar kesgitlenýär.¹

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 50-nji maddasynda we Türkmenistanyň Prezidenti hakyndaky kanunyň 1-nji maddasynda bellenilişi ýaly Türkmenistanyň Prezidenti döwletiň we ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr, Türkmenistanyň iň ýokary wezipeli adamsydyr, ol döwlet garaşsyzlygynyň we Türkmenistanyň Bitaraplyk hukuk ýagdaýlarynyň ýurt bütewiliginiň, Konstitusiany berjaý etmegiň we halkara borçnamalaryny ýerine ýetirmegiň kepili hökmünde çykyş edýär.

Türkmenistanyň Prezidenti kim bolup bilýär diýlende, onda oňa jogap edip Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 51-nji maddasyny görkezmek bolar. Oňa laýyklykda Türkmenistanda doglan, ýaşy kyrkdan pes bolmadyk we ýetmişden uly bolmadyk, döwlet dilini bilýän, soňky on baş ýylyň dowamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan hem-de döwlet edaralarynda, jemgyýetçilik birleşiklerinde, kärhanalarda, edaralarda, guramalarda işläp gelýän Türkmenistanyň raýaty Türkmenistanyň Prezidentligine saýlanyp bilner.

¹ Türkmenistanyň Prezidenti hakyndaky kanuny, Türkmenistan gazetini, 2007-nji ýylyň iýul aýynyň 4-i.

Prezident gös-göni Türkmenistanyň halky tarapyndan baş ýyl möhlete saýlanylýar we kasam kabul eden pursatyndan öz wezipesine girişýär. Türkmenistanyň Prezidentini saýlamagyň we onuň wezipesine girişmeginiň tertibi kanun arkaly kesgitlenilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti hakyndaky kanunyň 7-nji maddasyna laýyklykda Prezidentiň şu aşakdaky ygtyýarlary bardyr, ýagny,

Türkmenistanyň Konstitusiýasyny we Türkmenistanyň kanunlaryny durmuşa geçirýär, daşary syýasatyň amala aşyrylmagyna ýolbaşçylyk edýär, beýleki döwletler bilen gatnaşyklarda Türkmenistana wekilçilik edýär;

Daşary ýurt döwletlerindäki, döwletara we halkara guramalarynyň ýanyndaky Türkmenistanyň ilçilerini we beýleki diplomatik wekillerini belleýär hem yzyna çagyryýar;

Daşary ýurt döwletleriniň diplomatik wekilleriniň ynanç we yzyna çagyryş hatlaryny kabul edýär;

Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysydyr, ol ählumumy ýa-da bölekleyin mobilizasiýasyny geçirmek, Ýaragly Güýçleri ulanmak we söweşeň ýagdaýa getirmek hakynda buýruk berýär;

Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň ýokary serkerdelerini belleýär;

Türkmenistanyň Döwlet howpsuzlyk geňeşini döredýär we oňa ýolbaşçylyk edýär;

Raýatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin, Türkmenistanyň bütin çäklerinde ýa-da aýry-aýry ýerlerinde adatdan daşary ýagdaý düzgünini girizýär; Rehim etme hem-de günä geçme çärelerini amala aşyrýar;

Türkmenistanyň raýatlygyna kabul etmek we raýatlygyndan çykamak, gaçybatalga bermek hakyndaky meseleleri çözüär;

Türkmenistanyň ordenleri we beýleki sylaglary bilen sylaglaýar, hormatly atlary, harby atlary, beýleki ýörite döwlet atlaryny we tapawutlandyryş atlaryny dakýar;

Türkmenistanyň Mejlisine kanunlaryň taslamalaryny girizýär;

Türkmenistanyň kanunlaryna gol çekýär ýa-da özüniň närazy ýerlerini görkezmek bilen gaýtadan ara alyp maslahatlaşmak we sese goýmak üçin iki hepdeden gijä goýman kanuny Türkmenistanyň Mejlisine gaýtarmaga haklydyr;

Eger Mejlis deputatlaryň bellenen sanynyň azyndan üçden iki böleginiň ses bermegi bilen ozal kabul eden çözgüdini tassyklaýan bolsa, onda Türkmenistanyň Prezidenti şol kanuna gol çekýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň Konstitusiýa üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakyndaky kanunlar babatda gaýra goýmak gadaganlygyny (wetosyny) ulanmaga hukugy ýokdur.

Türkmenistanyň Mejlisiniň maslahatyny möhletinden öň çagyýar;
Türkmenistanyň Döwlet býujetini we onuň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabaty Türkmenistanyň Mejlisiniň garamagyna we tassyklamagyna berýär;
Türkmenistanyň Mejlisi bilen ylalaşyp Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiň Başlygyny, Türkmenistanyň Baş prokuroryny, Türkmenistanyň İçeri işler ministrini we Türkmenistanyň Adalat ministrini wezipä belleýär we wezipesinden boşadýar. Ol Türkmenistanda saýlawlary we sala-salyşyklary geçirmek baradaky Merkezi topary döredýär, onuň düzümine üýtgetmeler girizýär;

Wezipä girişenden soň bir aýyň içinde Türkmenistanyň Ministrler Kabinetini we onuň düzümini döredýär, oňa baştutanlyk edýär we onuň işine ýolbaşçylyk edýär;

Türkmenistanyň ähli kazylaryny wezipä belleýär we wezipesinden boşadýar;

Türkmenistanyň Konstitusiýasy we kanunlary bilen öz ygtyýaryna degişli edilen beýleki meseleleri çözüär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň öz ygtyýarlaryny beýleki edaralaryň ýa-da wezipeli adamlaryň ýerine ýetirmegine bermäge haky ýokdur.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 54-nji maddasyna we Türkmenistanyň Prezidenti hakyndaky kanunyň 8-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň

Prezidentiniň birnäçe hukuk namalaryny çykarmaga ygtyýary bardyr. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň ähli ýerlerinde hökmany güýje eýe bolan permanlary, kararlary we buýruklary çykarýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň permanlary munuň özi Türkmenistanyň Konstitusijasynyň we kanunlarynyň esasynda we olary ýerine ýetirmek üçin Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan çykarylýan kadalaşdyryjy hukuk namalarydyr.

Türkmenistanyň Prezidentiniň kararlary we buýruklary Türkmenistanyň Konstitusijasynyň, Türkmenistanyň kanunlarynyň we Türkmenistanyň Prezidentiniň permanlarynyň esasynda we olary ýerine ýetirmek üçin Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan çykarylýan kadalaşdyryjy hukuk namalarydyr. Ýöne Türkmenistanyň Prezidentiniň kabul edýän we çykarýan namalary hemişe kadalaşdyryjy häsiýete eýe däldir. Türkmenistanyň Prezidentiniň permanlary, kararlary we buýruklary individual (kadasyz) hem bolup bilýändir. Mysal üçin, ýokary wezipä bellemek we ondan boşatmak, döwlet sylaglary bilen sylaglamak, düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekmek ýaly meseleler çözülende Prezidentiniň namalary kadalaşdyryjy häsiýete eýe däldir.

Bulardan başga-da Türkmenistanyň Prezidenti döwlet dolandyryşyna degişli meseleleri çözmäge ygtyýary bardyr..

§ 4. *Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň hukuk ýagdaýy.*

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň hukuk ýagdaýy barada aýdylanda Türkmenistanyň Konstitusiasynyň IV babynda, has takygy 72-76 maddalarynda, hem-de 1995-nji ýylyň noýabr aýynyň 24-ine kabul edilen Türkmenistanyň Ministrler Kabineti hakyndaky kanun esasynda doly kesgitlenendir.¹

Şoňa laýyklykda Ministrler Kabineti ýerine ýetiriji we serenjam beriji edara bolup, onuň işine Türkmenistanyň Prezidenti ýolbaçylyk edýär.

Ministrler Kabineti Türkmenistanyň hökümetidir, ol ýerine ýetiriji we serenjam beriji köpçülikleýin (kollegiýal) esasda Türkmenistanyň çäginde ähli ýerine ýetiriji we dolandyryş edaralaryna ýolbaşçylyk edip, olaryň işleriniň sazlaşykly bolmagyny üpjün edýär.

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti özüniň işlerini amala aşyrýan mahalynda konstitusionlygy, kanunylygy, aç-açanlygy we Prezidentiň önünde hasabatlylygy ýörelgelerinden gollanýandyr.

¹ Türkmenistanyň Ministrler Kabineti hakyndaky kanun, 24.11.1995ý.

Ministrler Kabinetiniň işiniň hukuk esaslary, onuň ygtyýarlary, iş düzgünleri, beýleki edaralar, guramalar, wezipeli adamlar bilen özara gatnaşyklary Türkmenistanyň Konstitusiyasy, Ministrler Kabineti hakyndaky kanuny, Prezidentiň namalary we beýleki kanunçylyk namalary arkaly kesgitlenilýär.

Ministrler Kabinetiniň Türkmenistanyň Mejlisinde kanun kabul etmek barada teklipl girizmäge hem haky bardyr.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň gurluşy we düzümi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan kesgitlenýär. Oňa laýyklykda onuň düzümine Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlary we ministrler girýärler.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Ministrler Kabinetiniň düzümine ýokarda agzalanlardan başgda beýleki merkezi dolandyryş edaralarynyň ýolbaşçylaryny we ýerlerdäki ýerine ýetiriji häkimiýetiň wezipeli adamlaryny hem salmaga haklydyr.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň düzümine girýän wezipeli adamlar Ministrler Kabinetiniň agzalarydyr.

Ministrler Kabinetiniň düzümine üýtgetmeler girismek meselesi hem Prezident tarapyndan amala aşyrylýar.

Ministrler Kabinetini Prezident öz wezipesine girişen gününden beýläk bir aýyň dowamynda

düzýär,köne kabinet bolsa täze saýlanan Prezidentiň önünde öz ygtyýarlyklaryny üstünden aýyrýar.

Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlary we ministrler Prezident tarapyndan wezipä bellenýärler we ondan boşadylýarlar.

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti Prezidentiň ygtyýarlyk möhleti döwründe hereket edýär we öz ygtyýarlaryny täze saýlanan Prezidentiň önünde öz üstünden aýyrýar.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlary barada aýdylanda, onda olar Türkmenistanyň Konstitusiyasyny, Türkmenistanyň kanunlaryny, Prezidentiň namalaryny, Ministrler Kabinetiniň kararlaryny we halkara şertnamalaryny ýerine ýetirmekden ybaratdyr;

Merkezi we ýerli ýerine ýetiriji häkimiýetiň we döwlet dolandyryş edaralarynyň işgärleriniň hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrmak we olara ýolbaşçylyk etmekligi amala aşyrmak;

Raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny goramak we olary durmuşa geçirmek, hukuk düzgünlerini goramak we tertip-düzügi berkitmek;

Türkmenistanyň garaşsyzlygyny üpjün etmek üçin dürli çäreleri amala aşyrmak;

Ýurduň ykdysady, durmuş-medeni ösüşini döwlet tarapyndan dolandyrylyp, senagaty, oba

hojalygyny, gurluşygy we beýleki pudaklara degişli meseleleri çözmekligi ýola goýmak;

Bazar gatnaşyklaryny doly durmuşa geçirmek;

Umumy döwlet ähmiýetli maksatnamalary işläp kabul etmek;

Türkmenistanda döwlet emlägini dolandyrmaklygy amala aşyrmak;

Döwlet býujetini işläp düzmek we onuň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek, pul ulagmyny berkitmek üçin çäreleri görmek, kanun esasynda bellenen zähmet hakynyň we ilatyň durmuş üpjünçilik derejesini üpjün etmek;

Döwlet durmuş syýasatyny işläp, ony durmuşa geçirmekligi üpjün etmek, ilatyň pes derejede ýaşaýan gatlaklaryny goldamak, saglygy goraýyşy, bilimi, medeniýeti we sporty ösdürmek hem kämilleşdirmek;

Ylmyň, tehnikanyň ösmekligine çäreler geçirmek, tebigy baýlyklary goramak we peýdaly ulanmak;

Tebigy betbagtçylyklardan, weýrançylyklardan ýeten zyýanlary aradan aýyrmak üçin täsirli çäreleri görmek;

Türkmenistanyň daşary ykdysady syýasatyny durmuşa geçirmek, daşary ýurtlar we halkara guramalar bilen ykdysady, ylmy, tehniki we medeni aragatnaşygy amala aşyrmak;

Türkmenistanyň kada namalarynda göz öňünde tutulan beýleki meseleleri hem çözmäge ygtyýary bardyr.

Ministrler Kabinetiniň ministrliklere we beýleki merkezi döwlet dolandyryş edaralaryna ýolbaşçylyk etmek ygtyýarlyklary hakynda aýdanyňda ol olaryň işlerine ýolbaşçylyk etmek bilen bir wagtda olaryň sazlaşykly işlemeklerini hem üpjün edýär.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň teklibine görä ministrlikler, beýleki merkezi dolandyryş edaralary Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan döredilýär, üýtgedilýär we ýatyrylýar.

Gerek bolan halatynda Ministrler Kabineti baş dolandyryjylary we beýleki kabinetin ýanyndaky edaralary döredýär.

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti ministrlikleriň we beýleki merkezi dolandyryş edaralarynyň işlerine barlag (kontrollyk) edýär.

Şoňa laýyklykda Ministrler Kabineti ministrlikleriň we beýleki dolandyryş edaralaryň kanunlara garşy gelýän namalaryny ýatymaga haky bardyr.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisinde içeri we daşary syýasata degişli birnäçe meselelere garalýar, mysal üçin, Ministrler Kabinetiniň iş maksatnamasy; içeri we daşary syýasatyň esasy ugurlary we taslamalary, döwlet býujetiniň taýýarlanylyşy we ýerine ýetirilişi,

ykdysady reformany durmuşa geçirmek, dolandyryşyň gurluşyny kämilleşdirmek, döwlet emläklerini onuň eýeçiliginden hususy eýeçilige satmak, telekeçiligi goldamak, Türkmenistanyň howpsuzlygyny goramak ukybyny üpjün etmek, maýa goýumlary syýasaty bilen bagly bolan meseleleri ösdürmek we olary ýerleşdirmek, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny goramaklygy üpjün etmek çäreleri geçirmek, emläkleri goramak, jemgyýetçilik tertibini üpjün etmek, ilatyň durmuş ýagdaýyny ýokarlandyrmak, zähmet haky, durmuş taýdan goramak, iş bilen üpjün etmek we durmuş üpjünçilik, ylym, bilim, medeniýet, sport we syýahat bilen bagly meseleleriň ulgamyny kämilleşdirmek we birnäçe beýleki meseleler çözülýär.

Ministrler Kabinetiniň mejlisi gerek bolan halatynda geçirilýär, ýöne bir aýyň içinde bir gezekden az bolamly däldir. Ministrler Kabinetiniň mejlisini Türkmenistanyň Prezidenti geçirýär ýa-da onuň tabşyrmagy esasynda Kabetiň Başlygynyň orunbasarlarynyň biri geçirýär.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Prezidiumynyň agzalary kabinetiniň mejlisine gatnaşmaga haklary bardyr.

Öň belleýşimiz ýaly Ministrler Kabinetine ýolbaşçylygy Prezident amala aşyrýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Kabetiň Başlygynyň orunbasarlarynyň arasynda wezipeleri

paýlaýar, Ministrler Kabinetiniň namalaryna gol çekýär, Ministrler Kabinetini bütewiligine we onuň belli agzalaryny boşadýar, kabinetini agzalaryny sylaglaýar we olara düzgün-nyzam temmelerini berýär.

Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlary özlerine berkidilen pudaklaryň işlerini ugrukdyrýarlar, sazlaşdyrýarlar hem-de olaryň işlerine kontrollyk edýärler. Olar özleriniň üstüne ýüklenen işleriň ýerine ýetirmegi barada ýeke-täk jogap berýärler.

Ministrler we kabinetiniň beýleki agzalary özlerine tabşyrylan pudaklary boýunça Prezidentiň önünde jogap berýärler. Olar Prezidentiň namalaryny, maksatnamalaryny, Ministrler Kabinetiniň görkezmelerini we talaplaryny, Türkmenistanyň kanunlaryny özleriniň ygtyýarlarynyň çäginde amala aşyrýarlar.

Döwlet dolandyryşyny kämilleşdirmek maksady bilen we aýry-aýry tabşyryklary amala aşyrmak üçin Ministrler Kabinetinde kommissiýalar (toparlar) we işçi toparlar döredilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda Ministrler Kabeti özüniň ygtyýarynyň çäginde kararlar we buýruklar kabul edýär we olar hemme ministrlikler, wedomostwolar, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet edaralary, kärhanalary, guramalary tarapyndan hökmany ýerine ýetirilmäge degişlidir.

Ministrler Kabinetiniň kararlaryna Prezidentiň özi gol çekýär. Onuň deslapky, şu günki häsiýetli buýruklaryna onuň görkezmesi esasynda orunbasarlaryndan birine gol çekmeklik tabşyrylýar.

Başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk halatynda Kabinetiniň karrlary we buýruklary gol çekilen gününden güýje girýärler. Eger olar raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna täsir edýän bolsa, onda olar çap edilen gününden güýje girýärler.

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Mejlisi, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýeti we jemgyýetçilik birleşmeleri bilen özara gatnaşyklary hem kanun esasynda berkidilendir.

Hereket edýän kanunda Ministrler Kabinetiniň maddy-tehniki üpjünçilik işi barada, hem-de onuň iş diwany göz önünde tutulandyr.

Ministrler Kabinetiniň agzalary hukuk taýdan goralyp kanun esasynda kepillendirilýär.

§ 5. Merkezi we ýerli döwlet dolandyryş edaralary

Merkezi döwlet dolandyryş edaralarynyň arasynda ilkinji nobatda ministrlikler göz önünde tutulýar.

Ýokarda aýdyp geçişimiz ýaly ministrlikler merkezi döwlet dolandyryş edaralarynyň hataryna girip, ýurtda belli-belli pudaklary dolandyrmak üçin

niýetlenendir. Mysal üçin, hojalyk, sosial-medeni we Dolandyryş-syýasy gurluşlary.

Olar belli bir pudak boýunça ýerine ýetriş we serenjam beriş işleri amala aşyrýarlar.

Ministrlikler, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti hakyndaky kanun esasynda Ministrler Kabinetiniň teklipl etmegi bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan döredilýär. Edil şol tertipde ýatyrylyp hem üýtgedilip bilinýär.

Ministrlige ministriň özi ýeke-täk başlangyç esasynda ýolbaşçylyk edýär we öz wezipesine Prezident tarapyndan bellenýär we wezipeden boşadylýar.

Ministr özüne tabşyrylan we üstüne ýüklenen wezipeleri hut özi döwletiň hem Prezidentiň önünde borçly bolup, şol pudaga jogap berýär.

Ministr belli pudaga jogap bermek bilen öz orunbasarlarynyň arasynda belli-belli ugurlar boýunça işleri paýlaýar we olaryň jogapkärçiligini kesgitleýär. Şonuň ýaly hem özüniň müdirliklerine, bölümleriň we onuň garamagynda durýan edara-guramalaryň hem wezipelerini kesgitlep, jogapkärçiligini hem berkidýär.

Ministr öz orunbasarlarynyň arasynda wezipeleri paýlaýar, ministrligiň kollegiýasynda başlyklyk edýär, ministrligiň merkezi diwanynyň işgärleriniň sanyny kesgitleýär, bölümleriniň düzgünnamalaryny tassyklaýar, olary hojalyk

hasaplaşygyna geçirýär we başga-da oňa birnäçe ygtyýarlar berilýär.

Ministrlik özüne berlen ygtyýarlaryň çäginde kanunlary, Prezidentiň namalaryny we Ministrler Kabinetiniň namalaryny doly berjaý edip buýruklar we instruksiýalar çykarýarlar, olaryň doly we dogry ýerine ýetirilmegi üçin öz ýolbaşçylyk edýän pudagyna görkezme berýär we olaryň ýerine ýetirilişini barlaýar.

Ministrlik öz işini Prezidentiň we Ministrler Kabinetiniň ýolbaşçylygynda ýerine ýetirýär, ministriň özi bolsa Kabinetiň agzasy bolup durýar.

Ministrligiň hukuk ýagdaýy Türkmenistanyň Konstitusiýasy, Ministrler Kabineti hakyndaky kanuny hem-de öz ýörite düzgünnamasy esasynda kesgitlenýär.

Ministrlikleriň ählisiniň esasy wezipeleri etmeli işleri, hukuklary, borçlary, haýsy formada we usulda işlemelidikleri baradaky maglumatlar olaryň namalarynda kesgitlenendir.

Türkmenistanyň çäginde şu aşakdaky ministrlikler hereket edýärler:

Türkmenistanyň daşary işler ministrligi, goranmak ministrligi, içeri işler ministrligi, adalat ministrligi, ykdysady ministrligi, maliýe ministrligi, durmuş üpjünçilik ministrligi, bilim ministrligi, saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi, medeniýet ministrligi, awtomobil ulagy ministrligi,

aragatnaşyk ministrligi, söwda we daşary aragatnaşyklar ministrligi, oba hojalyk ministrligi, gurluşyk ministrligi, senagat gurluşyk materiallary ministrligi, tebigaty ulanmak we daşky giňişligi goramak we beýleki ministrlikler.

Türkmenistanda merkezi döwlet dolandyryş edaralarynyň hataryna döwlet komitetleri hem girýärler. Häzirki wagtda olaryň sany gaty köp däl. Olaryň hataryna ýerleri ulanmak, ýer gurluşygy we ýer reformasyny geçirmek boýunça Türkmenistanyň döwlet komiteti, syýahat we sport baradaky döwlet komiteti, çaklaýyş we hasaplaýyş döwlet komiteti we başgalar.

Döwlet komitetleriniň hem hukuk ýagdaýlary edil ministrlikleriňki ýaly, olaryň döredilişi, ýatyrylyşy we beýleki ýagdaýlary.

Ýöne döwlet komitetleri döwletiň çäginde ähli pudaklary üçin deň derejede belli bir kesgitli işi amala aşyrmak üçin döredilýär.

Mundan başga-da, döwlet dolandyryş edaralarynyň hataryna döwlet birleşmeleri, korporasiýalar we konsernleri, paýdalar jemgyýetleri, banklar, wedomostwolar hem-de Türkmenistanyň Ministler Kabinetiniň ýanyndaky komitetler, birleşmeler, müdirlikler girýärler.

Bularyň hem hukuk ýagdaýlary ministrlikleriň, döwlet komitetleriniň hukuk ýagdaýlaryna meňzeşdir.

Ýerli döwlet dolandyryş edaralarynyň hataryna welaýat, etrap, şäher häkimlikleri girýärler, olar hem özleriniň ygtyýarlarynyň çäginde döwlet dolandyryş meselesine doly jogap berýärler. Bularyň hukuk ýagdaýlary degişli kanunlar arkaly düzgünleşdirilýär, has takygy Türkmenistanyň Konstitusiýasy we 1995 ýylyň 24 noýabrynda kabul edilen Türkmenistanyň häkimler hakyndaky kanuny bilen kadalaşdyrylýar. Türkmenistanyň häkimler hakyndaky kanuna laýyklykda häkimler welaýatlarda, şäherlerde, etraplarda ýerine ýetiriji häkimiýeti amala aşyrýarlar we olar Türkmenistanyň Prezidentiniň ýerlerdäki wekilleridir. Häkimler ýerlerde dolandyryş edaralarynyň işine, ýolbaşçylyk edýärler, özleriniň ygtyýarlyklarynyň çäklerindäki soraglara garaýarlar, Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň, kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalarynyň, Türkmenistanyň Mejlisiniň kararlarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýärler.

Häkimler Prezidentiň önünde hasabat berýärler. Häkimler Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýar. Häkimler ýerlerde ýerine ýetirilmegi hökmany bolan kararlary kabul edýärler.

Häkimler ministrlikler we beýleki döwlet dolandyryşynyň merkezi edaralary bilen bilelikde bilim, saglygy goraýyş medeniýet we sport, durmuş

üpjünçilik edaralarynyň dolandyryşyny amala aşyýarlar we olaryň maddy-tehniki bazasyny gowulandyrmak üçin degişli çäreleri we beýleki işleri ýerine ýetirýärler.

Häkimler döwlet dolandyryşynyň, durmuş-medeni we hojalyk gurluşygynyň, hukuk tertibi we kanunçylygy berkitmegiň soraglaryny çözmekde döwlet dolandyryşynyň merkezi edaralary bilen özara täsir edýärler we ylalaşykly işi üpjün edýärler.

Iň aşaky derejede durýan döwlet dolandyryş edaralary bolup kärhanalary, edaralaryň we guramalaryň iş dolandyryjlary (administrasiýalary) durýarlar. Olar hem öz ygtyýarlarynyň çäginde döwlet häkimiýetinden peýdalanýarlar. Olaryň hukuk ýagdaýlary özleri tarapyndan işlenip düzülen we ýokarky edaranyň tassyklan düzgünnamasy esasynda kesgitlenýär. Şoňa laýyklykda edaralar, kärhanalar öz ygtyýaralarynyň çäginde buýruklar çykarýarlar we olar ähli gullukçylara we işçilere hökmany bolup durýar.

Döwlet gullugy (gullukçylary).

§ 1. Döwlet gullugy barada düşünje we onuň esasy ýörelgeleri

Özüniň mazmuny boýunça döwlet gullugy we döwlet diwany özara baglanyşykly düşündir. Döwlet edaralarynyň işiniň amatlylygy ýeke bir edaralaryň

içki gurluşyna ýa-da beýleki edaralar bilen aragatnaşygy bolman, onuň şahsy düzümine hem baglydyr, başgaça aýdanynda olarda işleýän adamlara (döwlet gullukçylaryna) hem baglydyr.

Beýle aragatnaşyk tejribe taýdan edaralaryň ygtyýarlary, olaryň ýolbşçylary, olaryň orunbasarlary we beýleki işgärleriň arasynda ygtyýarlarynyň bölünmegi netijesinde durmuşa geçirilýär.

Şeýlelikde döwlet edaralarynyň diwanynda işleýän işgärler dolandyryş hukugynyň subýekti hökmünde döwlet gullukçylarydyr, olaryň ýerine ýetirýän işleri bolsa döwletiň gullugydyr.

Başga söz bilen aýdanymyzda, döwlet edaralarynda işleýän işgärler döwlet gullukçylarydyrlar. Olaryň bu edaralarda kesgitli gulluk wezipesinde durýanlygy, ýerine ýetirýän işleri gulluk häsiýetlidir.

Döwlet gullugy köplenç halatlarda giň manyda düşünilýär, ol döwlet edaralarynda ýerine ýetirilýän islendik iş hem-de döwlet kärhanalarynda, edaralarynda ýerine ýetirilýän işlerden ybaratdyr. Döwlet gullugyna şeýle düşünilmegi adamlaryň zähmet işiniň iki sany formasyna (görnüşine) esaslanýanlygyndadyr:

- a) gös-göni zähmeti bilen maddy baýlyklary döredýän adamlar (işçiler);
- b) ruhy baýlyklary döredýänler, ýa-da döwlet edarasynyň işini durmuşa

geçirýän adamlar (mugallymlar, lukmanlar we beýlekiler).

Şonuň bilen birlikde döwlet gullugy asyl manyda hem düşünilýär. Bu işler diňe döwlet edaralarynyň gulluk diwanynyň işidir. Döwlet gullugyna şeýle düşünmeklik diňe dolandyryş işini amala aşyrýar diýmekdir.

Gulluk diwany özüne mahsus görnüşlerde we usullarda döwlet häkimiýetiniň dürli jemgyýetçilik işlerinde durmuşa geçirilip bilinýändir.

Gulluk diwanynyň işi dürli-dürli ýol bilen durmuşa geçirilýär. Mysal üçin, ýuridiki häkimli görkezmäniň üsti bilen jedelli meseleleri çözmek. Esasy zat, olar döwlet ýolbaşçylygynyň esasy görnüşleriniň elementleri bolup durýarlar, olar döwlet häkimiýetini amala aşyrmak bilen aýrýmaz baglydyrlar.

Şeýlelikde gulluk diwanynyň işini önümçilik we durmuş-medeni işler bilen gatyşdyrmaly däl. Sebäbi zähmetkeşleriň işleri, maddy we ruhy baýlyklary döredýän we döwlet häkimiýetini durmuşa geçirmek bilen bagly bolmaýar, elbetde şonuň üçin hem olar gulluk diwanyna goşulmaýarlar. Bu bolsa öz gezeginde maddy bazany döretmeýän gullukçylar diýip düşümeli däl. Mysal üçin, artistler, mugallymlar, lukmanlar, inžener-tehniki işgärler we başgalaryň işleri döwlet häkimiýetini durmuşa geçirmek bilen baglanyşykly däl.

Şulardan ugur alyp asyl manysynda döwlet gullugy kanuna esaslanan döwlet edaralarynyň gullukçylarynyň jemgyýetçilik durmuşynda döwlet häkimiýetini durmuşa geçirmek we öz üstlerine ýüklenen wezipelerini ýerine ýetirmäge gönükdirilendir.

Döwlet gullugynyň umumy basgançaklary hem giň manyda, hem dar (asyl) manyda gullukçylaryň kesgitli gullukda bolmagydyr. Tapawudy diňe edilýän işleriň häsiýetine baglydyr.

Döwlet gullugynyň jemgyýetçilik syýasy ähmiýeti näme bilen kesgitlenýär diýlende, onda onuň kömegi bilen döwlet mehanizminiň kadaly we peýdaly işlemegini üpjün edýär.

Häzirki wagtda zähmetiň obýektiw zerur bölünşi bar, şunlukda döwlet häkimiýetli ygtyýary durmuşa geçirmekde hünär taýdan taýýarlygy bar gullukçylar tarapyndan amala aşyrylýanlygydyr.

Döwlet gullugy diýen meseläniň aýratynlygy, ony kadalaşdyrýan namalar dolandyryş hukuk namalaryny düzýärler.

Ýene-de bir zady bellemek zerur bolup duýar, ýagny döwlet gullugynyň aýry-aýry gatnaşyklary beýleki hukuk pudaklary bilen hem kadalaşdyrylýar. Mysal üçin, zähmet hukugy – hemme gullukçylar üçin bellenen düzgün-nyzam jogapkärçiligi, iş wagtynyň dowamy; maliýe hukugy – gulluk haklaryny kesgitleýän we salgytlary almak baradaky namalar.

Şeýlelikde dolandyryş hukugynyň namalary hemme gulluk gatnaşyklaryna degişli bolup durýar. Mysal üçin, edaralaryň, kärhanalaryň işgärlerine hemde ähli döwlet aparatynyň gullukçylaryna – kanun çykaryjy, dolandyryş, kazyýet we prokuratura edaralarynyň gullukçylaryna.

Şeýle jemgyýetçilik gatnaşyklaryna döwlet gulluk gatnaşyklary diýilýär. Elbetde bu gatnaşyklarda gulluk diwany döwletiň adyndan çykyş edip, ähli jemgyýetçilik durmuşynda döwletiň wezipeleri we işleri durmuşa geçirilýär.

Döwlet gullugynyň esasy ýörelgeleri şol gullugyň nämäniň esasynda guralýanlygyny aňladýan düşüňjä aýdylýar.

Döwlet gullugy hem demokratik başlangyçlaryň esasynda guralyp bir wagtda özüne mahsus bolan ýörelgeleri hem öz içine alýar.

Döwlet gullugynyň aýratynlyklary onuň demokratik häsýete eýedigini bilen bagly bolup döwlet dolandyryşynyň ýörelgeleri esasynda amala aşyrylýandygy aýdyňdyr.

Döwlet gullugynyň esasy ýörelgeleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Döwlet diwanynyň işgärleri halkyň arasyndan çykan adamlar bolup olar kanun esasynda hereket edip halkyň bähbidini goraýarlar. Şeýle manyda olar jemgyýete gulluk edip öz ähli işlerini halk köpçüliginiň gatnaşmagynda we olaryň kontrollýgy

esasynda amala aşyrýarlar we öz ygtyýarlyklaryny halkyň bähbidine gönükdirýärler.

2. Döwlet diwanynyň öňde baryjy zwenolary gös-göni halk tarapyndan saýlanýarlar ýa-da degişli döwlet edaralary (ýolbaşçylary) tarapyndan bellenýärler.

3. Döwlet diwanynyň ähli işgärleri çalşylmaga degişlidirler. Beýle diýildigi biziň ýurdumyzda ömürlük wezipe ýokdur. Şoňa görä-de kadylar çalşyrylmagy ýörelgesi gulluk diwanynyň demokratizatiýalaşdyrylmagynyň esasy çeşmesi bolup döwlet edaralaryny ýokary hünärli kadylar bilen üpjün etmekligiň serişdesi hökmünde çykyş edýär.

4. Döwlet diwanynyň ähli işgärleri hem halkyň, hem döwletiň önünde jogapkärdirler.

5. Ähli zähmetkeşler jynsyna, milletine we beýleki ýagdaýlara garamazdan döwlet diwanynda wezipe eýelemäge deň hukuklydyrlar.

6. Döwlet diwanynyň işgärleri jemgyýetiň beýleki işgärleriniň önünde hiç hili artykmaçlykdan peýdalanmaýarlar.

7. Döwlet diwanynyň işgärleriniň hukuklary gullugy bilen bagly bolan ýagdaýlardan başga ýagdaýlarda çäklendirilmeýär, mysal üçin, ýakyn garyndaşlaryň bir edarada biri-beýlekisine tabyn ýagdaýynda işlemekligiň gadagan edilmegi, ýa-da döwlet diwanynda işlemeklik kazyýet tarapyndan gadagan edilen halatynda we başgalar.

8. Döwlet diwanynyň işgärlerine zähmede hak tölemekligiň şerti beýleki zähmetkeşler bilen deň derejede durmuş-ykdysady esasyda amala aşyrylýar.

9. Döwlet diwanynyň işgärleri Türkmenistanyň ähli raýatlary bilen deň derejede demokratik hukuklardan we azatlyklardan peýdalanýarlar.

Şu agzalan ýörelgelerden ugur alyp döwlet gullukçylary döwlet edaralaryna işe kabul edilýärler we gullugy geçýärler.

§ 2. Döwlet gullukçylary barada düşünje, olaryň esasy görnüşleri we hukuk ýagdaýlary

Döwlet gullukçysy döwlet edaralarynda wezipe eýeleýän adam bolup, maddy gymmatlyklary döretmeýän kesgitli işi belli aýlyk hakyna amala aşyrýar.

Her bir döwlet gullukçysy işleýän işinde döwlet edarasynyň ygtyýarlyklaryny amala aşyrýar. Ol gatnaşygyň ululygy, görnüşi we usuly onuň wezipesi bilen kesgitlenýär, kärhananyň we guramanyň iş tertibinde göz önünde tutulan iş bolup gullukçynyň hukuklaryny we borçlaryny göz önünde tutýan wezipe ygtyýarlyklaryndan ybaratdyr.

Şeýlelikde wezipeli adamyň umumy we ýörite hukuklary hem borçlary belllenýär.

Döwlet gullukçylarynyň umumy borçlary we hukuklary ähli döwlet gullukçylary üçin meňzeşdir.

Mysal üçin, gullukçynyň üstüne ýüklenen işleri dogry we doly ýerine ýetirmeklik, berk kanunynyň talabyny berjaý etmek, döwlet we gulluk syrlaryny saklamak, döwlet gulluk düzgünini berjaý etmek, aýlyk hakyny tölemek we ş.m.

Gullukçynyň ýörite hukuklary we borçlary özüniň ýöredýän wezipesiniň aýratynlygyna bagly bolýar. Mysal üçin, raýatlaryň arzalaryna we şikaýatlaryna garamaklygyň hökmanylygy.

Döwlet gullukçysynyň hukuklary we borçlary olaryň ýeke bir gulluk gatnaşyklaryna degişli bolmaýar. Hukuk namalarynda gullukçylara ýokary ahlak talaplar hem bildirilýar. Şonuň üçin hem birnäçe döwlet gullukçylary öz gulluklarynda gullugy bilen bagly bolmadyk etmişleri edenligi üçin hem jogapkärdirler. Döwlet gullukçylary raýatlara degişli soraglary we islegleri çözmäge hem borçludylar.

Döwlet gullukçylarynyň görnüşleri barada aýdylanda döwlet edaralarynyň, kärhanalarynyň döwlet häkimiýetli işlerini amala aşyrmakda döwlet gullukçylary uly orun tutýarlar. Bu ýagdaý döwlet gullukçylarynyň häsiýetlerine garap dürli görnüşlere bölmäge esas berýär. Mysal üçin, dürli döwlet diwanynyň işgärleri, döwlet hojalyk, durmuş-medeni we dolandyryş syýasy edaralarynyň işgärleri, önümçilik işlerini ýerine ýetirmeyänler.

Döwlet edaralarynyň işgärleri öz gezeginde birnäçe görnüşlere bölünýärler. Mysal üçin, döwlet

häkimiýet edaralarynyň işgärleri (Mejlisiň işgärleri), kazyýet edaralarynyň gullukçylary, prokuratura edaralarynyň gullukçylary, döwlet dolandyryş edaralarynyň gullukçylary.

Pudagyň häsiýetine görä döwlet gullukçylary şu aşakdakylara bölünýärler, hojalyk, durmuş-medeni we dolandyryş syýasy diwanynyň gullukçylary.

Gullukçylaryň ýagdaýyny has ownuk bölekler bölek, onda senagatyň, bilimiň, saglygy goraýşyň, içeri işleriniň gullukçylary we beýlekiler.

Döwlet gullukçylarynyň görnüşlere bölmegiň esasy bolup, olaryň işleriniň häsiýeti bolup durýandygy aýdyňdyr. Şol häsiýete görä döwlet gullukçylary şu aşakdakylara bölünýär:

- 1) gös-göni döwlet häkimiýetinden peýdalanylýan döwlet gullukçylary;
- 2) döwlet häkimiýet ygtyýarlaryny durmuşa geçirmek üçin başga işleri ýerine ýetirýän döwlet gullukçylary.

Ýene-de döwlet gullukçylaryny bölmekligiň esaslary bolup, olaryň zähmetiniň häsiýeti göz önünde tutulýar. Şoňa baglylykda döwlet gullukçylary iki sany görnüşe bölünýär:

1. ýolbaşçylar, kadrlary seçip almak we olary ýerli ýerinde goýmak, ýerine ýetirijileriň işlerini sazlaşdyrýan, barlaýan, kadalaşdyrýan, çözgütleri kabul edýän döwlet gullukçylary.

2. hünärli gullukçylary – ýönekeý inženerler, tehnikler, ykdysadyýetçiler, mugallymlar we başgalar.

Ýöne döwlet gullukçylarynyň şeýle bölünişigi hem her topara hukuk häsiýetnama bermäge doly mümkinçilik bermeyär. Mundan başga-da, ol ýeke bir döwlet edaralarynyň işgärlerini öz içine alman, ähli gullukçylary öz içine alýar.

Şonuň üçin hem, hukuk edebiýatlarda gullukçylary görnüşlere bölmeklik üçin hukuk häsiýetini we olaryň aýry toparlaryny göz önünde tutup teklipler aýdylýar.

Şoňa laýyklykda döwlet edaralarynyň gulluk diwanlarynyň esasy häsiýeti şol ýa-da başga gullukçylar toparlary häkimli ygtyýarlary durmuşa geçirmekde nähili hukuk gatnaşygynyň bardygyny aňladýar.

Döwlet häkimiýeti bar bolan döwlet gullukçylaryna wezipeli adamlar diýlip aýdylýar. Wezipeli adam diýen düşünje ýöne wezipäni eýelemek bilen baglanyşdyrylman – hemme gullukçylara aýdylman döwlet häkimiýet ygtyýary bar bolan gullukçylara aýdylýar. Bu bolsa öz gezeginde hemme wezipeli adamlar döwlet gullukçylarydyr, ýöne hemme döwlet gullukçylary wezipeli adamlar dälidir diýmekdir.

Gös-göni döwlet häkimiýetli ygtyýarlary bolmadyk gullukçylar, iş ýüzünde ýörite wezipe eýelemeýärler.

Şulardan ugur alyp döwlet edaralarynyň gullukçylary iki görnüşe bölünýärler:

- 1) wezipeli adamlar (gullukçylar);
- 2) wezipe eýelemeýän adamlar (gullukçylar).

Ähli halatlarda wezipeli adamlar özleriniň dürli häsýetli işleri amala aşyrýanlyklaryna garamazdan hemişe döwlet häkimli ygtyýarlyklardan peýdalanýarlar. Olar takyk hukuk gatnaşyklaryň ýüze çykmagy, üýtgemegi we togtadylmagy üçin hukuk namalaryny kabul edýärler, olaryň durmuşa geçmegini üpjün edýärler, ýörite guramaçylyk, terbiýeçilik çärelerini, zerur bolan halatynda bolsa mejbury çäreleri görmäge, barlag, gözegçilik işlerini amala aşyrmaga hem-de ýüze çykan jedelli meseleleri çözmäge hukuklary bardyr.

Ähli wezipeli adamlar edaranyň ygtyýarynyň çäginde hereket edýärler. Şonuň bilen bilelikde olaryň ygtyýarlarynyň çägi we olaryň ýüze çykyşynyň görnüşleri hem deň däldir.

Hut şu ýagdaýlar wezipeli adamlary birnäçe görnüşlere bölmäge mümkinçilik berýär:

1. ýolbaşçy düzüm;
2. operatiw (gündeki) düzüm;
3. dolandyryş häkimiýetiniň wekilleri.

Şeýlelikde operatiw düzümiň işine häkimiýet ygtyýarlaryny durmuşa geçirmeklik gullukçynyň gulluk borjuna girmeyär.

Ýöne, olaryň ýerine ýetirýän işleri ykdysady we sosial meseleleri çözmekde ýolbaşçylyk etmek üçin peýdaly şertleri döredýärler.

§ 3. Döwlet gullugyna girmekligiň we ondan çykmaklygyň hukuk taýdan kadalaşdyrylyşy

Islendik syýasy we ykdysady wezipäni üstünlikli ýerine ýetirmek üçin ilkinji nobatda hünärli we işeňňir, ýörite taýýarlykly, guramaçylyk taýdan ukyply, hemişe öz bilimini artdyrýan we işiň ýokary hilliligi bilen tapawutlanýan gullukçylaryň gerekdigi hemmä mälimdir.

Şunuň bilen baglylykda döwlet gullugyny geçmekde, döwlet gullugyna kabul etmek, döwlet edaralarynyň gullukçylarynyň düzümini toplamak, döwlet gulluk gatnaşyklarynyň esaslarynyň ýüze çykmagy ýaly meseleleri çözmekde ilkinji nobatda bolsa guramaçylyk hukuk meselelerini çözmek zerur bolup durýar.

Döwlet gullugyna kabul etmekligiň şertlerine gullukçylara umumy we ýörite talaplary bildirmegi göz önünde tutýar. Olar haýsylar diýeniňde, gullukçynyň bellenen wezipäniň talabyna laýyk

gelmegi, päk ýürekliigi, syýasy taýdan taýýarlygy, işi oňat bilmegi, dolandyryş ukyplylygy we beýlekiler.

Döwlet gullugyna girmeklige **obýektiw** we **subýektiw** şertler zerurdyr.

Döwlet gullugyna girmekligiň obýektiw şertleri jemgyýetiň öňünde durýan wezipeler bilen kesgitlenýär. Ol şertler ilki bilen döwlet işinde kesgitli wezipäniň we oňa bellenen aýlyk hakynyň göz öňünde tutulmagy, ol bolsa döwlet tarapyndan ykdysadyýetiň kanuny esasynda kesgitlenýär.

Gulluga girmekligiň subýektiw şertleri **umumy** we **ýörite** şertlere bölünýärler.

Umumy şertlere döwlet gullugyna girmäge isleg bildirýän gullukçylaryň hemmesine degişli bolup durýar. Olar şu aşakdakylardan ybarat:

1. raýatlygy bolmaly;
2. döwlet gullugyna girmek üçin tussaglykda bolmanlygy ýa-da şol işde işlemeklik kazyýet tarapyndan mahrum edilmedik bolmaly;
3. belli ýaşa ýeten bolmaly;
4. isleg bildirmeli, belli bir kesgitli wezipäni eýelemäge razyçylygy bolmaly.

Ýörite şertler:

1. ýörite bilim talaby;
2. guramaçylyk ýolbaşçylyga tejribe;
3. zerur bolan halatynda synag möhletini bellemek talaby.

Döwlet edaralarynyň düzümini toplamagyň usullary:

1. Saýlaw üsti bilen;
2. Bellemek usuly bilen;
3. Konkurs (bäsleşik) üsti bilen;
4. Şertnama (kontrakt) üsti bilen.

Döwlet gulluk gatnaşyklarynyň ýüze çykmaklygynyň we togtadylmagynyň esaslary. Ýüze çykmagynyň esaslary:

1. Dolandyryş namanyň üsti bilen bellemek (buýruk);
2. Saýlaw üsti bilen;
3. Bäsleşik üsti bilen;
4. Şertnama üsti bilen;

Togtadylmagyň esaslary:

1. Edaranyň dolandyryjysynyň başlangyjy boýunça;
2. Gullukçynyň öz islegi boýunça;
3. Taraplaryň islegine bagly bolmadyk halatlarda;

§ 4. Döwlet gullukçylaryny sylaglamak we olaryň jogapkärçiligi

Döwlet gullukçylary barada Türkmenistanyň hereket edýän kada namalarynda maddy we ruhy taýdan sylaglamaklygyň birnäçe görnüşleri göz önünde tutulandyr. Ol çäreler döwlet gullukçylarynyň öz üstlerine ýüklenen borçlaryny üstünlikli ýerine

ýetirenligi üçin döwlet tarapyndan ulanylýan çärelerdir.

Maddy we ruhy taýdan döwlet gullukçylaryny sylaglamagyň dürli görnüşleri bardyr. Olardan, gymmat bahaly sowgatlar bilen sylaglamak, buýrugyň üsti bilen sag bolsun aýtmak, hormat tagtasyna çykarmak, hormat haty bilen sylaglamak, hormatly atlaryň dakylmagy, ylymda, bilimde, medeniýetde, sungatda we beýleki ugurlarda at gazanan adyny dakmak, wezipesini ýokarlandyrmak, Türkmenistanyň ordenleri we medallary bilen sylaglamak.¹ Döwlet gullukçylaryny maddy we ruhy taýdan sylaglamaklygyň ähli çäreleri üç topara bölünýärler:

1. Köpçülikleýin sylaglamak çäreleri, mysal üçin, pul sylagy;
2. Şahsy we köpçülikleýin sylaglamak, pul sylaglary bilen sylaglamakda edaranyň, kärhananyň aýratyn gullukçylarynyň özüne ýetýän paýyny bermek;
3. Şahsy sylaglamak – ähli maddy we ruhy sylaglaryň takyk bir döwlet gullukçysyna berilmegi.

Türkmenistanda sylagyň ähli görnüşleri kanunlarda we beýleki namalarynda takyk

¹ Türkmenistanyň döwlet sylaglary hakyndaky kanuny, 07.12.2005, Türkmenistan gazetini, 20.12.2005ý.

kesgitlenendir, olary bermäge wezipeli adamynyň ygtyýary bardygy düzgünleşdirilendir.

Döwlet gullukçylarynyň köpüsi özlerine tabşyrylan işleri üstünlikli ýerine ýetirýärler, kanunlara we jemgyýetiň düzgünlerine hormat goýýarlar. Ýöne gynansagam entek döwlet gullukçylarynyň arasynda özlerniň gulluk borçlarynyň düzgünlerini bozýan gullukçylara hem ýygy-ýygdydan duşmak bolýar. Şeýle ýagdaýlarda döwlet edaralary, olaryň wezipeli adamlary döwlet gullukçylaryna kanuny we tertip-düzgüni bozanlygy üçin jemgyýetçilik we döwlet mejbur ediş çärelerini ulanýar.

Şonuň bilen birlikde gulluk gatnaşyklarynda kanuny we tertip-düzgüni bozan adamlaryň (gullukçylaryň) jogapkärçiligi dogry we doly kesgitlenmelidir. Olar ýeke bir özlerni kanunyň bozulmagyna ýol bermän, beýleki adamlaryň hem düzgüni bozmaklaryna ýol bermeli dälidirler.

Jogapkärçiligi göz önünde tutýan kanunçylyk döwlet gullukçylaryna ulanylýan mejbury çäreleri ahlak hem hukuk çärelere bölünýär. Bu çäreleriň ikisi hem döwlet gullukçylaryny terbiýelemek üçin esasy serişde bolup durýar.

Döwlet gullukçylarynyň hukuk jogapkärçiligini kesgitlemegiň esasy görkezijisi olaryň eden etmişleriniň häsiýetidir. Şoňa baglylykda hereket edýän kada kanunlar döwlet gullukçylarynyň dürli

hukuk jogakärçiligini göz öňünde tutýar. Olar düzgün-nyzam, dolandyryş raýat we jenaýat jogapkärçiliklerinden durýarlar.

Şeýlelikde, döwlet gullukçylarynyň tertip-düzgüni bozanlygy üçin umumy esaslarda jogapkärçilige çekilmäge degişlidirler, mysal üçin, hemmesiniň kanun öňünde deňligi, hukuk bozulmanyň ýeke-täk seljeriş görnüşde garalmagy we şikaýat etmäge deň hukuklarynyň bolmagy. Şonuň bilen birlikde döwlet gullukçylarynyň jogapkärçiliginiň birnäçe aýratynlygy hem bardyr, mysal üçin, ýokary jogapkärçiligiň olara bellenmegi.

Düzgün-nyzam (dissiplinar) jogapkärçiligi haçanda döwlet gullukçylary zähmet we gulluk borjuna degişli bolmadyk etmişleri üçin hem çekilip bilýändir, mysal üçin, olaryň mertebesini we at abraýyny masgaralaýan etmişleri üçin, mysal üçin, kazylar we beýleki gullukçylar.

Döwlet gullukçylarynyň düzgün-nyzam jogapkärçiligi gulluk borjuny bozanlygy halatynda, ol ýagdaý dolandyryş hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýär, haçanda zähmetiň düzgünini bozsa, onda ol zähmet hukuk kadalary bilen kadalaşdyrylýar.

Düzgün-nyzam jogapkärçiligi üç görnüşde çözülýär:

1. içki zähmet düzgün esasynda;
2. tabynlyk esasynda;

3. ýörite tertipnamalaryň we düzgünnamalaryň esasynda.

Düzgün-nyzam temmeleri haýsylar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. duýduryş;
2. käýinç;
3. berk käýinç;
4. işden çykarmak.

Türkmenistanyň zähmet Kodeksiniň 164-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň kanunçylyk namalary, tertipnamalar düzgün-nyzam hakyndaky düzgünnamalar bilen işgärleriň aýry-aýry toparlary üçin beýleki düzgün-nyzam temmeleri hem göz önünde tutulunyp bilner.¹

Dolandyryş jogapkärçiligi gullukçylar tarapyndan dolandyryş etmişleriň edilenligi üçin ýüze çykýar. Haçanda döwlet gullukçylarynyň dolandyryş etmişleri gulluklary bilen bagly bolmasa, onda olar beýleki adamlar bilen deň jogap berýärler.

Şoňa görä-de olaryň eden etmiş gulluk borjuna girýän wezipäni ýerine ýetimeýänligi üçin ýüze çykýar, mysal üçin, edaranyň ýolbaşçysy, sanitariýa, ýangyna garşy howpsuzlyk we başga düzgünleriň bozulanlygy üçin.

¹ Türkmenistanyň zähmet Kodeksi, Aşgabat 2009ý.(164-nji madda)

Döwlet gullukçylarynyň raýat (maddy) jogarkärçiligi olaryň gulluk borjuna ýerine ýetirýän mahaly bikanun hereketleri esasynda maddy zyýan ýetirenlikleri üçin ýüze çykýar.

Döwlet gullukçylarynyň jenaýat jogapkärçiligi bolsa wezipesini hyýanatly ulanyp, eden jenaýatlary üçin ýüze çykýar.

Raýatlar we jemgyýetçilik birleşmeleri

§ 1. Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuk ýagdaýlarynyň Konstitusion esaslary

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 2-nji bölümünde adamynyň we raýatyň esasy hukuklary, borçlary hem azatlyklary kesgitlenip görkezilen. Konstitusiýanyň 18-nji maddasynda bolsa şeýle diýilýär, ýagny adamyň hukuklaryna el gatyp hem bolmaz, olary elinden alyp hem bolmaz. Beýle diýildiği adymyny haýsydyr bir hukugyndan we azatlygyndan mahrum etmäge ýa-da çäklendirmäge hiç kimiň haky ýokdur diýip nygtalýar. Hukukdan mahrum etmek ýa-da ony çäklendirmek meselesi diňe Konstitusiýada we beýleki kanunlarda göz önünde tutulan halatynda ýol berilýär. Adamyň Konstitusiýada we kanunlarda agzalyp geçilýän belli bir hukuklary we azatlyklary onuň beýleki hukukdyr

azatlyklaryny inkär etmek ýa-da kemsitmek üçin ulanmaly däldir.

Türkmenistanyň raýatlarynyň milletine, gelip çykyşyna, emläk hem wezipe ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ygtykadyna, haýsy partiýa degişlidigine garamazdan olara deň hukuklar we azatlyklar berilendir we raýatlaryň kanun önündäki deňligi kepillendirilendir.

Aýallar bilen erkekler deňhukuklydyrlar, eger ol ýagdaý bozursa, onda kanun esasynda jogapkärçilige çekilmäge degişlidir.

Bir adam öz hukuklaryny amala aşyrmak üçin beýleki adamlaryň azatlyklaryna we hukuklaryna zeper ýetirmeli däldir, milli howpsuzlyga zyýan bermeli däldir.

Her bir adam ýaşamaga haky bardyr. Hiç kim janyndan jyda edilmeli däldir. Ölüm jezasy Türkmenistanda ebedilik ýatyrlandyr.

Raýatlaryň hukuklaryny hem çäklendirmek ýa-da ondan mahrum etmek bolmaz. Ol ýagdaýlar diňe kanun esasynda hemem kazyýetiň karary esasynda ulanylmaga degişlidir.

Hiç kimi gynamak, oňa rehimsizlik, zalymlyk etmek bolmaz, mertebesini kemsitmek, temmi bermek bolmaz. Kanunda göz önünde tutulan halatlarynda raýatlary wagtlaýyn tutup saklamaga ygtyýarly edaralaryň haklary bardyr.

Her bir raýatyň ýaşayyş jaýyny almaga we ony gurmaga hem-de döwletden goldaw almaga haky bardyr. Ýaşayyş jaýyna el gatmak bolmaz, ol ýagdaý diňe kanunda bellenen halatynda ulanylyp bilinjäkdir.

Her bir raýatyň öz şahsy durmuşyna degişli hyýanatçylyklardan goranmaga haky bardyr, ýaşajak ýerini saýlap almaga hem haky bardyr.

Nikalaşmak özleriniň razyçylygy boýunça amala aşyrylýar, olar deň hukuklydyrlar. Her bir ene-ata, ýa-da olaryň ornuny tutýan adamlar öz çagalaryny terbiýelemäge, saglygyny we ösüşini üpjün etmäge, olary okatmaga zähmete taýýarlamaga we beýleki oňat ýollary görkezmäge borçludyr. Kämilik ýaşyna ýeten çagalar öz ene-atalary barada alada edip, olara kömek bermäge borçludyr.

Türkmenistanyň raýatlary öz ynamlaryny erkin beýan etmäge haky bardyr.

Kanunlarda bellenen tertipde ýygnaqlara, mitinglere, demonstrasiýalara gatnaşmaklygy hem kanun esasynda kepillendirilen.

Her bir raýatyň jemgyýetiň we döwletiň işini dolandyrmaga gatnaşmaga we özleriniň saýlan wekilleriniň üsti bilen gatnaşmaga hem haky bardyr.

Olaryň döwlet häkimiýet edaralaryna saýlamaga we saýlanmaga haklary bardyr.

Türkmenistanyň raýatlary zähmet çekmäge, hünär saýlap almaga haky bardyr, olaryň dynça almaga, saglygyny gorap saklamaga, durmuş

üpjünçilikden peýdalanmaga, ýeňilliklerden peýdalanmaga haklary bardyr.

Her bir raýatyň mugt bilim almaga hukugy bardyr. Olar öz çeper, ylmy we tehniki döredijiligini erkin alyp barmaga, awtorlyk hukugyny kanun arkaly goramaga, haklary bardyr.

Ähli Türkmenistanyň raýatlaryna berlen hukuklary we azatlyklary olaryň jemgyýet we döwlet önünde goýlan boçlary bilen aýrylmaz baglydyr.

Türkmenistanyň çäginde ýaşayan her bir adam Türkmenistanyň Konstitusiýasyny, kanunlaryny berjaý etmäge we milli döredijilikleriniň hormatlamaga borçludylar.

Türkmenistany goramak her bir raýatyň mukaddes borjudyr we her bir erkek kişi ählumumy harby borjuny ýerine ýetirmäge borçludyr.

Olar kanun esasynda döwlet salgytlaryny tölemäge borçludylar, raýatlaryň at-abraýyny hem mertebesini kazyýet üsti bilen goranmaklyk kepillendirilendir.

**§ 2. Döwlet dolandyryşynda raýatlaryň esasy
hukuklary, azatlyklary we borçlary, olaryň hukuk
taýdan kepillendirilişi. Daşary ýurt raýatlarynyň we
belli raýatlygy ýok adamlaryň dolandyryş hukuk
derejeleri**

Ýokarda görüşimiz ýaly Türkmenistanyň esasy kanunynda raýatlaryň esasy hukuklary, azatlyklary we borçlary takyk kesgitlenen. Konstitusiyada bellenen hukuklary, azatlyklary hem borçlary amala aşyrmakda beýleki pudaklaryň ähmiýeti örän uludyr. Olardan raýat hukuk kadalary, zähmet hukuk kadalary, maşgala hukuk kadalary we beýleki hukuk pudaklary özlerine degişli kadalary jemläp belli-belli raýatlaryň takyk hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýärler.

Esasanam biz Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuk ýagdaýlaryny kesgitlep Türkmenistanyň raýatlary hakyndaky 1992-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda kabul edilen kanunyň göz önünde tutmalydyr.¹

Dolandyryş hukugy hem öz gezeginde raýatlaryň döwletiň dolandyryş işinde sferasynda ähli hukuklaryny, azatlyklaryny we borçlaryny kesgitleýär.

Dolandyryş hukugy raýatlaryň döwlet dolandyryşynda hukuk ukyplylygyny we kämillik

¹ Türkmenistanyň raýatlar hakyndaky kanuny, 30-njy sentýabr 1992-nji ýyl.

ukyplylygyny, ulgamda borçlaryny, wezipelerini, adamlaryň raýatlara degişli bolan borçlaryny, dolandyryş edaralary bilen raýatlaryň arasyndaky ýüze çykýan gatnaşyklaryny, raýatlaryň we wezipeli adamlaryň döwlet dolandyryş çygrynda jogapkärçiliklerini we başga-da birnäçe meseleleri düzgünleşdirýär.

Türkmenistanyň raýatlarynyň döwlet dolandyryşynda hukuklary we borçlary umumy we ýörite häsiýetlidir.

Döwlet dolandyryşynyň ähli ulgamynda şahslaryň hukuk ýagdaýlary raýatyň hukugy bilen kesgitlenip umumy häsiýetli bolýar, takyk pudakda bolsa ýörite häsiýetlidir. Mysal üçin, wezipeli adamyň bikanun hereketine garşy edilen raýatlaryň şikaýatlary umumy hukuga degişli bolýar, şol bir wagtda kanun esasynda tüpeňi saklamak we götermek hukugy raýatlaryň ýörite hukuklaryna degişli bolýar.

Ýokarda aýdylanlardan ugur alsak, onda raýatlaryň hukuk ýagdaýlary ilkinji nobatda Türkmenistanyň Konstitusiyasy, soňra dolandyryş kanunçylygy bilen kesgitlenýär.

Şoňa görä-de raýatyň dolandyryş hukuk ýagdaýy dolandyryş hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýär.

Dolandyryş hukuk kadalarynyň kömegi bilen raýatlaryň hukuk ukyplylygy hemem kämillik ukyplylygy düzgünleşdirilýär.

Döwlet dolandyryşynda raýatlaryň subýektiw hukuklary we borçlary barada aýdylanda onda olar üç topara bölünýärler.

1. Sosial ykdysady hukuklary – olar, zähmete, dynç almaga, maddy üpjünçiligine, bilime, saglygy goraýşa bolan hukuklary;
2. Raýatlaryň syýasy we demokratik azatlyklary baradaky hukuklary – olar söz azatlygy, demonstrasiýalara, mitinglere, ýygnaklara, saýlaw bolan, jemgyýetçilik birleşmeleriniň hataryna girmek ýaly hukuklary;
3. Raýatlaryň şahsy hukuklary we borçlary. Raýatlaryň şahsy hukuklary olaryň haýsydyr bir talabyny kanagatlandyrmak üçin niýetlenendir.

Döwlet dolandyryşynda raýatlara berlen hukuklary we azatlyklary olaryň şol çygyryň işine işjeň gatnaşmaklaryna gönükdirilendir.

Döwlet dolandyryş çygrynda raýatlaryň haýsy hukuklary we borçlary durmuşa geçirilýär diýlende, onda biz şu aşakdakylary aýdyp bileris.

Konstitusiyada bellenilişi ýaly raýatlaryň zähmete bolan hukugy her bir Türkmenistanyň raýatynyň döwlet kärhanalarynda, edaralarynda we guramalarynda jynsyna, milletine we beýleki ýagdaýlaryna garamazdan işlemäge haky bardyr.

Her bir Türkmenistanyň raýaty döwlet dolandyryş işiniň amala aşyrylmagyna gatnaşmaga haky bardyr.

Her bir raýatyň dolandyryş edaralaryna we wezipeli adamlara ýüz tutmaga haky bardyr.

Her bir raýat Türkmenistanyň çäginde azat (erkin) hereket etmäge haklydyr.

Her bir raýatyň ýaşaýyş jaýy, onuň şahsyýeti eldegrilmesizdir.

18 ýaşy dolan her bir Türkmenistanyň raýaty özüniň adyny, familiýasyny üýtgetmäge haky bardyr.

Her bir raýat polisiýa edaralaryna kömek sorap ýüz tutmaga haklydyr.

Raýatlaryň borçlary barada aýdylanda şu aşakdakylary nygtamak bolar:

Raýatlaryň kanunlaryň we beýleki hukuk namalarynyň talabyny berjaý etmek borjy.

Ýaşaaýyşyň düzgünlerini berjaý etmek borjy.

Ählumumy harby borçlulyk.

Zähmetiň düzgünlerini berjaý etmek.

Döwlet edaralarynyň kada namalarynda başga-da birnäçe döwlet dolandyryşynda raýatlara degişli hukuklar we borçlar bellenendir.

Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuklarynyň dolandyryş hukuk taýdan kepillendirilişiniň mazmuny we görnüşleri barada aýdylanda, onda biz raýatlaryň umumy hukuklarynyň we borçlarynyň hakyky durmuşa geçirilişini we olaryň goralýşyny görýäris.

Şahslaryň hukuklarynyň hukuk taýdan kepillendirilişi üç topara bölünýär:

1. Ykdysady kepillendiriş – bu bolsa raýata özüniň hukugyny durmuşa geçirmek üçin maddy şerti döredýär.

2. Syýasy kepillendiriş – döwlet apparatynyň demokratik başlangyçlaryň kömegi esasynda döredilýändigini aňladýar.

3. Guramaçylyk – hukuk kepillendiriş bu bolsa dürli hyýanatçylyklardan raýatlaryň hukuklaryny we bähbitlerini goraýan hukuk kadalary bolman, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny goramak boýunça dalaş edýän döwlet edaralarynyňam işlerini düzgünleşdirýär, mysal üçin, prokuratura, kazyýet edaralary we beýlekiler.

Ykdysady, syýasy kepillendirmek umumy häsiýetli bolup, guramaçylyk-hukuk kepillendirilişi bolsa ýörite häsiýetlidir.

Raýatlaryň hukuklarynyň we azatlyklarynyň kepillendirilişinde aýratyn orny dolandyryş hukuk kepillendirilişi eýeleýär.

Daşary ýurt raýatlary we belli raýatlygy ýok adamlaryň hukuk ýagdaýlary barada aýdylanda onda ol mesele Türkmenistanyň daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýlary hakyndaky kanunynyň esasynda kesgitlenendir. Ol kanun 1998-nji ýylyň 17-nji

iýulynda kabul edilip, 1998-nji ýylyň 23-nji iýulynda güýje girizildi.¹

Türkmenistanyň çäginde ýaşaýan daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýlary Türkmenistanyň kanuny namalarynyň we halkara ylalaşyklarynyň esasynda kadalaşdyrylandyr. Belli raýatlygy ýok adamlaryň hukuk ýagdaýlary, eger olar Türkmenistanyň çäginde hemişelik ýaşaýan bolsalar, onda ol mesele diňe Türkmenistanyň kanunlary arkaly düzgünleşdirilýär.

Türkmenistanyň daşary ýurt raýatlary hakyndaky kanunyna laýyklykda olar iki topara bölünýärler. Birinji topar Türkmenistanda ýerleşýän diplomatik wekilhanalarynyň gullukçylary, olaryň maşgala agzalary we Türkmenistan bilen beýleki daşary ýurt döwletleriniň arasynda baglanşylan ylalaşyklar esasynda kesgitlenen daşary ýurt raýatlary (immunitet) eldegrilmesiz hukukdan peýdalanýarlar. Beýle diýildigi, ýaňky eldegrilmesiz hukukdan peýdalanýan daşary ýurt raýatlaryna Türkmenistanyň kada-kanunlary degişli bolmaýar, olara diňe öz ýurtlarynyň kanunlary degişli bolýar. Ýöne, muňa garamazdan daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň kanunlarynyň talabyny berjaý etmegi gönüden-göni borçlydyrlar.

¹ Türkmenistanyň daşary ýurt raýatlary hakyndaky kanuny, 17-nji iýul 1998-nji ýyl.

Şeýlelikde daşary ýurt raýatlary we belli raýatlygy ýok adamlar Türkmenistanyň çäginde belli-belli hukuklardan we azatlyklardan peýdalanýarlar, eger kanun esasynda başga ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk bolsa.

Umumy düzgün boýunça daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň raýatlaryna berlen hukuklardan peýdalanýarlar we borçlary öz üstlerine alýarlar, kanunda başgaça ýagdaý bellenilmedik bolsa. Ýöne berlen hukuklar, ýüklenen borçlar, Türkmenistan döwletine, jemgyýetine hem-de raýatlaryna we beýlekilere şikes ýetirmeli däldir.

Türkmenistanda bolýan daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň Konstitusiyasyna hormat goýmalydyrlar we beýleki kanuny namalaryň talabyny doly berjaý edip türkmen halkynyň milli döredijiliklerine hormat goýmalydyrlar.

Daşary ýurt raýatlaryna zähmete bolan, dynç almaga bolan, saglygyny goramaga bolan, sosial üpjünçilige bolan, ýaşayyşa bolan, bilime bolan, medeniýetiň gazananlaryndan peýdalanmaga, dine bolan azatlygy, maşgala we nika gatnaşyklaryna bolan we başga-da birnäçe hukuklar berlendir. Belli-belli meseleler boýunça olaryň hukuklary çäklendirilendir. Mysal üçin, daşary ýurt raýatlary we raýatlygy ýok adamlar agzalan kanunyň 22-nji maddasynyň esasynda ählumumy ses bermelerine we saýlawlara gatnaşmaga haklary ýokdur.

Şol kanunyň 23-nji maddasyna laýyklykda olar ählumumy harby gulluk borjundan hem boşadylandyr.

Daşary ýurt raýatlary kanun esasynda Türkmenistana gelip, ondan çykyp we üstaşyr geçmäge haklary bardyr.

Daşary ýurt raýatlary hakyndaky kanunyň ähli ýagdaýy 32-nji maddanyň esasynda belli raýatlygy ýok adamlara hem deň derejede täsir edýär.

§ 3. Jemgyýetçilik birleşmeleriniň işleriniň dolandyryş hukuk taýdan kadalaşdyrylyşynyň mazmuny

Döwlet dolandyryşyny amala aşyrmakda ýeke bir dolandyryş edaralary gatnaşman jemgyýetçilik birleşmeleriniň hem giň ulgamlary gatnaşýarlar.

Jemgyýetçilik birleşmeleriniň hataryna ähli uly ýaşly adamlar girýärler. Olar golaýdan-golaý döwlet dolandyryş edaralary bilen aragatnaşykda bolup dolandyryşyň önünde goýlan dürli wezipeleri amala aşyrmaga uly ýardam berýärler. Şoňa görä-de jemgyýetçilik birleşmeleri hem dolandyryş hukugynyň subýekti hökmünde çykyş edýärler.

Däp bolşy ýaly jemgyýetçilik birleşmeleri beýleki dolandyryş hukugynyň subýektleri ýaly özleriniň adyndan çykyş edip döwlet häkimli ygtyýarlyklaryndan peýdalanmaýarlar. Olaryň hukuklarynyň we borçlarynyň çägi biziň

jemgyýetimiziň syýasy ulgamynda tutýan ornuna bagly bolýar.

Jemgyýetçilik birleşmeleri birnäçe görnüşlere bölünýärler.

Jemgyýetçilik birleşmeleri guramaçylyk başlangyçlara görä köpçülikleýin işleýän jemgyýetçilik guramalarydyr.¹

Köpçülikleýin jemgyýetçilik birleşmeleri, mysal üçin, Türkmenistanyň demokratik partiýasy, kärdeşler arkalaşyklary, ýaşlar guramasy, raýatlaryň öz islegleri esasynda döredilýär, olaryň maddy bazasyny döretmek üçin agzalarynyň ählisi gatnaşýarlar. Şonuň bilen birlikde her bir guramany – birleşmäni dolandyrmaklyga olaryň ähli agzalary ýa-da özleriniň wekilçilikli guramalarynyň üsti bilen amala aşyrýarlar.

Olar guramaçylyk taýdan döwletiň çäginde özleriniň merkezleşdirilen ulgamlaryny döredip, tertipnamalaryň we düzgünnamalaryň esasynda hereket edýärler.

Jemgyýetçilik birleşmeleriniň dolandyryş hukuk ukyplylygy olaryň wezipeleriniň mazmuny we göwrümi bilen baglylykda döwlet tarapyndan kesgitlenýär.

¹ Türkmenistanyň jemgyýetçilik birleşmeleri hakyndaky kanuny, 21-nji oktýabr 2003-nji ýyl, Türkmenistan gazeti, 14-nji noýabr 2003-nji ýyl.

Döwlet özüniň hukuk namalary bilen jemgyýetçilik birleşmeleriniň döwlet dolandyryşynda hukuk ýagdaýyny kesgitlep, şonuň bilen birlikde olaryň dolandyryş hukuk gatnaşyklarynyň subýekti hökmünde çykyş edýändigini kesgitleýär.

Jemgyýetçilik birleşmeleri özüleriniň esasy wezipelerini durmuşa geçirmek üçin birnäçe içki guramaçylyk we daşky gatnaşyklara gatnaşýarlar.

Däp bolşy ýaly olaryň içki guramaçylyk gatnaşyklary dolandyryş hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilmeýär.

Jemgyýetçilik berileşmeleriň daşky gatnaşyklary barada aýdylanda, onda biz ol ýerde hem köplenç ýagdaýda hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilmeýär, şonuň bilen bir wagtda olaryň daşky gatnaşyklary dolandyryş hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilip bilinýändir.

Haçan-da jemgyýetçilik birleşmeleri öz agzalarynyň hereketine täsir edenlerinde hukuk namalaryň kömegine mätäç bolmaýarlar, sebäbi olaryň ygtyýarlyklarynda ýolbaşçylyk ahlak häsiýetli ýeterlik serişdeleri özüleriniň tertipnamalarynda we düzgünnamalarynda göz önünde tutulýar.

Käbir halatlarda başga ýagdaýlaryň şaýady bolmaly bolýarys, ýagny haçanda hukuk gatnaşyklarynyň obýekti dolandyryş edaralaryna ýa-da raýatlara gönükdirilen bolsa, ol gatnaşyklar ýuridik häsiýete eýe bolýarlar, olar kähallatlarda dolandyryş

hukuk gatnaşyklary hökmünde çykyş edýärler. Bu ýagdaýda jemgyýetçilik birleşmeleri hukuk häsiýetde öz ygtyýarlaryny durmuşa geçirýärler, mysal üçin, kämillik ýaşyna ýetmedikleriň dolandyryş etmişleri etraplardaky, şäherlerdäki kämillik ýaşyna ýetmedikler baradaky toparlar tarapyndan çözülýär we olar dolandyryş temmileri belleýärler. Dolandyryş temmisi bolsa hukuk çäre bolup, döwlet tarapyndan bellenen temmilerdir. Şu ýerde biz olaryň hukuk häsiýetli ygtyýarlyklaryny hem görýäris.

Döwlet dolandyryşynyň görnüşleri (formalary) we usullary (metodlary).

§ 1. Döwlet dolandyryşynyň görnüşlerine (formalaryna) düşünje we olaryň mazmuny

Häzirki wagtda, aýratynam bazar gatnaşyklaryna geçilýän döwürde döwlet dolandyryşynyň görnüşleri we usullary aýratyn orna eýedirler. Şoňa görä-de dolandyryşyň görnüşlerini we usullaryny täzeçe gurnamaklyk maksada laýykdyr.

Dolandyryşyň görnüşleriniň we usullarynyň taglymatyny öwrenmeklik döwlet dolandyryşy nähili amala aşyrylýar, olaryň wezipeleri we işleri haýsy usullarda we görnüşlerde ýerine ýetirilýär diýmekdir.

Dolandyryşyň görnüşlerini we usullaryny öwrenmeklik we olary kämilleşdirmek meseleleri ylmy edebiýatlarda alymlaryň ünsüni çekýän meseleleriň biridir. Muňa garamazdan häzirki wagta çenli biziň ylmy edebiýatlarymyzda dolandyryşyň usullary we görnüşleri barada ýeke-täk düşüňjä gabat gelinmeýär.

Dolandyryşyň görnüşleri we usullary iki sany dürli hukuk kategoriýa bolup, olaryň her biri aýratyn maksady eýeleýärler.

Şoňa görä-de, dolandyryşyň usullary we görnüşleri diýen meseläni öwrenmeklikde iki sany ýagdaý göz önünde tutulmalydyr.

Birinjiden, agzalan hukuk kategoriýalary biri-birine gapma-garşy goýulmaly däldir, sebäbi olar öz aralarynda biri beýlekisine baglydyr.

Ikinjiden, şol bir wagtyň özünde olaryň arasynda tapawut bolup özbaşdak orun tutýarlar. Şu nukdaý nazardan ugur alyp döwlet dolandyryşynyň görnüşlerini we usullaryny aýratynlykda seredip geçeliň.

Ýörite ylmy edebiýatlarda döwlet dolandyryşynyň görnüşlerini hukuk bilen bagly we hukuk bilen bagly bolmadyk görnüşlere bölýärler.

Dolandyryşyň hukuk formasy diýip özüniň daşky aňlatmasyna, häsiýetine bagly bolup döwlet edaralarynyň işlerini gurmakda ýüze çykyan

jemgyýetçilik gatnaşyklaryny hukuk namalarynyň üsti bilen kadalaşdyrylyşyna aýdylýar.

Hukuk bilen bagly bolmadyk dolandyryşyň görnüşine özüniň daşky aňlatmasyna we häsiýetine görä hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyрмаýar we belli-belli takyk meseleleri çözmeklik üçin ulanylýan görnüşidir. Oňa mysal edip guramaçylyk-köpçülik, medeni-terbiýeçilik we hasaplaýyş-tehniki işleri görkezmek bolar.

Ýokarda aýdylanlary gollanyp dolandyryşyň görnüşlerini şu aşakdakylara bölmek bolar.

- 1) kada-namalary kabul etmek (çykarmak);
- 2) kadaly däl namalary kabul etmek (çykarmak);
- 3) guramaçylyk çärelerini geçirmek;
- 4) maddy-tehniki işleri (operasiýalary) amal aşyrmak.

Dolandyryş işlerini şeýle görnüşlere bölmeklik maksada laýyk hasaplanýar, olar döwlet dolandyryşyny görnüşlere bölmeklige esas bolup durýar. Hakykatdanam şeýle çemeleşme birinjiden-ä döwlet işleriniň görnüşlerini hukuk bilen bagly we hukuk bilen bagly bolmadyk görnüşlere bölmeklige, ikinjidenem, ol dolandyryşyň ähli görnüşlerini öz içine alýar; üçünjidenem, dolandyryşyň görnüşlerine takyk düşünmekligi aňladýar.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň esasy ugurlarynyň biri hem kadaly namalary çykarmak

(kabul etmek) işidir. Ol döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan dürli kadalaryň kabul edilmegine we dolandyryş gatnaşyklarynyň kadalaşdyrylmagyny amala aşyrýar.

Dolandyryş edaralarynyň işinde kada-nama kabul etmeklik olaryň esasy wezipeleriniň biri bolup durýar we hukuk kadalarynyň döremegine we olaryň ösmegine ýardam berýär.

Döwlet dolandyryşynda jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan kadalaryna hem beýleki edaralaryň kadalaryna degişli häsiýetler mahsusdyr. Mysal üçin, dolandyryş edaralaryň kadalary kanunlara tabyn bolup olaryň talabyna laýyk gelmelidir, olar dürli-dürli taraplara gönükdirilendir, olar bir gezek ulanylany bilen özleriniň güýjini ýitirmeyärler we tä ýatyrylança, üýtgedilýänça hereket edýärler.

Dolandyryş edaralarynyň buýruk beriji (görkezme beriji) ygtyýarlyklary özleriniň takyk durmuşa geçirilişini dolandyryşyň ikinji hukuk bilen bagly bolan görnüşinde tapýandyr. Olar kada häsiýetli bolmadyk namalardyr.

Olar döwlet dolandyryş edaralarynyň her günki ýüze çykýan işlerini amala aşyrmak üçin çykarylýandyr we takyk wezipeleri durmuşa geçirmek üçin niýetlenendir. Olaryň kömegi bilen kadalaryň düzümini düzmek, olary ýerlerinde goýmak, olaryň arasynda wezipeleri paýlamak, barlag geçirmek we

başga-da birnäçe gündeki ýüze çykýan işleri durmuşa geçirmek üçin peýdalanylýar.

Kada häsiýetli bolmadyk namalaryň kömegi bilen dürli-dürli jedelli meseleleriň hem çözülmegine iň soňky namalaryň çykarylmany bilen tamamlanýandyr.

Görüşimiz ýaly, ýokarda aýdylan dolandyryşyň görnüşleri hukuk bilen bagly bolup hukuk häsiýetli bolýarlar.

Şonuň bilen birlikde döwlet dolanyryş edaralarynyň hukuk bilen bagly bolmadyk – guramaçylyk görnüşleri olaryň döwlet häkimiýetli ygtyýarlary bilen baglanyşyklydyr. Ýöne hukuk bilen bagly bolmadyk hereketler ýuridiki fakty (ýagdaýy) emele getirmeýärler, hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyрмаýarlar, ýöne döwlet dolandyryş edaralaryň ýuridiki häsiýetli hereket etmeklerine esas hökmünde gulluk edýärler.

Olaryň arasynda wajyp orny dolandyryş edaralarynyň özleriniň işlerini ýerine ýetirmeklige gönükdirilen guramaçylyk meseleleri tutýarlar. Dolandyryşyň şeýle görnüşine hukuk edebiýatlarynda düşündiriş geçirmek, aşakdaky edaralaryň we olaryň wezipeli adamlarynyň işlerini ýokardaky edaralaryň barlanmagy, dolandyryş çygrynda öňde baryjy tejribäni, usullary düşündirmek we olary ýaýratmak, jemgyýetçilik birleşmelerini we raýatlary dolandyryş işlerine çekmek, hukuk namalaryň mazmunyny

düşündürmek, ýygnaklary we beýleki köpçülikleýin işleri guramaklyk girýärler.

Döwlet dolandyryşynyň ýene bir görnüşine maddy-tehniki işleri (operasiýalary) amala aşyrmak diýlip aýdylýar. Ol hem dolandyryş işlerinde uly orna eýe bolup dolandyryşda iň bir wajyp işleriň biridir.

Maddy-tehniki işleriň wajyplygy we ähmiýeti dolandyryş edaralarynyň hukuk namalary işläp düzmekde, olary çykarmakda örän uludyr. Hakykatdanam, maddy-tehniki işler ýa namalary taýýarlamak, ýa-da olaryň edaralary tarapyndan ýerine ýetirilmegini üpjün edýärler.

Dolandyryşyň beýleki görnüşlerine garanyňda maddy-tehniki işler kömekçi häsiýetde bolýarlar, olar edaralaryň kätipleriniň, kanselýariýa işgärleriniň, arhiw işgärleriniň, okalgalaryň we beýleki tehniki işgärleriň edýän işleridir.

§ 2. Döwlet dolandyryşynyň usullary (metodlary) we olaryň mazmuny

Döwlet dolandyryşynyň görnüşlerine seredip biz belli-bir derejede dolandyryş işleriniň nähili ýerine ýetirilýändigini we amala aşyrylýandygyny gördük. Dolandyryş edaralarynyň işleriniň mazmuny bolsa dolandyryşyň usuly bilen baglydyr.

Ilki bilen döwlet dolandyryşyň esasy mazmunyny, usullaryny öwrenmeklige geçmezden ön

dolandyryşyň usullaryna degişli ylmy edebiýatlarda olara bolan garaýşa syn salalyň.

Bu ýagdaý şu güne çenli usullar (metodlar) barada ýeke-täk düşünjäniň ýoklugy bilen baglydyr.

Soňky ýyllara çenli dolandyryş hukuk edebiýatlarynda dolandyryşyň usullary döp bolan ynandyryş we mejbur ediş usullary diýip hasapladylar. Sebäbi taglymat taýdan usul diýen düşünjä dürli-dürli mazmun berýärler. Käbirleri usul diýip serişdä, belli bir maksada ýetmekligiň mazmuny we ş.m. diýip hasaplaýarlar.

Şonuň bilen birlikde, agzalan pikirlerden ugur alsak onda biz dolandyryş bilen dolandyrylýan ulgamyň arasyndaky aragatnaşygy göz önünde tutup bileris, ýagny, ikinjisi dolandyryşyň subýekti beýlekisi bolsa dolandyryşyň obýekti hökmünde çykyş edýär.

Dolandyryşyň usulyny ylmy edebiýatlarda şeýleräk kesgitleýärler:

Dolandyryşyň usuly döwlet dolandyryş işinde ulanylýar;

Dolandyryş usuly döwletiň adyndan onuň ygtyýary we bähbidi üçin peýdalanylýar;

Dolandyryş usulyny dolandyryş edaralary we olaryň ygtyýarly wekilleri (wezipeli adamlary) peýdalanýarlar;

Dolandyryş usuly hukuk we guramaçylyk häsiýetli bolýar;

Dolandyryş usuly kesgitli bir serişde hökmünde dolandyrýan edaranyň dolandyrýlýana bolan täsirini üpjün edýär;

Dolandyryş usuly dolandyrýlýan tarapa täsir ediji serişde bolup dürli ugurlara täsiri dolandyrýşyň köp dürli işlerine bagly bolýar.

Dolandyryşyň usuly diýen meselä ynamly we dogry jogaby professor Ý.M.Kozlow tarapyndan hödürlenen. Ol şol usuly üç topara bölýär.

1. Dolandyrş (Dolandyryş) usuly
2. Ykdysady usuly
3. Ahlak usuly

Şu ýerde döwlet dolandyrşynyň obýektleri we subýektleri göz önünde tutulyp we olaryň arasynda hemişe özara täsiriň bardygy aýdyňlaşdyrylan. Eger dolandyrş edaralarynyň dolandyrýlýan edaralara täsir etmek mümkinçiligi bolmasa, onda ol öz mazmunyny ýitirýär. Başgaça aýdanymyzda bu çygyrda hem döwlet dolandyrşynyň orny bolup, onuň mazmuny „häkimiýet-tabyňlyk“ diýen manyny berýär.

Şonuň bilen birlikde döwlet dolandyrşynda usulyň häkimli tabşyrykdygy görkezilen, aýratyn bir usul hökmünde edebiýatlarda dolandyrş usuly diýen ada eýe bolýar.

Dolandyrş usulyň mazmuny hukuk kadalary bilen kadalaşdyrylan halatynda düşnükli mana eýe bolýar. Şoňa görä-de dolandyrş usuly özüniň täsirini

kadasyz we kadaly namalary kabul etmeklikde hem öz ornuny tapýar.

Dolandyryş işinde degişli edaralar döwlet dolandyryşyna degişli hökmany düzgünleri berkidýärler, ol düzgünlere kontrollyk edýärler, gerek bolan halatynda hukuk jogapkärçilige çekýärler.

Dolandyryş usuly diňe bir häkimli görkezmäniň üsti bilen ýüze çykman, maslahat bermek, namalara ýurdiki güýç bermek we rugsat etmek usullary bilen hem ýüze çykyp bilýändir.

Şuňa baglylykda dolandyryş usuly üç ýagdaýy göz önünde tutýar:

1. Gös-göni görkezme usuly – bu usul obýektiň gyşarnyksyz subýektiň görkezmesini, talabyny dogry we doly berjaý edilmegini aňladýar. Bu ýerde her hili maslahat we başga täsir ediş usullaryny ulanmak bolmaýar. Beýle usul bilen ýurdy goramak, milli howpsuzlyk, içeri işleriniň we başga-da birnäçe dolandyrylyşyň meseleleri durmuşa geçirilýär bu usul kada kanunda näme bellenen bolsa, hiç hili gyşarnyksyz ýerine ýetirilmelidigini talap edýär.

2. Maslahat bermek usuly hem dolandyryş usulyň bir görnüşidir. Bu ýerde belii-belli meseleleri dolandyrmakda kada-kanun umumy düzgüni berkidýär, onuň çäginde dolandyryşyň subýektine we obýektine özleriniň mümkinçiliklerine garap hereket etmäge we işlemäge rugsat berilýär. Bu usul esasanam

halk hojalygynyň we durmuş-medeni meseleriniň dolandyryşynda ulanylýar.

3. Belli-belli namalara ýuridiki güýji bermek. Beýle diýildigi, käbir namalar kabul edilen pursatynda ýuridiki güýji bolman, olar diňe bir döwlet edarasy ýa-da edara ýolbaşçy tarapyndan tassyklanylandan soň ýuridiki güýje eýe bolýar. Mysal üçin, ministrlikleriň, wedomostwolaryň we beýleki merkezi dolandyryş edaralarynyň hukuk ýagdaýlaryny kesgitleýän düzgünnamalary, tertipnamalary Türkmenistanyň Prezidentiniň karary bilen tassyklanylýar we şondan soň olar ýuridiki güýje eýe bolýarlar. Şol ýagdaýa hem ýuridiki edebiýatlarda namalara hukuk güýjini bermek diýlip aýdylýar.

Döwlet dolandyryş çygrynda uly ähmiýetli ýene bir usul ulanylýar ol hem ykdysady usuldyr. Bazar gatnaşyklaryna geçilýän şertlerde döwlet dolandyryşy diňe merkezleşdirilen tertipde, ýagny diňe dolandyryş usuly bilen amala aşyrylyp bilinmez. Şoňa görä-de dolandyryş edaralary döwletiň adyndan çykyş edýän taraplar giňden ykdysady usuly hem ulanýarlar.

Ykdysady usulyň mazmuny birnäçe ykdysady täsirlerden (kategoriýalardan) ybaratdyr, mysal üçin, baha, alynýan peýda, gymmaty, karz we ş.m.

Bu kategoriýalaryň ulanylmagy döwlet dolandyryşynda adamlaryň maddy gyzyklanmasyny döretmeklige gönükdirilendir.

Türkmenistanyň 2020-nji ýyla çenli ykdysady maksatnamasynda ähli ugurlarda maddy gyzyklanma öňe sürülendir. Oňa mysal edip Türkmenistanyň Prezidentiniň ykdysady babatdaky çykyşlary, talaplary janly şaýatlyk edýär.

Döwlet dolandyryşynda ykdysady usulyň umumy tapawudy esasanam halk hojalygynyň dolandyrylyşynda kärhanalaryň, edaralaryň işgärlerine, olaryň ýolbaşçylaryna we her bir işgärine gönüden-göni gyzyklanma döretmäge gönükdirilendir.

Ykdysady usullar hem dolandyryş usullary ýaly kanun arkaly berkidilýärler.

Hukuk kadalarynyň kömegi bilen dolandyryş başlangyjy ykdysady usul bilen birleşýändir. Ýöne bu dolandyryş we ykdysady usullary ýakynlaşdyrýan ýeke-täk çäre däldir. Dolandyryş we ykdysady usullaryň dogry arabaglanyşygynyň esasy bolup olaryň guramaçylyk taýdan ýeketäkligi we özara baglanyşygydyr.

Döwlet dolandyryşynda dolandyryş we ykdysady usullaryň özara dogry guralmagy we baglanyşygy döwletiň we zähmetkeşleriň bähbitlerini goramak üçin uly bir serişde bolup hyzmat edýändir.

Döwlet dolandyryşyny geljekde demokratizasiýalaşdyrmak, dolandyryşyň görnüşleriniň kämilleşmegi, dolandyryşa halk köpçüligiň çekilmeginde uly ähmiýete eýe bolýan usulyň biri hem ahlak-ruhy usuly bolup durýar.

Beýle häsiýetli usullar döwlet dolandyryş edaralarynyň dolandyryş işlerini amala aşyrmakda esasy serişdeleriň biri hökmünde hyzmat edýärler. Ol usullar iki ýagdaýda ulanylýar. Birinjidenä, döwlet dolandyryş edaralarynyň talabyny, jemgyýetçilik kadalaryny bozanlygy üçin täsir ediş çäresi hökmünde, ikinjidenem, ruhy taýdan gyzyklandyrmak ýoly bilen täsir edilýär.

Olaryň ikisi hem dolandyryş edaralarynyň işgärleriniň we gullukçylaryň işjeňligini ýokary götermekde esasy serişde hökmünde çykyş edýärler. Mysal üçin, hormatly atlary dakmak, derejeleri bermek, sag bolsun yglan etmek we başga-da birnäçe täsirler.

Ruhy-ahlak täsiriň, usulyň esasy bir häsiýeti, ol hem döwlet dolandyryşynda her bir işgäriň öz önünde goýlan wezipäni amala aşyrmak we ol işde özüniň tutýan ornuna doly düşüňip gazanan netijesiniň jemine düşünilýär.

Döwlet dolandyryş namalary.

§ 1 . Döwlet dolandyryş namalaryna düşüňje, olaryň hukuk ähmiýeti we görnüşleri.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň işinde iň bir esasy orny hukuk namalaryny çykarmak (kabul etmek) tutýandyr. Ol namalara nähili häsiýet mahsus bolmaly diýip aýdanyňda onda olar iň bir giň ýaýran

hukuk namalarydyr. Olar hukuk namalary bolup şu aşakdaky häsiýetlere eýedirler: 1) dolandyryş namalarynyň täsiri ilki bilen hukuk kadalaryny berkitmeklige gönükdirilip ýa-da takyk hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyny, ýütgemegini we togtadylmagyny üpjün edýär; 2) döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan kabul edilen hukuk namalar hukuk düzgünlerini berkitmegi ýa-da takyk hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyny, üýtgemegini we togtadylmagyny aňladýar; 3) ol namalaryň daşky aňlatmasy (görnüşi) döwlet häkimliligi bilen üpjün edilendir. Şu aýdylanlardan ugur alyp ol namalarda döwlet edaralarynyň hökmany bolan görkezmesi belenenendir.

Döwlet dolandyryş namalarynyň aýratynlygy ilkinji nobatda ýerine ýetiriji we serenjam beriji döwlet edaralarynyň häkimli ygtyýarlary kanunlaryň ýerine ýetirilmegine gönükdirilip hojalyk, durmuş-medeni we dolandyryş-syýasy gurluşlarda gündelik ýüze çykýan meseleleri çözmek üçin niýetlenendir.

Dolandyryş namalarynda hemişe häkimli guramaçylyk häsiýet bolup döwlet häkimiýetli ygtyýarlar berkidilýär. Edil şonuň üçin hem dolandyryş edaralarynyň namalary hökmany görkezme beriji häsiýetli bolup olaryň kömegi bilen özüni alyp barmaklygyň düzgünleri bellenýär, ýa-da takyk dolandyryş häsiýetli jemgyýetçilik gatnaşyklary kadalaşdyrylýar.

Dolandyryş edaralarynyň namalary hukuk häsiýetli bolup hemişe özüni alyp barmaklygyň düzgünini, hem-de raýatlaryň, wezipeli adamlaryň, edaralaryň we kärhanalaryň hukuklaryny we borçlaryny düzgünleşdirmekden ybarat bolup durýar. Bularyň hemmesi bir taraplaýyn erk bildirmekligiň üsti bilen amala aşyrylýar, mysal üçin, ministriň buýrugy ähli onuň tabynlygynda durýan edaralara, kärhanalara hökmanydyr. Bu ýagdaý dolandyryş namalarynyň kime salgylanylan bolsa oňa hökmanylygyny aňladýar.

Dolandyryş namalarynda dolandyryş edaralarynyň ýekebir makstalary, wezipeleri bellän olaryň işleriniň görnüşleri we usullary hem kesgitlenendir.

Dolandyryş namalaryny çykarmaklyk bilen dolandyryş edaralary gös-göni özleriniň işinde ýüze çykýan dürli soraglary durmuşa geçirmeklik amala aşyrylýar.

Dolandyryş namalarynyň ähmiýeti barada aýdanynda onda ol köp görnüşlidir. Olar ýuridiki faktyň rolynda çykyş edip, dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň, käbir halatlarda bolsa zähmet, raýat, ýer, maliýe hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmaklygyna, üýtgemegine we togtamagyna esas bolup bilýändir.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň namalarynyň esasy bir häsiýeti hem olaryň kanuna tabynlygydyr.

Dolandyryş namalary hemişe kanunlaryň esasynda we olaryň ýerine ýetirilişini üpjün edýärler.

Döwlet hukuk namalarynyň ulgamynyň arasynda kanun iň ýokary ýuridiki güýje eýedir. Ýokary ýuridiki güýçli kanunlara dolandyryş namalary garşy gelseler, onda kanunlar täsir edýärler, olar bilen islendik dolandyryş namalary ýatyrylyp, üýtgedelip ýa-da togtadylyp bilinýändir. Şeýle ýagdaý dolandyryş namalarynyň ýuridiki güýji kanunlara garaňda pesdir. Emma ol häsiýet dolandyryş namalarynyň hem hökmanylygyna täsir etmeýär, sebäbi ähli namalar, şol sanda dolandyryş namalary hem kanunlar ýaly hökmany ýerine ýetirilmelidir. Şonuň bilen birlikde döwlet dürli serişdeleriň üsti bilen ähli namalaryň kim tarapyndan çykarlandygyna garamazdan olaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär, şeýlelikde ähli hukuk namalaryň üsti bilen jemgyýetde kanunçylyk we düzgün tertip berjaý edilýär.

Ýene-de bir zady bellemeli, ýagny dolandyryş namalaryna garanyňda ýokary ýuridiki güýje Prezidentiň Permanlary hem eýedirler.

Dolandyryş edaralarynyň namalary kazyýet edaralarynyň hem çykarýan namalaryndan tapawutlydyrlar, mysal üçin höküm, kesgitnama, çözgüt, karar. Kazyýet edaralarynyň namalary kada häsiýetli bolmaýarlar, sebäbi olar hereket edýän kada-kanunlaryň ulanylmagy netijesinde emele gelýärler. Olar belli bir kesgitli işleriň garalmagy netijesinde

ýüze çykýarlar we hiç hili hukuk gatnaşygyny ýüze çykarmaýar.

Tersine dolandyryş namalary kanunlaryň talabyny berjaý etmek we olary ýerine ýetirmek üçin kada häsiýetli hem bolýarlar. Şunlukda, dolandyryş namalary ýeke bir kanunlary ýerine ýetirmek üçin çykarylman, ýokary döwlet dolandyryş edaralarynyň gös-göni görkezmesi esasynda hem çykarylyp bilinýändir.

Raýat hukuk namalarynda iki tarapyň hem razyçylygyny talap edýär, tersine, dolandyryş namalary bolsa bir tarapyň islegi boýunça, ikinji tarapyň razyçylygy bolmadyk ýagdaýda çykarylýandyr.

Dolandyryş namalary dolandyryş edaralarynyň, wezipeli adamlarynyň maddy-tehniki işlerinden hem tapawutlanýandyr, mysal üçin, hasaplaýyş, hukuk namalaryny taýarlamak, iş ýöredilişi. Maddy-tehniki işler hiç hili hukuk gatnaşyklaryny döretmeýärler, üýtgetmeýärler ýa-da togtatmaýarlar. Muňa garamazdan maddy-tehniki işler hem hukuk taýdan kadalaşdyrylmagyny talap edýärler.

Şeýlelikde, dolandyryş namalarynyň aýratyn häsiýetleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- Dolandyryş namalary kanuna tabyndyrlar.
- Olaryň mazmuny ýuridiki-häkimli, hökmany tabşyryk bermek häsiýetlidirler,

- Olar gös-göni kesgitli ýuridiki yz galdyryp hukuk kadalaryny we olary ullanmaklygy düzgünleşdirýärler.

Döwlet dolandyryş namalary barada aýdylanda, onda biz olaryň dürli görnüşleriniň barlygyny görýäris. Olar şu aşakdaky alamatlary boýunça häsiýetlendirilýärler.

- Hukuk häsiýetleri boýunça;
- Giňişlige bolan täsiri boýunça;
- Edaralaryň, ygtyýarlarynyň häsiýetleri boýunça;
- Namalary çykarýan edaralar boýunça.

Dolandyryş namalary özleriniň hukuk häsiýetleri boýunça kada häsiýetli we kada häsiýeti bolmadyk namalara bölünýärler.

Kada häsiýetli namalar – bular kadalaşdyrýan namalardyr. Olar jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrmak üçin niýetlenip, uzak wagtlap hereket edýän we kime degişli bolsa hemmesine hökmany häsiýetlidir, mysal üçin, ýol hereketiniň düzgünleri, pasport düzgüni we ş.m.

Şahsy (indiwiidual) dolandyryş namalaryna takyk bir mesele, ýagdaý boýunça hereket edýän kadanyň esasynda kabul edilip hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyрмаýan namalar girýärler.

Şahsy (indiwiidual) namalar döwlet dolandyryşynda iň giň ýaýran namalardyr. Olar

dolandyryş edaralarynyň işlerini amala aşyrmakda esasy serişde bolup durýarlar.

Giňişlige bolan täsiri boýunça dolandyryş namalary merkezi we ýerli dolandyryş edaralarynyň namalaryna bölünýärler.

Dolandyryş namalary dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlary babatda umumy, pudakara we pudaklaýyn namalara bölünýärler.

Dolandyryş namalary çykarýan edaralar we wezipeli adamlar boýunça Permanlara, kararlara, çözütlere, buýruklara we instruksiýalara bölünýärler. Şu ýagdaý Türkmenistanyň 2005-nji ýylyň dekabrynyň 7-sine kabul edilen kadalaşdyryjy namalary hakyndaky kanuny esasynda düzgünleşdirilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 58-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň Prezidenti Permanlar, kararlar we buýruklar çykarýar we olaryň bütin döwletiň çäginde hökmany güýji bardyr.

Konstitusianyň 77-nji maddasynda Ministrler Kabineti öz ygtyýarlarynyň çäginde kararlar kabul edýärler, buýruklar çykarýar, bular bolsa hökman ýeirne ýetirilmelidir.

Şu ýagdaý Türkmenistanyň Ministler Kabineti hakyndaky 1995-nji ýylyň noýabr aýynyň 24-ne kabul edilen kanunynda hem takyklanan, 1995-nji ýylyň noýabr aýynyň 24-ne kabul edilen Türkmenistanyň häkimler hakyndaky kanunyň esasynda, hem-de 2005-nji ýylyň dekabrynda kabul

edilen Türkmenistanyň kadalaşdyryjy namalary hakyndaky kanunyna laýyklykda häkimler öz ygtyýarlarynyň çäginde kararlar Kabul edýärler.

Häkimleriň kararlary köplenç ýagdaýlarda kada häsiýetli bolup, kä halatlarda guramaçylyk we şahsy meselelere degişli kada häsiýeti bolmadyk kararlary çykarmaga hem ygtyýarlary bardyr.

Ýerli öz özüni dolandyryan edaralar, ýagny şäherçeleriň, obalaryň geňeşleri çözüti çykarmaga haklary bardyr. Olar bolsa şol çäklerde hökmany ýerine ýeiturilmäge degişlidirler¹.

Belli-belli meseleleri tiz-bökdençsiz çözmek üçin geňeşiň ýolbaşçysy arçyn özüniň ygtyýarynyň çäginde buýruk hem çykarýar.

Ministrlikler we beýleki merkezi döwlet dolandyryş edaralary özleriniň ygtyýarlarynyň çäginde buýruklar hem instruksiýalar çykarýarlar.

Olaryň buýruklary kadaly we kadasyz häsiýetli bolýarlar.

Instruksiya bolsa hemişe kada häsiýetli bolup düzgün boýunça, diňe ýolbaşçylara öz işlerinde ulanmaga niýetlenendir. Mundane başga-da kärhanalar, edaralar we guramalar öz ygtyýarlarynyň çäginde kadaly we kadasyz buýruklar çykarmaga ygtyýarlary bardyr. Ol buýruklaryň kömegi bilen belli-

¹ Türkmenistanyň geňeşler hakyndaky kanuny, 2003-nji ýyl 15-nji ýanwar.

belli gatnaşyklary kadalaşdyrýarlar we takyk meseleleri çözüärler.

§ 2. Dolandyryş namalaryny taýarlamagyň, çap etmegiň we güýje girmeginiň düzgünleri. Dolandyryş sanksiýaly (temmili) namalaryň aýratynlyklary.

Döwlet dolandyryş namalaryny taýarlamagyň meýilnamalary dürli görnüşde taýralanylýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlarynyň we kararlarynyň hem-de Minisrtler Kabinetiniň kada häsiýetli kararlarynyň meýilnamalary Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanylýar. Ministrler, beýleki merkezi döwlet dolandyryş edaralarynyň meýilnamalary olaryň özüleri tarapyndan tassyklanylýar.

Taslamany işläp düzýän edara, ýa-da wezipeli adam ony taýarlamak üçin ýörite hünärli we alymlardan düzülen toparlar döredýärler. Taslamany taýarlamak işi şertnama esasynda edaralara, guramalara, ylmy edaralara, aýratyn alymlara tabşyrylýar, ýa-da bäsleşik üsti bilen hem taýarlanyp biliner.

Soňra taslamany ylmy ekspertizalara iberilýär, mysal üçin, hukuk, ykdysady, maliýe, tehniki, ekologiya we başgalara. Bu meselede esasy maksat taslamanyň ýokary hilli taýarlanylmagyny üpjün etmekden ybaratdyr.

Taslamalary netije çykarmak üçin ugratmak meselesi, mysal üçin, Prezidentiň Permanlary, kararlary, Ministler Kabinetiniň kararlary Türkmenistanyň Adalat Ministriligine ugradylýar.

Taslamanyň ýanyna birnäçe resminamalar hem goşulmalydyr.

Türkmenistanyň Prezidentiniň we Ministler Kabinetiniň namalarynyň güýje girmek baradaky mesele şeýle çözülýär. Permanlar, kararlar kada häsiýetli bolsalar, onda olar çap edilen gününden başlap güýje girýärler, eger kanunda başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa.

Ministrlikleriň we beýleki merkezi dolandyryş edaralarynyň kada hukuk namalary hökmany suratda Türkmenistanyň Adalat Ministrliginde hasaba alynmalydyr. Hasaba alynmadyk namalaryň ýuridiki güýji ýokdyr.

Häkimleriň we Geňeşleriň kada hukuk namalary çap edilen gününden, ýa-da ähli halk dykgatyna ýetirilen gününden başlap güýje girýär.

Döwlet dolandyryş namalarynyň arasynda uly orna eýe bolan namalar dolandyryş sanksiýaly namalardyr. Bularyň beýleki dolandyryş namalaryndan tapawudy dolandyryş jogapkärçiligini göz önünde tutýanlygydyr. Däp bolşy ýaly bu namalarda tabyn bolmadyk tarapyň borjy berkidilýär. Şeýle namalar köplenç halatlarda Türkmenistanyň Prezidenti we Ministrler Kabineti tarapyndan kabul

edilýär. Bu namalarda dolandyryş temmileri bilen goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň bozulanlygy üçin jogapkärçilik bellenýär.

Dolandyryş temmileri (sanksiýalary) kesgitli meseleler boýuça bellenýär.

§ 3. Dolandyryş namalaryna bildirilýän talaplar we olaryň berjaý edilmedik ýagdaýyndaky zyýanly täsirleri.

Döwlet dolandyryş namalaryna bildirilýän talaplar uly ähmiýete eýe bolup, onuň esasy talaby kanuna doly gabat gelip ony berjaý etmekden ybaratdyr. Bu talap dolandyryş namalarynyň kanuna tabynlylygy bilen kesgitlenýär. Başga bir ýagdaýda ol talaplar dolandyryş namalary guramalaryň, edaralaryň, kärhanalaryň we raýatlaryň gönüden-göni bähbitlerini goraýandygyndan ybaratdyr.

Döwlet dolandyryş namalaryna esasy bildirilýän talaplar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- Dolandyryş edaralarynyň namalary ähli ýagdaýlarda hukuk taýdan esaslandyrylan bolmalydyr. Bu talap uly ähmiýete eýe bolup häkimli görkezmäniň (talabyň) mazmunynyň esaslandyrylmalydygyny görkezýär. Mundan başgada, dolandyryş namalaryň hukuk esaslandyrmasyna ähli taraplaýyn ýerli şertleriň göz önünde tutulmagy we onuň aýratynlygyny saýgaryp demokratik merkezeleşdirme ýörelgelerine

laýyk gelmelidigini talap edýär. Dolandyryş namalaryny hukuk taýdan esaslandyrmak dolandyryş edaralarynyň ol namalary öz ygtyýarlarynyň çäginde kabul edilmegini aňladýar. Mysal üçin, hukuk taýdan esaslandyrylmadyk diýip aýdyp bolýar, haçanda häkim tarapyndan pudak bölüminiň ýolbaşçysyny wezipä bellemek, hakykatda bolsa bu mesele degişli ministrligiň ygtyýaryna girýär, ýa-da hukuk taýdan esaslandyrylmadyk diýip ministr özüniň orunbasaryny işden boşatsa, sebäbi bu mesele diňe Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýaryna berlen.

- Döwlet dolandyryş namalary ykdysady taýdan hem esaslandyrylan bolmalydyr. Bu talap dolandyryş namalary kabul edilenden soň nähili peýda berjekdigine göz ýetirmekligi talap edýär. Ykdysady talap maddy gyzyklanmanyň giňden ullanylmagyny talap edýär.

- Dolandyryş edaralarynyň namalary berk kesgitli tertipde kabul edilmelidir.

Hereket edýän kanunçylyk döwlet dolandyryş namalarynyň köpçülikleýin we ýeketäk başlangyç esasyda kabul edilmelidigini göz önünde tutýar. Köpçülikleýin tertipde Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň kararlary kabul edilýär.

Ýeketäk başlangyç esasynda Prezidentiň Permanlary, kararlary, ministrlikleriň we beýleki

merkezi döwlet dolandyryş edaralarynyň buýruklary, instruksiýalary kabul edilýär.

Döwlet dolandyryş namalaryny çykarmak üçin ýene-de birnäçe talapalar bildirilýär, ýagny, namanyň görnüşiniň ady, namanyň adynyň haýsy meseläni kadalaşdyrýanlygyny sypatlandyryşy, kada hukuk namanyň ýazgysy, kada nama gol çeken adamynyň goly, kabul edilen güni, wagty, belligi, kabul edilen ýeri we başgalar.

Köplenç halatlarda dolandyryş namalary ýazuw görnüşinde kabul edilýär. Ýöne, göni, garaşmasyz ýolbaşçylyk etmek üçin namalar dil üsti bilen hem bellenýär, mysal üçin, ýolbaşçylaryň dil üsti bilen berýän buýruklary, harby dolandyryşda köp namalar dil üsti bilen aňladylýar.

Ýokarda agzalyp geçilen dolandyryş namalaryna bildirilýän talapalardan başgada goşmaça talaplar hem bildirilýär. Şeýle talaplara, mysal üçin, namanyň çykarylmagyna kesgitli möhlet goýmak, namanyň çykarylmagyna ygtyýarly edaranyň rugsat etmegi.

Döwlet dolandyryş namalary kanuna ters diýlip ykrar edilmegi, eger-de olar kanunçylygyň talabyny bozup kabul edilen bolsalar. Bikanun namalar olar hiç zat döretmän diňe özleriniň ýatyrylmagyny talap edýärler. Mysal üçin ýolbaşçy öz baş bugalterine jenaýatly herekedi etmekligi tabşyrsa.

Kä halatlarda dolandyrys namalarynda hereket edýän kada-kanunlar doly bozulman belli bir bölegi bozulýar. Mysal üçin raýatyň şikaýaty, prokuroryň garşylyknamasy esasynda şol bozulan kadalar düzedilýär we kanuna laýyk getirmäge mümkinçilik berýär.

***Döwlet dolandyryşynda ynandyrys we mejbur ediş
çäreleri.***

***§ 1. Döwlet dolandyryşynda ynandyrys çärelerine
düşünje.***

Biziň ýurdymyzda kanunlary we beýleki kada namalary ýerine ýetirmekde we olary ulanmakda ynandyrys çäreleri giňden ullanylýar. Dolandyrys ulgamynda dolandyryň tarapyň we dolandyrylýan tarapyň bähbitleri birdir. Şunuň bilen birlikde dolandyrys hukuk gatnaşyklarynyň subýektleriniň we obýektleriniň arasynda bähbitleri birdir. Sebäbi dolandyryň tarap bilen dolandyrylýan tarapyň maksady doly bazar gatnaşygyna geçip, halkyň hal ýagdaýyny ýokary götermekdir.

Şoňa görä-de ynandyrys usuly (metody) döwlet dolandyryşynda kanunlaryň we beýleki namalaryň talabyny doly berjaý etmek üçin giň şertleri döredýär.

Ynandyrys usuly serişde hökmünde adamlaryň özlerini dogry alyp barmakalaryna täsir edýär, olar

terbiýeçilik, düşündiriş, iň gowy tejribeleri görkezmek, wezipeleriň ýerine ýetirilenligi üçin sylaglamak we başgada birnäçe çäreleriň üsti bilen amala aşyrylýar.

Kadaly we kadasyz namalar göz önünde tutulyp dolandyrylýan taraplar üçin iň ýokary şertleri döretmeklikde ynandyryş usullary üpjün edýärler.

Sebäbi höweslendirmek diňe bir guramaçylyk häsiýetli bolman maddy häsiýetli hem bolup bilýär, ýagny, ykdysady täsirleri dolandyryş obýektlerine ullanamak ýoly bilen.

Şeýlelikde döwlet dolandyryşynda ynandyryş usullaryny giňişleýin ullanmak ähli kada-kanunlaryň berjaý edilmegi üçin kepil hökmünde hem çykyş edýär.

Ähli hukuk namalarynyň dogry we doly ýerine ýetirilmegi hakyky kepil we olara boýun bolunmagy biziň döwlet we jemgýetçilik gurluşymyzyň mazmuny bilen kesgitlenýär. Sebäbi ähli döwlet namalary, ähli adamlaryň bähbitlerini aňladyp, olar kanunda berkidilip kepillendirilýär. Şunlukda ähli raýatlar doly kada-kanunlaryň olaryň bähbidini we erkinligini goraýandygyna düşünýärler, mysal üçin, hukuk namalaryň kömegi bilen zähmetkeşleriň bähbitleriniň ýokary göterilmegine ýardam berýändigine düşünilýär. Bularyň hemmesi adamlaryň halal, zähmet çekmelidigine we kadalaryň talabyny doly berjaý edilmelidigine düşünmekden ybaratdyr.

Döwlet tarapyndan yzygiderli kanunçylygy berkitmek barada uly işler geçirilýär, ol işler raýatalary terbiýelemekde we jemgyýetiň tertip düzgünine boýun bolmaklyga çagyrmak durmuşyň esasy kanuny bolup durýar.

Şeýlelikde döwlet dolandyryşynda ynandyryş serişdelerini ullanmany başarmak dolandyryş edaralarynyň we olaryň ýolbaşçylarynyň işleriniň işleýiş ölçeği hökmünde hyzmat edýär.

Şoňa görä-de biziň ýolbaşçy işgärlerimiziň işlerinde uly orny adamlary terbiýelemek eýeleýär. Şunlukda, eger islendik ýolbaşça ýeketäk başlangyç esasynda işlemek hukugy berilen hem bolsa, ol diňe buýrugyň güýjine esaslanmaly däldir. Şol sebäpdenem Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow hemişe hojalyk we terbiýeçilik işleriniň aýrylmaz baglydygyny belläp geçýär. Ol işi ýolbaşçy işgärleriň hemişe ykdysady we dolandyryş çözgütleriň terbiýeçilik ähmiýetiniň zerurdygyny nygtap belleýär.

Döwlet dolandyryşynyň demokratizasiýalaşdyrylmagynda ynandyryş, ýagny guramaçylyk we köpçüligi terbiýelemek köp derejede dolandyryşyň esasy şerti hökmünde durýar.

Döwlet dolandyryş edaralary ynandyryş serişdelerini özlerine gönüden - göni tabyn bolan edaralara, kärhanalara, işgärlere, hem-de raýtalara we jemgyýetçilik birleşmelerine ullanýarlar.

Şeýlelikde, döwlet dolandyryş edaralary ynandyryşy özlerine tabyn bolan işgärlere kabul edilen çözgütleriň peýdaly ýollaryny we serişdelerini görkezip goýulan meseleleri dogry we doly çözmekligi düşündirýärler. Mysal üçin, düşündiriş geçirmek, ýygnaclary, maslahatlary geçirmek, öňde baryjy tejribäni jemlemek we ýaýratmak, maddy we ruhy taýdan sylaglamak, bäsleşikleri guramak, edebiýat, sungat, medeniýet, ylym we beýleki meseleler boýunça.

Jemgyýetçilik birleşmeleri we raýatlar babatda döwlet dolandyryş edaralary olaryň jemgyýetçilik özbaşdaklygynyň ösmekligine, köpçüligi dolandyryş namalary ýerine ýeitmek üçin çekmek, olara usuly taýdan kömek bermek, hukugy ýaýratmak, düşündirmek we ş.m.

Şunuň bilen birlikde terbiýelemek we ynandyrmak maksady üçin giň derejede ahlak täsirleri hem ullanylýar mysal üçin, gullygy boýunça gullukçyny öz işdeş ýoldaşlarynyň arasynda ara-alyp maslahatlaşmak. Ähli jemgyýetçilik täsirli çäreleri hem döwlet dolandyryş edaralary hemem jemgyýetçilik birleşmeleri tarapyndan ullanylýar.

Ýenede bir zady bellemeli, ýagny ynandyryş serişdeleri, düşündiriş, guramaçylyk, sylaglamak çäreleri hukuk bozulmalaryň hem edilmezligine ýardam edýär. Olar ýeke bir degişli adama täsir etmän,

töwerekdäki beýleki adamlara hem täsiri bardyr, mysal üçin, sylaglamak.

Ýöne ynandyryş çäreleriniň giň ullanylmagy käbir ýagdaýlarda mejbury çäreleriň hem ullanylmagyny aradan aýyrmaýar.

§ 2. Dolandyryş mejbur ediş çärelerine düşünje we olaryň mazmuny.

Dolandyryş mejbur ediş çäreleriniň ullanylmagy zerurlygy, haçanda aýry-aýry wezipeli adamlar we raýatlar düzgün-tertibi bozan halatlarynda, kanunlaryň we beýleki kadalaryň talaplaryny doly berjaý etmedik ýagdaýynda ýüze çykýar.

Mejbur ediş çäreleri döwlet tarapyndan göz önünde tutulyp hukuk tertibini bozan adamlara ullanylýar, mysal üçin, dolandyryş jogapkärçiligi.

Däp bolyşy ýaly biziň jemgyýetimizde mejbur ediş çäreleri esasy täsir ediş çäreleri bolman kömekçi serişde hökmünde ullanylýar. Ol çäreler ynandyryş çäreleriň esasynda ullanylýar. Mejbury çäreler birinjidenä haçanda ynandyryş çäreleri ýeterlik derejede täsir edip bilmedik ýagdaýynda, ikinjidenem, mejbury çäreler deslapky ynandyryş çärelerine esaslanýar, ýagny terbiýeleýji, düşündiriş we höweslendirmek täsirleri bilelikde alnyp barylýar, üçünjidenem, dolandyryş namalary umumy hökmany düzgünleri göz önünde tutup bir wagtda ol düzgünler

bozulan halatynda jogapkärçiligi hem göz önünde tutýarlar.

Ýenede bir zady bellemeklik hökmany bolup durýar, ýagny mejbur edişiň durmuş tebigatyny hem göz önünde tutmaly bolýar. Mejbury çäreleri ullanmak zerur bolan halatynda ol halkyň bähbidi üçin köp bolmadyk borjyny ýerine ýetirmeýän gullukçylaryň we raýatlaryň garşysyna ullanylýar.

Şunuň bilen birlikde mejbury çäreleriň diňe bir mejbur ediş maksady bolman, eýsem olaryň duýdurýş hem-de terbiýeçilik ähmiýete eýediklerini bellemeli.

Mejbury çäreler döwlet hem-de jemgyýetçilik häsiýetlidirler. Döwlet mejbury çäreleri wezipeli adamlar we raýatlar tarapyndan düzgüniň berjaý edilmedik ýagdaýynda göz önünde tutulýar. Şunlukda döwlet mejbury çäreleri ýa-da kazyýet edaralarynyň üsti bilen, ýa-da dolandyryş ýol bilen amala aşyrylýar.

Mejbur ediş häsiýetli çäreler jemgyýetçilik dolandyryşyna hem mahsusdyr. Ýöne bu çäreler hukuk häsiýetli bolman jemgyýetçilik, ahlak häsiýetli bolýar.

§ 3. Dolandyryş mejbur ediş çäreleriň görnüşleri we olaryň hukuk häsiýetleri.

Hukuk edebiýatlarynda bellenilişi ýaly islendik döwletiň hukuk namalary döwlet häkimiýetini aňladyp bir wagtda mejbur ediş, borçly ediş häsiýetden mahrum däldir.

Dolandyrys mejbur ediş çäreleri döwletiň takyk bir mejbury çäresi bolup birnäçe häsiýetlere eýedirler.

Birinjiden, dolandyrys mejbury çäreleri gös-göni döwlet dolandyrys edaralary (wezipeli adamlary) tarapyndan ullanylýar;

Ikinjiden, kanunda göz önünde tutulan halatlarynda belli-belli dolandyrys mejbury çäreler kazyýet edaralary (kazylar) tarapyndan bellenýär;

Üçünjiden, dolandyrys mejbury çäreleri döwlet dolandyrysynyň ähli gatnaşyjylary tarapyndan bellenilmän, ýörite edaralary tarapyndan bellenilýär, mysal üçin, dolandyrys toparlary, polisiya işgärleri, döwlet inspeksiýalary we beýlekiler.

Dördünjiden, dolandyrys mejbury çäreleriň ullanylyşynyň düzgünleri dolandyrys hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýär;

Bäşinjidenem, dolandyrys mejbury çäreleriň maksady bolup duýdurys, hukuk bozulmanyň önüni almak, bozulan düzgüni dikeltmek, hem-de günäkärleri jogapkärçilige çekmekden ybarat bolup durýar.

Dolandyrys mejbury çäreleri üç görnüşe bölünýär:

1. Dolandyrys – duýdurys mejbur ediş çäreleri;
2. Dolandyrys önüni alyş çäreleri;
3. Dolandyrys temmi çäreleri.

Dolandyrys mejbur ediş (duýdurys) çäreleri döwlet dolandyrysnda hukuk bozulmanyň önüni almak üçin, ýa-da jemgyýetçilik howpsuzlygyny

üpjün etmek üçin, mysal üçin, betbagtçylyk ýagdaýlary ýüze çykanda, tebigy betbagtçylyk halatlarynda. Olary haçanda adamlaryň saglygyna ýada janyna howply ýagdaýlar ýüze çykan halatlarynda ullanylýar. Ýöne olar hukuk bozulma bilen bagly bolmaýarlar.

Dolandyryş duýduryş-mejbur ediş çäreleriniň sanyna şu aşakdakylar girýärler:

- Polisiýa işgärleriniň ýaşaýyş we gulluk jaýlaryna girmegi (passport režimini barlamak);
- Ulag serişdeleriniň we raýtalaryň hereketlerini togtatmak (belli bir howpyň abanmagy zerarly);
- Karantin girizmek (ýokunç keselleriň ýaýramagy zerarly);
- Ulag serişdelerini ullanamak (kanun esasynda zerurlyk ýüze çykan ýagdaýynda);
- Rekwizisiýa – zady öwezini gaýtaryp berip mejbury ýagdaýda elinden almak;
- Serhet uçastoklaryny ýapmak (ýokunç keselleriň ýüze çykan ýagdaýynda);
- Belli-belli işgärleriň saglyk ýagdaýlaryny barlamak (jemgyýetçilik iýmiti edaralarynyň işgärlerini);
- Gümrük barlagy (döwlet serhedinden harytlaryň we beýleki zatlaryň döwlet

serhedinden geçirilmegini barlamak);

- Açyk dolandyrys gözegçiligini bellemek (belli-belli adamlara tussaglykdan boşandan soň polisiýa edaralary tarapyndan bellenýän gözegçilik).

Agzalan çäreleriň mejbury ediş häsiýeti ikinji bir tarapyň razyçylygy hökman däl diýlip hasaplanýar. Bu çäreleri kanunda göz önünde tutulan edaralar, wezipeli adamlar ullanyň bilýärler. Mysal üçin polisiýa, saglygy goraýyş, gümrük we beýleki edaralarynyň ygtyýarly wezipeli adamlary.

Dolandyrys önüni alyş çäreleri haçanda mejbury ýagdaýda bikanun hereketleri togtatmak we önüni almak maksady üçin ullanylýar. Olar şu aşakdakylardan ybarat:

- Hukuk bozulmanyň bes edilmegini talap etmek (sanitar gözegçiligi edaralarynyň sanitariýa – arassaçylyk düzgünleriniň bozulmalaryny togtatmak baradaky talaby);

- Dolandyrys taýdan tutup saklamak (dolandyrys etmişlerini eden adamlary gysga wagtlaýyn tutup saklamak);

- Kärhanalaryň işini togtatmak (adamlaryň we işgärleriň saglygyna we janyňa howp dörän ýagdaýynda kärhanalaryň işini togtatmak);

- Ulag serişdeleriniň ullanylyşyny togtatmak (ulag serişdeleriň tehniki ýagdaýynyň bozulan halatynda);

- Özbaşdak gurlan gurluşyklary aradan aýyrmak (bikanun özbaşdak salnan gurluşyklary ýykamak);

- Töwerek daşa howply bolan keselli adamlary mejbury bejergä ibermek;
- Ýarag ullanmak (başga serişdeleriň üsti bilen öňini alyp bolmajak howpa ullanylýan çäre);
- Fiziki täsir etmek (polisiýa edaralaryna hukuk bozujylary mejbura getirmek)

Dolandyryş jogapkärçilik çäreleri bolsa döwlet dolandyryş çygrynda takyk dolandyryş hukuk jogapkärçiligini ullanmak bilen bagly bolup dolandyryş temmeleri bellemek göz önünde tutulýar.

Dolandyryş jogapkärçiligi.

§ 1. Dolandyryş jogapkärçiligine düşünje we onuň esasy häsiýetleri,

Häzirki wagtda hukuk bozulmalarynyň häsiýetine garap, döwlet tarapyndan dürli-dürli hukuk jogapkärçiligi kesgitlenendir. Has takyk aýdanynda bolsa hukuk jogapkärçiliginiň 4 görnüşi bellendir: ýagny, düzgün-nyzam hukuk bozulmalaryna bolan jogapkärçilik, jenaýat jogapkärçiligi, raýat gatnaşyklaryndan gelip çykýan jogapkärçilik hem-de dolandyryş jogapkärçiligi.

Hukuk jogapkärçiligi hukuk gatnaşyklarynyň ýörite goraýjysy hökmünde çykyş edýär. Şoňa görä-

de, jogapkärçilige çekmek hakyndaky karar hukuk talaby bolup hyzmat edip, ol jogapkärçiligiň hukuk gatnaşyklaryny emele getirýär.

Hukuk jogapkärçiliginiň esasy häsiýeti şu aşakdakylardan ybaratdyr: birinjiden, hukuk düzgünini goramak serişdesi bolup döwlet häkimiýetini amala aşyrmak; ikinjiden, hukuk taýdan kesgitlenen hukuk kadalarynyň temmilerini ulanmak; üçünjiden, jogapkärçilik jemgyýete garşy edilen günä bilen bagly bolup; dördünjiden, jogapkärçilik döwletiň we jemgyýetiň garşysyna hukuk kadalarynyň bozulandygyndan gelip çykýandyr; bäşinjiden, jogapkärçilik mejburi çäre bolup, hukuk kadalaryny bozana ýaramaz täsir edýär (ahlak hem maddy görnüşde) we öz gezeginde günä eden adam şol täsire boýun bolmalydyr; altynjydan, jogapkärçilik belli-belli işleri seljermek görnüşinde durmuşa geçirilýär. Agzalan hukuk alamatlary jogapkärçiligiň hemme görnüşlerine mahsusdyr.

Öz gezeginde, dolandyryş jogapkärçiligi hukuk jogapkärçiliginiň aýratyn bir görnüşi bolup, oňa hem ýokarda agzalan häsiýetleriň hemmesi doly mahsusdyr.

Şeýlelikde, dolandyryş jogapkärçiligi, dolandyryş mejburi çäreleriň esasy bölegi bolup durýar, dolandyryş etmişleri bolsa dolandyryş jogapkärçiliginiň esaslary bolup durýar.

Ýöne bir zady bellemek hökmandyr, ýagny Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 36-njy maddasynda jenaýat işini gozgamakdan ýüz döndirilene ýa-da jenaýat işi ýatyrylan halatynda, emma dolandyryş etmişleriniň alamatlary bar bolsa, onda dolandyryş jogapkärçiligine çekilmäge degişlidigi nygtalýar.

Dolandyryş jogapkärçiligine çekilen adamlar barasynda dolandyryş temmeleri bellenilýär. Mysal üçin: Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 23-nji maddasynda dolandyryş temmeleriniň jogapkärçilik çäresidigi ýene bir gezek takyklanýlar.

Dolandyryş jogapkärçiligine çekmek meselesi dürli-dürli edaralar tarapyndan amala aşyrylýar. Olaryň doly atlary Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň bölümlerinde gutarnykly bellenilip geçilýär.

Dolandyryş jogapkärçiliginiň ýene bir özboluşly häsiýeti, ol hem onuň ýörite tertipde amala aşyrylýanlygydyr we dolandyryş hukuk kadalary bilen kadalaşdyrylýanlygydyr. Ol kadalaryň üsti bilen dolandyryş etmişleriniň, dolandyryş temmeleriniň nämeden ybaratdygy we dolandyryş işlerine haýsy edaralaryň garamalydygy takykklanandyr.

Şeýlelikde, dolandyryş jogapkärçiligi diýlip, dolandyryş etmişlerine (hukuk bozulmalaryna) garşy

kanun esasynda bellenen dolandyryş temmleriniň ulanylyşyna aýdylýar.

Dolandyryş jogapkärçiligini düzgünleşdirýän hukuk kada namalary barada aýdylanda, dolandyryş jogapkärçiliginiň hukuk esaslary diýlip, dolandyryş temmleriniň bellenilişini kadalaşdyrýan hukuk kadalarynyň ulgamyna aýdylýar. Olar mazmuny boýunça maddy, seljeriş we guramaçylyk kadalaryndan ybarat bolup, jogapkärçiligiň umumy meselelerini, dolandyryş jogapkärçiliginiň wezipelerini, ulgamyny, subýektlerini, dolandyryş temmlerini, dolandyryş etmişleriniň düzümini, dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky işlere garamagyň düzgünlerini we dolandyryş işlerine seredýän edaralar hakyndaky maglumatlary öz içine alýar.

Dolandyryş etmişleri (hukuk bozulmalary) hakyndaky kadalar birnäçe hukuk çeşmelerinde bellenenidir. Olaryň içinde esasysy Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksidir. Ol bitewi kanun 1984-nji ýylyň dekabry aýynyň 17-sinde Türkmenistan SSR-niň Ýokary Soweti tarapyndan Kabul edildi. Dolandyryş jogapkärçiliginiň köp bölegi ýokarda agzalan kodeksde bellenýär.

Dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky kanunlar dolandyryş hukugynyň esasy bölegini tutýar. XX asyryň altmyşynjy, ýetmişinji ýyllarynda alymlar

tarapyndan dolandyryş jogapkärçiligi hakyndaky kanunlary işlemekde we taýýarlamakda köp işler geçirildi.

Öňki soýuzyň we soýuz respublikalarynyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky esaslary dolandyryş hukugynyň ilkinji toplanan (kodifikasiýalaşdyrylan) resminamasydyr. Ol esaslar 42 maddadan ybarat bolup, olarda dolandyryş jogapkärçiliginiň esasy düzgünleri we dolandyryş hukuk bozulmalry, dolandyryş temmleri hakda ilkinji gezek düşünje berildi.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksi 31 bapdan ybarat bolup, umumy düzgünleri öz içine alýar. Ol kodeks Türkmenistan döwletinde dolandyryş hukugy boýunça ilkinji kanunlar toplumydyr.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň birinji bölümünde onuň esasy wezipeleri we gurluşy takykklanýar. Ikinji bölümünde, dolandyryş jogapkärçiligi we dolandyryş hukuk bozulmalry barada gürrüň gidýär, şeýle hem kodeksiň umumy we ýörite bölümlerden durýandygy görkezilendir. Umumy bölümünde dolandyryş etmişleri barada düşünje, jogapkärçiligiň subýektleri, olaryň günäsi, dolandyryş temmleri we olary bellemegiň düzgünleri görkezilendir. Ýörite bölüm 27 bapdan ybarat bolup, onda hereketli we hereketsiz edilýän dolandyryş etmişleri kesgitlenendir. Ýa-da

başga söz bilen aýdanyňda, etmişleriň düzümleri belenendir we onuň her bir maddasynda ýeke bir etmişin takyk düzümi kesgitlenmän, eýsem onuň temmisi hem kesgitlenendir.

Kodeksin üçünji bölümünde dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalaryna garaýan edaralaryň we wezipeli adamlaryň ygtyýarlyklary kesgitlenendir. Ol bölümün ýörite babynda haysy işlere, haýsy edaralaryň we wezipeli adamlaryň seredip bilýändigleri görkezilendir.

Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işleri ýöretmekligiň esasy maksady, ýörelgeleri we ygtyýarlyklary kodeksin dördünji bölümünde kesgitlenendir. Bu ýerde ýene-de dolandyryş derňewiniň, dolandyryş işlerine garamagyň we olaryň netijesinde çykarylan kararlar hakynda şikaýat etmekligiň hem-de garşylyknama getirmekligiň tertibi belenenilendir.

Kodeksin in soňky başinji bölümünde dolandyryş temmelerini bellemek barada çykarylan kararlaryň ýerine ýetirilişi hakynda aýdylýar.

Bize mälüm bolşy ýaly, dolandyryş etmişleri bir wagtda edilen hem bolsa, seredilýän wagty başga wagta gabat gelýär. Etmişin edilen günü bilen jogapkärçilige çekilen gününin aralygynda belli bir möhlet içinde kanunyň üýtgemegi hem mümkindir. Eger köne hukuk kadasy ýatyrylan bolsa, onda hukuk kadasyny ulanýana haýsy kadany, etmişin edilen

wagtyndaky kadany ýa-da işe garalýan wagtyndaky kadany ulanmak zerur? Bu mesele dürli-dürli çözülýär.

Umumy düzgün boýunça kodeksiň 9-njy maddasyna laýyklykda, dolandyryş etmişini eden adam dolandyryş jogapkärçiligine etmişin edilen wagtyndaky hereket edýän kanun esasynda çekilip bilinýär. Sebäbi biziň kanunçylygymyzyň ynsanperwerlik ýörelgelerinden ugur alyp, täze kabul edilen kanun hukuk etmişini eden adamlaryň ýagdaýyny ýeňilleşdirýän ýa-da ony jogapkärçilikden boşadýan halatynda täze kanun esasynda çözülmelidir. Täze çykarylan kanun günäkäriň ýagdaýyny agyrlaşdyrýan bolsa, onda etmişin edilen wagtyndaky kanun täsir edýändir. Seljeriş (prosessual) kadalary barada aýdylanda, düzgün düýpgöter başgaçadyr. Mysal üçin, dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işleriň ýöredilişi dolandyryş etmişin edilen wagtyndaky kanunyň esasynda çözülmän, etmişe seredilýän wagtdaky hereket edýän kanunlar esasynda çözülýär we başgaça çözgüt talap etmeýär. Bir mysal, eger adam dolandyryş etmişini eden wagtynda bir seljeriş kanun täsir edýän bolsa, işe seredilýän wagty bolsa täze seljeriş kanunynyň esasynda seredilmelidir. Bu ýagdaýy Türkmenistan SSR-niň Ýokary Sowetiniň 1984-nji ýylyň dekabrynyň 17-sinde çykaran Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksini güýje girizmek

hakyndaky kararynda hem aýdyň görmek bolýar. Ýagny, dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işleri ýöretmekligiň düzgünleri şu kodeksiň kabul edilmezinden öň edilen etmişlere hem degişlidir diýlip nygtalýar. Beýle diýildigi, etmişň edilen wagtyndaky kanun hereket (täsir) etmän, işe seredilýän wagtyndaky kanunlar esasynda seredilip bilinýär diýilgidir.

**§ 2. Dolandyryş etmişleri (hukuk bozulmalry)
barada düşünje, olaryň jenaýat we düzgün-nyzam
hukuk bozulmalaryndan tapawudy**

Ýokarda belleýşimiz ýaly, biziň ýurdumyzda kanun esasyda dört sany hukuk jogapkärçiligi bellenendir. Ýagny, jenaýat jogapkärçiligi, raýat hukuk jogapkärçiligi, düzgün-nyzam we dolandyryş jogapkärçiligi. Bularyň öz aralarynda uly tapawudy bolup, özlerine mahsus bolan alamatlary bardyr. Mysal üçin, jenaýat jogapkärçiligi jenaýat edilenligi üçin, raýat jogapkärçiligi raýat gatnaşyklarynyň bozulanlygy üçin, düzgün-nyzam jogapkärçiligi işde, gullukda edilen etmiş üçin, dolandyryş jogapkärçiligi dolandyryş etmişiniň edilenligi üçin ýüze çykýandyr.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 9-njy maddasynda dolandyryş etmişlerine şeýle kesgitleme berilýär. Ýagny, dolandyryş etmiş-i-döwlet ýa-da jemgyýetçilik

tertibine, eýeçilige, raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna, bellenen dolandyryş tertibine hukuk taýdan ters gelýän hyýanatly, ýazykly, bilgeşleyin ýa-da seresapsyzlyk bilen edilen hereket ýa-da hereketsizlik dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmagy (etmişi) diýlip hasap edilýär. Şu kesgitlemede dolandyryş etmişleriniň häsiýetlerini doly suratda görmek bolýar.

Belli-belli alymlaryň aýtmaklaryna görä, dolandyryş etmişleri jemgyýet üçin az howply bolup, jenaýat bolsa jemgyýet üçin uly howplulygy bilen tapawutlanýarlar. Eger şu aýdylanlardan ugur alynsa, onda dolandyryş etmişleri-de jenaýatçylykly etmişler ýaly jemgyýet üçin howpludyr diýmekdir. Jenaýat jemgyýet üçin uly howply, dolandyryş etmişi az howply diýiligidir. Meseläniň şeýle goýulmagy jenaýatyň beýleki hukuk bozulmalaryndan hil taýdan tapawudynyň barlygyndadyr. Hakykatdan-da, jenaýat jemgyýet üçin uly howply bolup, ol esasy jemgyýetçilik gatnaşyklaryna uly howp salýan hereketli we hereketsiz etmişdir.

Jenaýat jemgyýet üçin howpludyr diýen kesgitleme Türkmenistanyň jenaýat kodeksiniň 10-njy maddasynda bellendir. Kähalatlarda bolsa kiçi howply jenaýatlar jenaýat kanunçylygynda görkezilen hem bolsa jemgyýet üçin howpsuz bolan ýagdaýynda jenaýat diýip hasaplanylmaýandygy bellendir.

Şeýlelikde, kanunda aýdyň belenilişi ýaly, az howply jenaýatçylykly etmişler jemgyýet üçin howply bolmaýarlar, şoňa görä-de oňa jenaýat diýlip aýdylmaýar.

Ylmy edebiýatlarda alymlar öňräkden bári dolandyryş etmişleri jemgyýet üçin howplumy ýa-da howpsuzmy diýen düşünje barada çekişmeler alyp barýarlar. Biziň pikirimizçe, jemgyýet üçin howply diýen düşünjani doly çözüp, gutarnykly netijä gelip bolmaýandygy hem aýdyňdyr. Mysal üçin, awtoulag serişdelerine pul tölemän münmek, köçeleriň görkezilmedik ýerlerinden geçmek jemgyýet üçin howplumy ýa-da howpsuzmy diýen sorag orta atylýar. Jemgyýet üçin howplulyk diýen düşünjaniň serhedi (çägi) nirede?

Jemgyýet üçin howplu diýlip, haçan-da bikanun hereketli ýa-da hereketsiz edilen etmişler jemgyýetçilik gatnaşyklaryna eýýäm ymykly zyýan ýetiren bolsa ýa-da ýetirmäge ukyply bolan halatlaryna aýdylýar. Şu nukdaýnazardan ugur alyp, dolandyryş etmişleriniň köpüsini jemgyýet üçin howply diýmek bolmaýar.

Hakykatdan-da, belli-belli dolandyryş hukuk bozulmalary jemgyýet üçin howpludyr. Muny Türkmenistanyň jenaýat kodeksiniň 2-nji maddasynyň ikinji bölümünde aýdyň görmek bolýar. Bu ýerde belenilişi ýaly jemgyýet üçin haýsy hereket we hereketsiz etmişler jenaýat bolup bilýändigini

takyklanyldy. Ýöne kanun jemgyýet üçin howply bolan ähli etmişleri jenaýat diýip hasaplamaýar, sebäbi olaryň hemmesi üçin jenaýat serişdesini ulanmagyň hökman dældigi görkezilýär.

Tejribede dürli-dürli ýagdaýlarda bir edilen etmişň hem jenaýat, hem dolandyryş etmiş bolup bilýändigini baradaky düşüňjani öňe sürýärler, ýöne birini agyr etmiş, beýlekisini ýeňil etmiş diýip kesgitleýärler. Meseläni şeýle goýmak, biziň pikirimizçe, ýalňyşdyr, sebäbi jenaýatyň hil taýdan beýleki hukuk bozulmalaryndan tapawudynyň bardygyny bellemek gerek.

Hakykatdan-da, jenaýat jemgyýet üçin uly howply hem zyýanly bolup durýar. Şol zyýanyň çäginde hil taýdan jemgyýet üçin täze howplulyk ýüze çykýar.

Şeýlelikde, jemgyýet üçin howplulyk diýen düşüňjaniň ähli etmişlere degişli bolup durýandygyny görkezmek zerurdyr. Ýöne her bir etmişň (hukuk bozulmanyň) özüne ýeke-täk mahsus bolan häsiýetiniň bardygyny nygtamak hökmandyr. Şeýle häsiýet jenaýat bilen dolandyryş hukuk bozulmalaryny biri-birinden tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Ýokarda aýdylanlardan ugur alyp, şeýle netijä gelmek bolýar. Ýagny, ähli dolandyryş etmişleri jemgyýet üçin howply diýmek bolmaz, sebäbi belli topar dolandyryş hukuk bozulmalary jemgyýet üçin howply bolmaýarlar, ýöne jemgyýet üçin howplulyk

käbir hukuk bozulmalaryna mahsusdyr. Şonuň üçinem, jemgyýet üçin howplulyk diýen netijä gelmek kanun çykaryjy tarapyndan kesgitlenilýär. Mysal üçin, 1956-njy ýylda ownuk huligançylyga dolandyryş jogapkärçiligi bellenildi we bir ýylyň içinde ownuk huligançylyk hereketi iki, üç, dört gezek gaýtalansada, günäkär her bir etmişine aýratynlykda dolandyryş jogapkärçiligine çekilýärdi. 1960-njy ýylda bolsa eýýäm ownuk huligançylyk üçünji gezek bir ýylyň dowamynda gaýtalansa, günäkär jenaýat jogapkärçiligine çekilýärdi. 1966-njy ýyldan başlap jenaýat jogapkärçiligine bir ýylyň dowamynda ikinji gezek ownuk huligançylyk etmişini eden adam jenaýata çekilip bilinýärdi. 1977-nji ýyldan başlap bolsa ownuk huligançylyk hereketi näçe gezek gaýtalansa-da, jenaýat jogapkärçiligine degişli bolmaýar.

Şu ýerde şeýle netijä gelmek bolýar, ýagny, 1960-njy ýylyň kanuny boýunça üçünji sapar edilen ownuk huligançylyk hereketi jenaýat hasap edilen bolsa, 1966-njy ýylyň kanuny boýunça ikinji gezek edilen ownuk huligançylyk jenaýat diýlip hasaplanylýdyr. 1977-nji ýylyň kanunçylygy boýunça gaýtalanyp edilen ownuk huligançylyk hereketi jemgyýet üçin howplulygyny ýitirip, gaýtalanyp edilenligine garamazdan, diňe dolandyryş jogapkärçiligine çekilýär. Şunlukda, name 1960-1966-njy ýyllarda ownuk huligançylyk hereketi jemgyýet

üçin howply bolup, 1977-nji ýyldan başlap, eýýäm ol howplulyk aýryldymy?! Elbetde, ýok. Görkezilen möhletlerde ownuk huligançylyk hereketi öz häsiýetini üýtgetdimikä?! Ýok, üýtgedenok, ýöne ol şu günki hereket edýän kanunda şeýle kesgitlenýär.

Dolandyryş etmişleri umumy düzgün boýunça jemgyýet üçin howply däl-de, zyýanly hereketi we hereketsiz edilen etmiş diýlip hasaplanýar. Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň belli-belli maddalaryna salgylansak, onda ony aýdyň görmek bolýar. Mysal üçin, kodeksiň 10-11-nji maddalarynda kesgitlenişi ýaly, bilgeşleýin we seresapsyzlyk bilen dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmagy diýlende, jemgyýet üçin howply diýlip aýdylan, zyýanly netijelere getirmek mümkinçiligini öňünden aňan bolsa diýilýär. Sebäbi jenaýat kanunçylygynda diňe jemgyýet üçin howply diýen düşünje barada gürrüň gidýär. Görşümüz ýaly, ýokarda agzalan maddalarda bizi gyzyklandyrýan mesele jemgyýet üçin howply ýada zyýanly diýen düşünelere doly jogap bolup bilýär.

Dolandyryş etmişleriniň ýene bir esasy alamaty, ol hem kada-kanuna ters gelýänligidir we hökmany suratda hukuk kadalarynyň bozulmagy bilen baglylygydyr.

Jezalandyryş jenaýatyň esasy alamatlarynyň biri bolsa, onda dolandyryş etmişlerine hem temmi bellemek mahsusdyr. Ýöne köp halatlarda dolandyryş

etmişlerine dolandyrys temmileri bellenýän hem bolsa, kähalatlarda ygtyýarly edaralar we wezipeli adamlar etmişleriniň häsiýetini we olary edenleriň şahsyýetini göz önünde tutup, dolandyrys etmişleri hakyndaky işleriň resminamalaryny işleýän ýerine iberip bilýärler ýa-da dolandyrys jogapkärçiliginden boşadýarlar.

Durmuş tejribesine we ylmy taglymata esaslanyp, hukuk bozulmalaryny jenaýata we etmişlere bölmek bolýar. Ýokarda belleýşimiz ýaly, jenaýat jemgyýet üçin howply bolup, hil taýdan beýleki etmişlerden düýpgöter tapawutlanýandyr. Etmiş bolsa özüniň derejesi we häsiýeti boýunça jemgyýet üçin howply bolan, zyýanly hereket we hereketsizlikdir. Şoňa görä-de, durmuşda jenaýat bilen etmiş tapawutlandyrmagyň uly ähmiýeti bardyr. Sebäbi hukuk bozulmalaryny jenaýata we etmişlere bölmekligiň düýp manysy münlerçe adamyň ykbaly bilen baglydyr.

Türkmenistanyň jenaýat we dolandyrys kanunçylygynda dolandyrys etmişleriniň we jenaýatyň arasyndaky tapawudyň umumy ýagdaýy düşündirilýär. Ol bolsa dolandyrys etmişleriniň az howplulygy we az zyýanlylygydyr. Haçan-da, jenaýat bilen dolandyrys etmişini biri-birinden tapawutlandyrmak kyn bolan ýagdaýynda tejribede jemgyýet üçin kiçi howply we az zyýanly diýen netijeden ugur alýarlar. Kiçi derejelilik (jemgyýet üçin az howply) diýen düşünje

hukuk bozulmasynyň düzüminiň bir tarapyny häsiýetlendirýär. Sebäbi hereketli we hereketsiz edilen dolandyryş etmişi kiçi derejelimi ýa-da dälmi diýen sorag etmişiň ähli obýektiw we subýektiw alamlaryny göz önünde tutýandyr. Mysal üçin, etmişiň ýetiren zyýany, onuň edilen ýeri, usuly, serişdesi, günäniň häsiýeti, maksady, subýektiň aýratynlygy we başgalar.

Jenaýat jemgyýet üçin uly howply bolup, ol jenaýat kanunçylygynda belenenidir. Dolandyryş etmişi bolsa kada-kanuna ters gelip, dolandyryş hukuk kadalarynda takykklanandyr. Eger jenaýatyň düzümi diňe kanunlar bilen kadalaşdyrylan bolsa, onda dolandyryş etmişiň düzümi hem kanun hem-de beýleki hukuk kadalary bilen kesgitlenendir we hukuk kadalarynyň esasynda hem jenaýata, hem dolandyryş etmişlerine dürli-dürli temmiler belenenidir.

Mundan başga-da jenaýat işlerine seretmegiň tertibi bilen dolandyryş etmişlerine seredilişiniň tertibiniň arasynda uly tapawudyň bardygyny hem bellemek gerek. Sebäbi jenaýata baha berip, ahyrky netijäni çykarýan kazyýet edaralary bolsa, dolandyryş işlerine, köplenç ýagdaýda, dolandyryş edaralary, käbir halatlarda kanunda bellenen ýagdaýynda kazylar ýeke-täk seredip bilýändirler, hatda belli-belli işlere jemgyýetçilik birleşmeleri hem garaýarlar.

Köplenç halatlarda dolandyryş hukuk bozulmalaryny beýleki hukuk bozulmalaryndan

tapawutlandyrmak kyn bolmaýar. Muña mysal edip, awtoulaglara pul tölemän münmek, belleni-medik ýerlerde söwda nokadyny açmak, pasportlary harlap saklamak, ýitirmegine eltmek we başgada birnäçe işleriň ýüze çykan ýagdaýynda hukuk kadalaryny ulanýan edaralara jenaýat bilen dolandyryş temmilerini tapawutlandyrmak üçin hiç hili kynçylyk ýüze çykmaýar. Ýöne jenaýat bilen dolandyryş etmişlerini biri-birinden tapawutlandyrmagyň kyn şertleriniň hem gabat gelýändigini unutmaly däldir. Şol halatlarda jemgyýet üçin howplulyk (zyýanlylyk) hem-de kada-kanuna ters gelýän diýen düşüňjani ulanmak hökmandyr. Muña mysal edip, huligançylyk etmişini görkezmek bolar. Sebäbi huligançylyk dolandyryş etmişi hem bolup bilýär, jenaýat hem bolup bilýär. Dolandyryş huligançylyk etmişi ownuk huligançylyk diýlip atlandyrylýar. Haçan-da, huligançylyk hereketi ownuk huligançylygyň çäginde çykan ýagdaýynda, kanun tarapyndan ol jenaýat diýlip kesgitlenýär.

Köp halatlarda dolandyryş etmişleri gaýtalanyp edilende kanun boýunça jenaýat diýlip hasaplanýar. Mysal üçin, ownuk ogurlyk, spirtli içgileri bikanun satyp, söwdanyň düzgünini bozmak, bikanun aw awlamak we başga-da birnäçe beýleki hukuk bozulmalary, eger şol hereketleri eden adamlar öň dolandyryş jogapkärçiligine çekilen bolsalar, gaýtalanyp edilen diýlip hasap edilýär.

Kähalatlarda bolsa jenaýat dolandyryş etmişlerinden ýetirilen zyýanyň möçberi boýunça hem tapawutlandyrylýar. Mysal üçin, ýol hereketiniň düzgünlerini bozmak, döwlet we jemgyýetçilik emlägini ogurlamak ýaly hukuk bozulmalary ýetirilen zyýanyň möçberi boýunça kesgitlenýär.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalry hakyndaky kodeksiniň 174-nji maddasynda kämillik ýaşyna ýetmedik ýetginjekleri serhoş ýagdaýa getirmek diýen etmişe dolandyryş jogapkärçiligini belleýän bolsa, Türkmenistanyň jenaýat kodeksiniň 239-njy maddasy ol herekete, ýagny, eger kämillik ýaşyna ýetmedik gulluk ýagdaýyna tabynlykda bolan bolsa, jenaýat jogapkärçiligini göz önüne tutýar. Şu ýerde getirilen mysalda dolandyryş etmişi bilen jenaýat günäkär bilen ejir çekenin arasyndaky gatnaşygyň häsiýetine garap tapawutlandyryýarlar.

Ýene-de bir zady bellemek gerek, ol hem dolandyryş hukuk bozulmalaryny jenaýatlardan tapawutlandyrmak etmişleriň ediliş usullarynyň, günäniň görnüşleriniň, hukuk bozulmasynyň hereketiniň we beýleki häsiýetleriň üsti bilen amala aşyrylýar.

Bir wagtda bir hukuk bozulmasynyň hem dolandyryş etmişi, hem-de jenaýat bolup bilmeýändigini hem nygtamak hökmandyr. Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň

bozulmalry hakyndaky kodeksiniň 9-njy maddasynyň 2-nji bölümünde şeýle diýilýär: “Eger dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary özüniň häsiýeti boýunça ulanylyp gelinýän kanunlara laýyklykda jenaýat jogapkärçiligine eltmeýän bolsa, onda hukuk tertibiniň bozulmagy üçin şu kodeksde göz önünde tutulan dolandyryş jogapkärçiligi ýüze çykýar”. Dolandyryş hukuk bozulmasynyň we jenaýatyň hakyky bileliginiň bolmaýandygyny hem nygtamak gerekdir. Ýöne kanun çykaryjy jenaýata ýokary üns derejäni berýär, şol sebäpli haçan-da bir etmişde hem dolandyryş, hem jenaýat etmişiniň alamatlary bolan ýagdaýynda, onda ol jenaýat diýlip hasaplanýar we günäkär jenaýat jogapkärçiligine çekilýär. Şu ýagdaýda etmiş eden adama dolandyryş temmisini bellemek bolmaýar, ýöne eýýäm dolandyryş jogapkärçiligine çekilen bolsa, ol iş boýunça jenaýatyň gozgalmagyna hiç hili päsgelçilik bermeýär. Muňa jogap edip, Türkmenistanyň jenaýat seljeriş kodeksiniň 261-nji maddasyny görkezmek bolar, ýagny haçan-da kazyýetiň hökümi boýunça hukuk tertibiniň bozulmagy jenaýat diýlip hasap edilen bolsa, onda ol bir wagtda dolandyryş etmiş hasap edilmeýär. Şoňa görä-de, ol etmiş üçin ozal dolandyryş temmisi belenen bolsa, onda ol ýatyrylmalydyr ýa-da kazyýet öz çykaran höküminiň içine salmalydyr.

Şeýlelik-de, biz dolandyryş etmişleriniň jenaýat etmişinden nähili tapawudynyň bardygyny anykladyk.

Indi bolsa dolandyryş hukuk bozulmalarynyň we düzgün-nyzam etmişleriniň arasyndaky tapawudyny anyklamalydyrys.

Biziň pikirimizçe, hem dolandyryş, hem düzgün-nyzam etmişleriniň janaýatdan uly tapawutlary bar diýip hasap edýäris. Dolandyryş, we düzgün-nyzam etmişleri jemgyýet üçin howply bolmaýarlar. Olar baradaky işler, olara temmi çärelerini bellemek meselesi ýerine ýetiriş we serenjam beriş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Şonuň ýaly-da, olar başga-da birnäçe umumy häsiýetlere eýedirler (günäkärlik, kada-kanuna terslik we şuna meňzeşler).

Dolandyryş we düzgün-nyzam hukuk bozulmalarynyň tapawutlary barada bir eýýam belli netijä gelnendir. Ol tapawutlar nämeden ybarat bolup durýarlar?! Mysal üçin, düzgün-nyzam etmiş dolandyryş etmişinden hukuk bozulmasynyň subýekti boýunça (işçi, gullukçy, islendik raýat ýa-da wezipeli adam); olaryň obýektleri boýunça (edaralaryň, kärhanalaryň içki zähmet düzgüni, döwlet dolandyryşynyň düzgüni, tehniki howpsuzlyk düzgünleri, sanitariýa we gigiýena düzgünleri, passport hakyndaky kada we başgalar); jemgyýet üçin zyýanyň derejesi boýunça; temmi çäreleri boýunça; temmileri belleýän edaralaryň ygtyýarlygy boýunça hem-de ol jogapkärçilikler barada iş ýöretmekligiň aýratynlyklary boýunça tapawutlanýarlar.

Düzgün-nyzam, dolandyrys etmişleri diňe jemgyýet üçin zyýanlylygy bilen biri-birinden tapawutlanýarlar diýen düşünje bilen ylalaşmak bolmaýar. Sebäbi düzgün-nyzam we dolandyrys hukuk bozulmalry, ikisi hem etmiş diýlip hasaplanýar. Ýöne düzgün-nyzam, dolandyrys hem-de jenaýat temmileriniň ahyrky maksady ähli hukuk düzgünlerini goramakdan ybarat bolup durýandyr. Şonuň bilen birlikde düzgün-nyzam temmeleri bilen goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklary dolandyrys temmeleri bilen goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryndan düýpgöter tapawutlydyrlar. Mysal üçin, düzgün-nyzam kadakanunyna dürli harby düzgünli edaralarda, kärhanalarda içki zähmet düzgünini berjaý etmek we başga-da birnäçe düzgünnamalar degişlidirler. Şonuň üçin hem diňe ýokarda aýdylanlardan ugur alyp, düzgün-nyzam jogapkärçiligini dolandyrys jogapkärçiliginden doly tapawutlandyrmak bolmaýar. Ol tapawutlary kesgitli anyklamak üçin şu aşakdakylary bellemegimiz hökmandyr:

Birinjiden, düzgün-nyzam, dolandyrys jogapkärçilikleri biri-birinden, ilkinji nobatda, hukuk çeşmeleri boýunça tapawutlanýarlar, ýagny, dolandyrys etmişleri dolandyrys hukuk kadalarynda kadalaşdyrylandyr, düzgün-nyzam etmişleri bolsa gös-göni ýa-da gytaklaýyn dolandyrys, zähmet hukugynyň kadalarynda düzgünleşdirilendir.

Ikinjiden, düzgün-nyzam etmişleriniň subýektleri bolup anyk işçiler, gullukçylar durýarlar, barlag edilişiniň subýektleri bolup işgärleriň ýolbaşçylary durýarlar. Dolandyryş hukuk bozulmalarynyň subýektleri raýatlar we wezipeli adamlar bolup, olar barlagyň we mejbur edilişiniň subýektleri bilen durnukly guramaçylyk gatnaşygynda bolmaýarlar.

Üçünjiden, düzgün-nyzam etmiş işçileriň we wezipeli adamlaryň gös-göni zähmet ýa-da gulluk borjundan gelip çykýar. Dolandyryş etmiş bolsa dolandyryş düzgünnamalarynyň bozulmagyndan, raýatlaryň işleýän ýerine we haýsy wezipäni eýeleýändigine garamazdan yüze çykyp bilýär. Muňa garamazdan, käbir halatlarda wezipeli adamlaryň, sürijileriň, söwda işgärleriniň we başga-da birnäçe işgärleriň zähmet we dolandyryş hukuk bozulmalary gabat gelýärler we bu hukuk bozulmalary, düzgün-nyzam hem dolandyryş etmişleri bolup durýarlar.

Dördünjiden, düzgün-nyzam etmişlerine düzgün-nyzam temmeleri edaranyň, kärhananyň direktorlary, ýokary okuw mekdepleriniň rektorlary, harby bölümleriň serkerdeleri ýa-da ýokary edaralaryň ýolbaşçylary tarapyndan bellenilýär. Dolandyryş hukuk bozulmalary üçin temmiler dolandyryş häkimiýetiniň wekilleri tarapyndan bellenilýär.

Bäşinjiden, düzgün-nyzam etmişlerine düzgün-nyzam (dissiplinar) temmiler bellenilýär, dolandyryş

etmişlerine dolandyryş temmeleri we kanunda görkezilen ýagdaýda dolandyryş etmişlerine düzgün-nyzam (dissiplinar) temmeleri hem belleniip bilinýär.

§ 3. Dolandyryş etmişi dolandyryş jogapkärçiligini esasydyr. Dolandyryş etmişiniň düzümi (elementleri)

Dolandyryş jogapkärçiligine näme esas bolup bilýär diýilende onda biz ilkinji nobatda dolandyryş etmişlerini göz önünde tutmalydyrys. Olar näme diýlende ýokarda belleşimiz ýaly biziň döwletimizde birnäçe dolandyryş düzgünnamalary hereket edýärler we olaryň talabyny berjaý etmek her bir raýatyň we wezipeli adamynyň mukaddes borjydyr. Şoňa görä-de ol düzgünnamalaryň kadalary bozulan halatynda dolandyryş etmişleri emele gelýär, olara bolsa kanun esasynda dolnadyryş jogapkärçiligi göz önünde tutulýar.

1984-nji ýylyň dekabry aýynyň 17-de kabul edilen Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 9-njy maddasynda şeýle belleniýär, ýagny döwlet ya-da jemgyýetçilik tertibine, eýeçilige, raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna, bellenen dolandyryş tertibine hukuk taýdan ters gelýän hyýanatly, ýazykly bilgeşleýin ýa-da seresapzylyk bilen edilen hereket ýa-da hereketsizlik, ýagny özi üçin kanun arkaly dolandyryş jogapkärçilik göz önünde tutulmaly, şeýlede

hereket ýa-da hereketsizlik dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmagy (etmiş) diýlip hasap edilýär.

Şu kesgitlemeden görnüşi ýaly dolandyryş hukuk bozulmanyň (etmiş) esasy onuň hyýanatlyk häsiýetidir we umumy berkidilen düzgüni bozmagydyr. Şoňa görä-de döwletiň esasy wezipesi düzgün-tertibi berkitmek bolup özi üçin howply we zyýanly bolan hereket ýa-da hereketsizligi gadagan edýär.

Dolandyryş etmişiniň – hukuk bozulmasynyň düzümi barada aýdylanda, onda biz onuň birnäçe elementiniň bardygyna göz ýetirýäris. Olar haysylar, etmiş obýekti, etmiş obýektiw tarapy, etmiş subýekti we etmiş subýektiw tarapy.

Her bir hukuk bozulmada dört elementiň biri bolmadyk ýagdaýynda dolandyryş jogapkärçiligi barada gürrüň hem etmek bolmaz, has takygy ol jogapkärçilik ýüze çykyp bilmeýär.

Dolandyryş etmişiniň obýekti diýip ähli dolandyryş temmleri bilen goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna aýdylýar. Ýene bir bellemeli zat, ol hem bikanun hyýanatly hereket, ýa-da hereketsizlik nämä gönükdirilen we haysy jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň kadalaryny bozýarlar.

Şeýle netijä nämäniň esasynda gelindi diýilende oňa mysal edip Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 1-nji maddasynyň mazmunyny görkezmek bolýar. Ýagny,

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kanunlarynyň wezipeleri jemgyýetçilik gurluşyny, eýeçiligi, raýatlaryň durmuş-ykdysady, syýasy we şahsy hukuklaryny hem-de azatlyklaryny, şeýle hem kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini, belenilen dolandyryş tertibini, döwlet we jemgyýetçilik tertibini goramakdan, kanunçylygy pugtalandyrmakdan, hukuk tertibiniň bozulmasynyň önüni almakdan, raýatlary Türkmenistanyň Konstitusiýasyny we kanunlaryny takyk hem-de gyşarnyksyz berjaý etmek, beýleki raýatlaryň hukuklaryna, namysyna we mertebesine, umumy ýaşayyş kadalaryna hormat goýmak, öz borçlaryny päk ýürekli ýerine ýetirmek, jemgyýetiň önünde jogapkärçilik çekmek ruhunda terbiýelemekden ybaratdyr.

Şeýlelikde dolandyryş etmişiniň obýekti diýip hukuk kadalary bilen kadalaşdyrylan we dolandyryş temmeleri bilen goralýan ähli jemgyýetçilik gatnaşyklaryna aýdylýar.

Haçanda etmişin obýekti hakynda gürrüň edilende biz oňa dolandyryş hukuk bozulmasynyň düzüminiň bir elementi hökmünde garamalydyrys. Ol obýektler kodeksiň birnäçe maddalarynda agzalandyr. Kä halatlarda kodeksiň ýörite bölümünde goralýan obýektiň alamatlaryny gös-göni görkezmek bolýar, ýöne köp ýagdaýlarda goralýan obýekt kodeksiň

ýörite bölüminiň baplarynda hem görkezilýär. Mysal üçin, 5-nji babynda zähmeti we ilatyň saglygyny goramak baradaky dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary; 6-njy bapda bolsa dolandyryş hukuk tertibiniň eýeçilige hyýanat edilmegine getirýän hukuk bozulmalary barada nygtap ýokarda aýdylanlary ýene bir gezek tassyklaýar.

Dolandyryş etmişiniň obýektiw tarapy diýip nämä aýdylýar? Dolandyryş hukuk bozulmasynyň obýektiw tarapy bolup etmişin kanun esasynda daşky görnüşini häsiýetlendirýän zada aýdylýar. Daşky aňlatmalara görä dolandyryş etmişleri kanuna garşy edilen hereker we kanuna garşy edilen hereketsizlik bilen amala aşyrylýar. Beýle diýildigi, dolandyryş etmişleri hereketli ýa-da hereketsiz edilip bilinýär diýiligidir. Mysal üçin, kämillik ýaşyna ýetmedikleri serhoş ýagdaýa getirmek, polisiýa işgärleriniň raýatlar tarapyndan kanuny talabyny ýerine ýetirmezlik we başgada onlarça dolandyryş etmişleri diňe hereketiň üsti bilen edilip biliner. Bu ýerde kanun, bikanun hereketiň edilmegini gadagan etse-de günäkär şol hereketi amala aşyrýar. Başga bir ýagdaýda, kanun belli-belli subýektlerden kanuny hereket etmekligi talap edýär, ýöne gynansagam şol talap edilýän hereketi amala aşyrmakdan subýekt ýüz dönderýär. Netijede dolandyryş etmişi ýüze çykýar. Mysal üçin, harby wekiliň çagyrmagy boýunça oňa sebäpsiz barmazlyk, uzak wagtlap pasportlary hasaba

goýmazlyk ýaly etmişleri kanuny talap edilýän hereketi etmekden boýun gaçyrýarlar, netijede dolandyryş etmişi ýüze çykýar.

Dolandyryş etmişin subýekti näme? Türkmenistanyň dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 12-nji maddasyna laýyklykda dolandyryş etmişiniň subýekti bolup hukuk tertibini bozan pursatynda 16 ýaşyny dolduran Türkmenistanyň raýatlary, belli raýatlygy bolmadyk adamlar we eldegirmezlik hukukdan peýdalanmaýan daşary ýurt raýatlary jogapkärçilige çekilmäge degişlidirler. Ýöne kada kanuna ters gelýän hereketi ýa-da hereketsizligi eden mahalynda akyly ýerinde bolmadyk, ýagny häli şindi gozgap durýan dälilik keseli, wagtlaýyn ýeldirgeme, akyly kemlik ýa-da başga hili kesellilik ýagdaýy sebäpli öz eden hereketlerine akyl ýetirip bilmedik ýa-da öz hereketine erk edip bilmedik adam dolandyryş jogapkärçiligine çekilmeýär (19-njy madda).

Ýene-de bir zady bellemek biziň pikirimiz boýunça wajyp bolup durýar, ol hem adamlar 16 ýaşdan 18 ýaşa çenli dolandyryş etmişlerini eden ýagdaýynda köplenç halatlarda kämillik ýaşyna ýetmedikler baradaky toparyň düzgünnamasynda bellenen çäreler ulanylyp biliner. Mysal üçin, jebir çekenin önünde ötüňç soramak, käýinç, berk käýinç bermek, jerime salmak we başgada birnäçe temmiler belleniýär.

Birnäçe edilen dolandyryş hukuk bozulmalary üçin jogapkärçilige wezipeli adamlaryň hem çekilip bilinýändigini unutmaly däliris.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 14-nji maddasyna laýyklykda wezipeli adamlar dolandyryş tertibini, döwlet we jemgyýetçilik tertibini, tebigaty, ilatyň saglygyny goramak barasynda bellenen kadalary we özleriniň gulluk borçlary boýunça ýerine ýetirilmegini üpjün etmeli bolan beýleki kadalary, berjaý etmezlikleri bilen baglanyşykly hukuk tertibiniň bozulmalary üçin dolandyryş jogapkärçiligine çekilmäge degişlidir. Mysal üçin, elektrik we ýyllylyk energiýasynyň bisarpa harçlanmagy üçin şu aşakdaky wezipeli adamlar dolandyryş jogapkärçiligine çekilip biliner: edaranyň, kärhananyň, guramanyň ýolbaşçylary, baş injenerler, baş energetikler, baş mehanikler, sehiň naçalnikleri, dolandyryş hojalyk gulluklarynyň ýolbaşçylary.

Şeýle edilmegi, wezipeli adamlaryň öz gullugynda adamlaryň şahsy jogapkärçiligini ýokarlandyrmak üçin gönükdirilendir.

Bulardan başgada dolandyryş jogapkärçiliginiň subýekti hökmünde daşary ýurt raýatlary, belli raýatlygy ýok adamlar, harby gullukçylar we olara deňelýän gullukçylar, belli-belli halatlarda guramalar hem çykyş edýärler.

Dolandyryş jogapkärçiliginiň subýektiw tarapy diýilip etmiş bilgeşleýin ýa-da seresapsyzlyk bilen edilipmi diýen soraga jogap bolup bilýär.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 10-njy maddasyna laýyklykda eger dolandyryş hukuk tertibini bilgeşleýin bozan adam öz eden hereketiniň ýa-da hereketsiliginiň kada-kanuna tertsdigine düşüňän bolsa, onuň zyýanly netijelere getirjegini öňünden aňan bolsa we şol netijeleriň bolmagyny islän bolsa ýa-da şol netejeleriň gelip ýetmegine bilkastlaýyn ýol beren bolsa, şonda dolandyryş hukuk tertibi bilgeşleýin bozulan diýilip hasap edilýär.

Şoňa görä-de dolandyryşda edilýän etmişleriň köp bölegi bilgeşleýin edilýär, mysal üçin, ownuk huligançylyk, ownuk ogurlyk, adamyň mertebesini peseltmek, pýançylyk, awuň düzgünini bozmak we ýene-de ýüzlerçe etmişler diňe bilgeşleýin edilýär.

Käbir halatlarda dolandyryşda edilýän etmişler seresapsyzlyk bilen edilen diýip hasaplanýar.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiň 10-njy maddasyna laýyklykda eger etmiş eden adam öz eden hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň zyýanly netijelere getirmek mümkinçiligi öňünden aňan bolsa, emma welin şol netijeleriň öňüniň alynjakdygyna ýeňilçilik bilen baran bolsa ýa-da şonuň ýaly netijeleriň gelip ýetmek mümkinçiligini öňünden aňmaly we aňyp biljek bolsa-

da muny aňlamadyk bolsa, şonda dolandyryş hukuk tertibi seresapsyzlykdan bozulan diýlip hasap edilýär.

§ 4. Dolandyryş temmleri.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 22-nji maddasynda bellenilişi ýaly temmi jogapkärçilik çäresi bolup durýar we ol etmişi eden adama kanunlary berjaý etmek, umumy ýaşayyş kadalaryna hormat goýmak ruhunda terbiýelemek şonuň ýaly-da hukuk tertibini bozan adamlaryň özleriniň hem beyleki adamlaryň hukuk tertibini täzeden bozmaklarynyň önüni almak maksady bilen ulanylýar. Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary üçin şu aşakdaky temmler ulanylýar: 1) duýduryş bermek; 2) jerime salmak; 3) dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady (predmeti) öwezini tölemek bilen düzgüni bozujynyň elinden almak; 4) dolandyryş hukuk tertibini bozmagyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan, zady (predmeti) döwletiň haýryna geçirmek (konfiskasiýalamak); 5) şol raýata berlen ýörite hukukdan mahrum etmek; 6) düzediş işlerinde işletmek; 7) dolandyryş taýdan tussag etmek; 8) ýurtdan çykarmak.

Duýduryş bermek.

Duýduryş bermek temmisi islendik görnüşde bellenilip bilinýän däldir. Dolandyryş temmisi

hökmünde duýduryş bermek diňe ýazuw üsti bilen bellenilip bilinýär (kodeksiň 25-nji maddasy). Dil bilen duýdurylan ýagdaýynda duýduryş profilaktika ýa-da oňünialyş çäreleri hasaplanýar. Şoňa görä-de duýduryş bermekde hökmany suratda karar ýa-da çözügüt çykarmaklygyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Duýduryş ygtyýarly döwlet edaralary we olaryň wezipeli adamlary tarapyndan ýeňil etmişler üçin ulanylýar, kä halatlarda bolsa etmişin häsiýetine we etmiş eden adamynyň kanuny hakykatdanam bilmänligi sebäpli bellenip bilinýär. Belli-belli ýagdaýlarda duýduryş jerimäniň ýerine hem bellenip bilinýär.

Jerime salmak.

Jerime salmak pul görnüşinde bellenýär. Jerime ähli dolandyryş etmişleriniň temmilerinde göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksine 1993-njy ýylyň dekabryň 28-de girizilen goşmaçalar we üýtgetmeler hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 26-njy maddasynda dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary üçin raýatlara salynýan jerime, kada hökmünde zähmet hakynyň in pes möçberiniň on essesine we wezipeli adamlara bolsa zähmet hakynyň in pes möçberiniň ýigirmi essesine çenli bellenilip

bilinýär. Şol maddanyň ikinji bölümünde bolsa dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalarynyň aýry-aýry görnüşleri üçin jogapkärçiligi ýokarlandyrmak zerur bolan mahalynda Türkmenistanyň kanunçylyk namalary arkaly jerimäni kanunda bellenen möçberden köp hem belläp bolýandyr diýip nygtalýar.

Ýene bir bellemeli zat ol hem kanunçylykda jerime otnositel kesgitlenen we absolýut kesgitlenen temmiler arkaly bellenenidir. Otnositel kesgitlenen jerime temmisi jerimäniň iň pes hem ýokary möçberini ýa-da iň ýokary möçberini belleýändir. Absolýut kesgitlenen jerime temmilerinde bolsa diňe jerimäniň kesgitli möçberi bellenenidir.

**Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly
ýa-da gös-göni obekti bolan zady (predmeti)
öwezini tölemek bilen düzgüni bozujynyň elinden
almak.**

Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady öwezini tölemek bilen düzgün bozujynyň elinden almak işi ony mejbury suratda elinden almakdan we soňra bolsa alnan zady satmak üçin edilen çykdajylary düşen puluň ujundan çykaryp galanyny zadyň ozalky eýesine gaýtaryp bermekden ybaratdyr.

Haýsy zady öwezini tölemek bilen hukuk bozujynyň elinden mejbury ýagdaýda alyp bolýar. Şuny düşündirmek üçin iki ýagdaýa ýüzlenmeli bolýarys. Birinjiden-ä, öwezini tölemek bilen mejbur edip elinden alynmaly zat, ýa-ha etmişň gös-göni obýekti bolmaly ýa-da etmiş edilende ulanylan gural bolmaly. Günäkäriň başga şahsy (hususy) eýeçiligine degişli zatlaryny almak bolmaýar. Ikinjidenem, öwezini tölemek bilen günäkäriň elinden mejbur edilip alynýan zat hökmany suratda hukuk bozujynyň şahsy (hususy) eýeçiliginde duran zat bolmaly. Islendik ýagdaýda agzalan temmini ulanmak üçin, ýokarda agzalan iki ýagdaýy nazarda tutmak hökmandyr.

**Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulamgynyň guraly
ya-da gös-göni obýekti bolan zady döwletiň
haýryna geçirmek.**

Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulamgynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zadyň döwletiň haýryna geçirmek bu zadyň döwlet eýeçiligine mejbury suratda mugt geçirilmeginden ybaratdyr. Eger-de, Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa, onda diňe hukuk tertibini bozujynyň şahsy eýeçiligindäki zady döwletiň haýryna geçirilip biliner.

Ýöne, käbir halatlarda konfiskasiýa degişli zat hukuk bozujynyň şahsy eýeçiligine degişli bolman

başga bir adamynyňky hem bolsa konfiskasiýalaşdyrmaga degişlidir. Mysal üçin gümrük barlagynyň esasynda Türkmenistanyň çägene getirmek we çykarmak üçin gadagan edilen zat bolsa onda ol kimiň emlägi bolsada döwletiň haýryna geçirilmäge degişlidir.

Raýaty özüne berlen ýörite hukukdan mahrum etmek.

Raýaty özüne berilen ýörite hukukdan mahrum etmek çäresi raýatlaryň konstitusion ýa-da beýleki hukuk kadalarynyň berkiden hukuklaryna degişli bolman döwlet edaralary tarapyndan berlen ýörite hukuklaryna degişli bolup durýandyr. Mysal üçin işlemäge bolan hukugyny okamaga bolan hukugyny, ýaşayyşa bolan hukugyny we başgada birnäçe ýaşamaga degişli bolan hukuklardan mahrum etmek kanun esasynda gadagan edilýär. Beýle diýildiği, raýatlary özüne berlen ýörite hukukdan mahrum etmek çäresi olaryň umumy hukuklaryna degişli bolman, ýörite döwlet edaralary tarapyndan berlen hukuklaryna degişli bolup durýar. Haçan we haýsy ýagdaýlarda raýatlary ýörite berlen hukuklardan mahrum edip bolýar diýen soraga jogap bermek üçin Türkmenistanyň dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 29-njy maddasyna ýüzlenmelidiris. Şol maddada şeýle diýilýär, ýagny

raýatlar özüne berlen ýörite hukukdan peýdalanmak düzgünini gödek ýa-da birsyhly bozup gelenligi üçin, olara berlen şol ýörite hukukdan belli bir möhlete çenli mahrum etmek çäresi ulanylýar.

Mysal üçin, sürüji ýol hereketiniň düzgünini gödek bozan ýagdaýynda, ulag serişdelerini öz peýdasy üçin (döwlet tarapyndan ýörite rugsat berilmedik bolsa) ulanan bolsa ýa-da ulag serişdelerini içgili ýagdaýda süren halatynda sürüjini sürüjilik hukugyndan belli bir möhlete mahrum edilýär. Awçy aw awlamagyň kada-kanunyny bozan ýagdaýynda ýa-da bolmasa senetçilik-hünärmentçilik bilen meşgullanmak tertibini bozan bolsa onda ol adamlar hem görkezilen hukuklaryndan mahrum edilýärler.

Şu ýerde ýene bir zady bellemek hökmandyr, ýagny raýat özüne berlen ýörite hukukdan mahrum etmek çäresi maýyplygy sebäpli ulag serişdelerinden peýdalanýan adamlar serhoş ýagdaýda süren halatlaryndan başga halatlarda, ulag serişdelerini sürmek hukugyndan mahrum edilip bilinýän däldir.

Düzediş işleri.

Bu çäräniň mazmuny, ýagny hukuk bozujynyň gazanan zähmet hakynyň 20 göterimine çenli döwletiň haýryna geçirmek arkaly iki aya çenli möhlet bilen ulanylýar. Ýöne möhleti onbäş günden az bolmaly däldir.

Şu çäre 30-njy maddanyň belleýşi ýaly hukuk bozujynyň esasy işleýän ýerinde geçirilmelidir. Egerde hukuk bozujy etmiş eden wagtynda hiç ýerde işlemeyän bolsa, onda bu çäreniň geçilmeli ýeri düzediş işlerini ýerine ýetirýän edara tarapyndan kesgitlenýär. Ýöne bu ýagdaýlar seýrek duş gelýärler.

Düzediş işleri belli-belli dolandyryş etmişlerine bellenilýär. Mysal üçin, ownuk huligançylyk, polisiýa işgärleriniň kanuny görkezmesine ýa-da talabyna bilkastlaýyn boýun bolmazlyk ýaly etmişlerine garşy ulanylyp bilinýän çäredir.

Düzediş işleri şu aşakdaky etmiş eden adamlara garşy ulanylmaýar, ýagny maýyplara, kämillik ýaşyna ýetmediklere, göwreli aýallara we ýaş çagaly aýallara.

Düzediş işleri diňe kazylar tarapyndan bellenip bilinýär.

Dolandyryş taýdan tussag etmek.

Bu çäre hukuk bozujyny gysga wagtlaýyn azatlykdan mahrum etmekden ybaratdyr. Dolandyryş tussagy belli-belli dolandyryş etmişine bellenilýän temmidir. Mysal üçin, ownuk huligançylyk, polisiýa işgäreniniň kanuny görkezmesine ýa-da talabyna bilkastlaýyn boýun bolmazlyk ýaly etmişlere we başgada kanunda bellenilen dolandyryş etmişlerine garşy ulanylýan temmidir.

Dolandyrys taýdan tussag edilen adam umumy düzgün boýunça zähmete çekilmelidir we tussag döwründe dürli işlerde işledip bolýandyr. Olaryň zähmetini guramak we iş bilen üpjün etmek ýerli häkimlikler tarapyndan çözülýär.

Dolandyrys tussag etmekligiň umumy möhleti on baş gije-gündize çenli bellenip bilinýär. Kä bir halatlarda ol möhlet uzaldylyp hem bilinýär. Mysal üçin, adatdan daşary ýagdaý ygylan edilen ýerde jemgyýetçilik tertibini bozan adam 30 gije-gündize çenli tussag edilýär.

Dolandyrys taýdan tussag etmek temmisini dolandyrys hukuk tertibiniň bozulmasy hakyndaky kodeksiň 31-nji maddasynyň esasynda şäher, etrap kazylary tarapydan bellenilip bilinýär, haçanda dolandyrys etmişleri adatdan dasary ýagdaýda edilen bolsa onda dolandyrys taýdan tussag etmek temmisi etrap, şäher içeri işler edarasynyň başlyklary ýa-da olaryň orun basarlary hemde ýerlerdäki komendantlar tarapyndan bellenip bilinýär.

Dolandyrys taýdan tussag etmek temmisi göwreli aýallar, on iki ýaşa ýetmedik çagalary bar bolan aýallar barasynda, on sekiz ýaşyny doldurmadyk adamlar, birinji we ikinji topar maýyplar barasynda ulanylyp bilinmez.

Türkmenistanyň çäginde çykarmak.

Türkmenistanyň 1993-nji ýylyň oktýabr aýynyň 8-de kabul edilen daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýlary baradaky kanunyna laýyklykda daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň çäginde şu aşakdaky halatlarda çykarylyp biliner:

- Eger daşary ýurt raýatlarynyň hereketleri milli howpsuzlygyň bähbidine ýa-da jemgyýetçilik tertibini goramak meselelerine garşy gelen ýagdaýynda;

- Ilatyň saglygyny, Türkmenistanyň raýatlarynyň we beýleki adamlaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak üçin gerek bolan halatynda;

- Dasary ýurt raýatlary özüleri baradaky kanunlaryň talabyny ýa-da gümrük, walýuta kanunlaryň talabyny gödek bozan halatlarynda ýurtdan çykarylmağa degişlidirler.

Ýurtdan çykarmak baradaky çözüdi daşary ýurt raýatlaryny hasaba alyş döwlet migratsiýa gullugy edaralary amala aşyrýar we daşary ýurt raýatlary bellenen möhletde ýurtdan çykmağa borçlydyrlar.¹

¹ Türkmenistanyň migratsiýa gullugy hakyndaky kanuny, 11-nji noýabr 2009 ý. Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2009 ý. №4

§ 5. Dolandyrys temmilerini ullanyan edaralar we dolandyrys jogapkärçiligini kadalaşdyryan namalar

Türkmenistanyň dolandyrys hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiň 206-njy maddasyna laýyklykda dolandyrys temmilerini ulanmaga şu aşakdaky edaralara (wezipeli adamlara) ygtyýar berilýär.

- Etrap, şäher, şäherlerdäki etrap häkimlikleriniň ýanyndaky dolandyrys toparlary, şäherçeleriň, obalaryň geňeşleriniň (arçynlarynyň) ýanyndaky dolandyrys toparlary;

- Şäherleriň, obalaryň arçynlary;

- Kemala gelmedikleriň işleri baradaky etrap, şäher toparlary;

- Türkmenistanyň Goranmak Ministriliginiň Döwlet ýol gözegçiligi gullygynyň toparlary;

- Etrap, şäher kazyýetleri (kazylary);

- Polisiýa edaralary, döwlet inspeksiýalary we kanun esasynda ygtyýar berlen beýleki edaralar we wezipeli adamlar.

Dolandyrys etmişleri kollegial hem ýeketäk başlangyç esasynda garalmaga degişli diyip kanunda kesgitlenen.

Kollegial (toparlaýyn) ýagdaýda etmişlere garaýan edaralar olar etrap, şäher, şäherlerdäki etrap häkimlikleriniň ýanyndaky dolandyrys toparlary,

şäherçeleriň, obalaryň geňeşleriniň ýanyndaky dolandyryş toparlary, kemala gelmedikleriň işleri baradaky etrap, şäher toparlary.

Etmişlere ýeketäk başlangyç esasynda garaýan edaralar (wezipeli adamalar) olar etrap, şäher kazylary, polisiýa, edaralary, köp dürli döwlet inspeksiyalary we beýleki ygtyýar berlen edaralar we wezipeli adamlar.

as takygyny, jemläp aýdanymyzda olar şu aşakdakylardan ybarat bolup kodeksiň 16-njy babynda doly kesgitlenendir.

- Dolandyryş toparlary (şäher, etrap, säherçe, oba dolandyryş toparlary);

- Säherçeleriň we obalaryň arçynlary;

- Kemala gelmedikleriň işleri baradaky toparlar;

- Etrap (şäher) kazyýetleri (kazylary);

- Polisiýa edaralary (etrap, şäher);

- Döwlet ýangyn gözegçiligi edaralary;

- Deňiz ulag edaralary;

- Derýa ulagynyň edaralary;

- Türkmenistanyň kiçi göwrümlü gämiler baradaky döwlet inspeksiýasy;

- Howa ulag edaralary;

- Ýollagçy şäher we şäherara awtomobil ulag hem-de elektro ulag edaralary;

- Gümrük edaralary;

- Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň edaralary (harby komissariatlar);
- Döwlet sanitariýa gözegçiligini amala aşyrýan edaralar;
- Döwlet wetirinariýa gözegçiligi edaralary;
- Suw resurslaryny we daşky gurşawy goraýyş edaralary;
- Balyk goraýyş edaralary;
- Aragatnaşyk ministrliginiň ulgamyndaky döwlet elektrik aragatnaşygy inspeksiýasy edaralary;
- Döwlet oba hojalyk tehniki gözegçilik edaralary (obahyzmat);
- Döwlet edaralarynyň, kärhanalarynyň we guramalarynyň ýolbaşçylary;
- Türkmenistanyň Döwlet serhet gullugynyň wekilleri we serhet gözegçilik edaralary;
- Türkmenistanyň Daşary ýurt raýatlarynyň hasaba alyş döwlet migiratsiýa gullugy;
- Standartizasiýa, metrologiýa, ýerasty baýlyklary goramak we halk hojalygynda işleri howpsyz alyp barmak baradaky baş döwlet gulluklarynyň edaralary;
- Türkmenistanyň Söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar Ministrliginiň Döwlet söwda gözegçiligi gullugynyň edaralary;
- Aýry-aýry ýeriň (etrapyň) komendanty;
- Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň, Içeri işler ministrliginiň, Milli howpsuzlyk ministrliginiň

we Döwlet serhet gullugynyň edaralarynyň we goşunlarynyň sanitariýa gözegçiligini amala aşyrýan saglygy goraýyş gulluklary;

- Türkmenistanyň oba hojalyk ministrliginiň edaralary;

- Gidrometeorologiýa baradaky milli komitetiň edaralary;

- Gymmatly materiallaryň hil belliginiň döwlet gözegçiligini amala aşyrýan edaralar;

- Döwlet salgyt gullyklar edaralary;

- Ýeriň peýdalanylyşynyň we goralýşyna gözegçiligi amala aşyrýan edaralar;

- Döwlet hasaplaýyş edaralary;

- Türkmenistanyň ykdysadyýet ministrliginiň edaralary;

- Türkmenistanyň maliýe ministrliginiň edaralary;

Dolandyryş jogapkärçiligini kadalaşdyrýan kada-namalar barada aýdylanda, onda biz şu aşakdakylary bellimelidirs, ýagny Türkmenistanyň kanunlary, Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlary we kararlary, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň kararlary hemde belli meseleler boýunça welaýat, etrap, şäher häkimlikleriniň kararlaryny görkezip bolar.

Welaýat, etrap, şäher häkimlikleri dolandyryş jogapkärçiligini göz önünde tutýan kararlary, ýagny

diňe tebigy betbagytçylyk, epidemiýa we epizotiýa meseleleri boýunça şol jogapkärçiligi göz önünde tutýan kararlary çykaryp bilýärler.

Dolandyryş jogapkärçiliginiň ähli meselelerini kadalaşdyrýan kadalar Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksinde jemlenendir. Ol kanun 1984-nji ýylyň dekabryň 17-de kabul edildi we oňa Türkmenistan özüniň garaşsyzlygyny alandan soň 1993-nji ýylyň dekabryň 28-de ýörite kanun esasynda üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi we bu iş häzirkä güne çenli dowam edýär.

Ýokarda agzalan döwlet edaraalryndan (wezipeli adamlaryndan başga hiç hili edara (wezipeli adam) dolandyryş jogapkärçiligini göz önünde tutýan kada-namalary kabul etmäge ygtyýarlary ýokdyr.

Dolandyryş prosessi.

§ 1. Dolandyryş prosessine düşünje we onuň esasy aýratynlyklary. Onuň beýleki prosessual işleri bilen arabaglanyşygy.

Dolandyryş prosessi – bu giň düşünjedir. Şol bir wagtyň özünde hem bu barada edebiýatlarda dürli-dürli pikirler bar. Dolandyryş prosessi barada pikirleri esasy iki topara bölmek bolar. Birinji topar bu

prosessiň manysyna garap dolandyryş prosessi ýerine ýetiriş we serenjam beriş edaralary tarapyndan döwlet dolandyryş çygrynda indiwiđual (şahsy) anyk işleriň çözüliş tertibi we ol amala aşyrylýan wagty ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dolandyryş prosessual hukuk kadalary arkaly kadalaşdyrylmagydyr diýip belleýän bolsa, ikinji topar dolandyryş prosessi bu niredede jedel bar bolsa şol ýerde hem ýüze çykýar diýen pikiri öňe sürýär. Ýöne belläp geçişimiz ýaly dolandyryş prosessi bu giň düşünje we ol diňe bir jedelleri çözmek bilen çäklenmeýär.

Dolandyryş prosessi döwlet dolandyryşy bilen berk baglydyr. Eger-de bu baglanyşygy has umumylaşdyryp prinsipial häsiýetde alsaň, onda dolandyryş prosessini dolandyryş işiniň maddy hukuk kadalaryny ulanmaklykdan gelip çykýan bölegi hökmünde häsiýetlendirseň hem bolýar.

Ýagny döwlet dolandyryş sferasynda indiwiđual (şahsy) anyk işleriň çözülişi göz önünde tutulýar. Bu iki hadysanyň arasyndaky baglanyşygyň bolmagy olaryň birmeňzeşligini aňlatmaýar. Dolandyryş prosessi diýen düşünje döwlet dolandyryşyna garanyňda dar düşüňjedir. Ol ýörite düzgünler bolan dolandyryş prosessual kadalar bilen kadalaşdyrylýar. Şoňa görä-de dolandyryş işiniň dolandyryş prosessual kadalary bilen kadalaşdyrylýan böleginden galany dolandyryş prosessine degişli bolmaýar. Ýöne olar döwlet dolandyryşyna degişlidir. Biz bu ýerde ýerine

ýetiriş we serenjam beriş edaralarynyň operatiw-guramaçylyk işlerini we beýleki hereketlerini göz önünde tutýarys.

Dolandyryş prosessini dolandyryş işiniň ýörite hukuk dügzünleri bilen kadalaşdyrylýan bölegi hasaplamak bilen bu ulgamyň elementleriniň arasyndaky baglanyşyk aspekti ýüze çykýar. Has dogrusy dolandyryş prosessi bilen dolandyryş prosessual hukugynyň baglanyşygy. Bu baglanyşyk iki elementiň özara täsiri bilen çäklenmeýär. Ol bütün ulgam üçin dolulygyna ähmiýete eýedir. Islendik hadysanyň barlaglarynyň bähbidi ylmy aýlanşykda ulanylýan adalgalaryň ýeke-täk ulanyşygyny talap edýär. Bu ýöne ýere däl. Alymlaryň dolandyryş prosessiniň meseleleri bilen has-da giňden gyzyklanyp başlamaklary netijesinde ýörite hukuk edebiýatlarynda, esasan jenaýat we raýat prosesinde ulanylýan adalgalar giňden ulanylyp başlandy. Bu ýerde gürrüň esasan „prosess“ we „önümçilik“ diýen düşüňjeler hakynda gidýär. Dolandyryş prosessiniň mazmuny we aýratynlyklarynyň häsiýetnamasynda ilki bilen „proses“ we „önümçilik“ adalgalary aýdyňlaşdyrmaly. Muny bolsa dolandyryş hukuk edebiýatlarynda şu mesele boýunça öňe sürilen, dürli-dürli pikirleriň üsti bilen amala aşyrylýar.

Uly ensiklopediýada şeýle diýilýär: „Prosess (lat. *processus*-öňe hereket, *procede*-öňe gidýän) – 1. Belli bir obýektiw kanunlara görä bir zadyň ýa-da

hadysaň üznüksiz özgermegi; kesgitli bir netijäni gazanmaklyga gönükdirlen dowamly hereketleriň jemi (Mysal üçin , önümçilik prosessi) .

2. – a) kazyýet işiniň seljerşi; b) jenaýat, raýat işlerini çözmek we kazyýet seljeriş işiniň kanun tarapyndan bellenen tertibi. “

Şeýelikde prosess – kesgitli döwlet edaralarynyň öz öňlerinde goýlan wezipelerini ýerine ýetirmekleri bilen bagly. Kanun tarapyndan kadalaşdyrylýan işlerine düşünmeli. Jenaýat hem raýat prosessleri bilen baglanyşdyrsaň, onda olar dolulygyna kazyýet edaralarynyň işlerini düzýärler. Şonuň üçin köplenç raýat prosessini raýat kazyýet önümçiligi bilen deňeşdirilmegi tötänden däl. Emma kazyýet önümçilik prosessi hem öz gezeginde umumy ýa-da ýörite häsiýete eýe bolan dowamly amala aşyrylýan hereketlerden durýar. Şunda özüniň mazmuny we gönükdirilen maksady boýunça birligi emele getirýän ýörite hereketleriň aýratyn topary kanun çykaryjylykda we taglymatda „önümçilik“ diýip atlandyrylýar. Bu adalga işiň kesgitli kategoriýasyny ýa-da degişli kazyýet edarasynyň işiniň ýagdaýyny (prosedurasyny) gurşap alýar.

Kanuna ýüzlenip göreliň. Türkmenistanyň raýat prosessual kodeksi işleriň kesgitli kategoriýalarynyň kazyýetde seredilişiniň düzgünlerini kadalaşdyrýar. Onda bellenişine görä raýat prosessi birnäçe önümçilikleriň jeminden durýar. Oňa:

- a) talap önümçiligi;
- b) aýratyn önümçilik boýunça işler;
- c) Dolandyryş hukuk bozulmalaryndan gelip çykýan işler boýunça önümçilik;
- d) kassasion instansiýa boýunça önümçilik;
- e) gözegçilik instansiýa boýunça önümçilik;
- f) täze ýüze çykýan ýagdaýlar boýunça önümçilik;
- g) ýerine ýetiriş önümçilik.

Jenayät prosessinde hem şuna meňzeş. Ýagny:

- a) birinji instansiýaly kazyýetde önümçilik;
- b) kassasion instansiýaly kazyýetde önümçilik;
- c) gözegçilik instansiýaly kazyýetde önümçilik;
- d) täze ýüze çykan ýagdaýlar boýunça önümçilik;
- e) kämillik ýaşyna ýetmedikleriň işi boýunça önümçilik we ş.m.

Şu ýerde hem görkezilen prosess we önümçilik diýen düşüňjeleriň gatnaşygy suratlandyrylýar. (umumy we ýörite)

Önümçilik – prosessiň bölegi; prosess – önümçilikleriň jemi.

Hukuk hadysa hökmünde umumylyk prosessiň her bir görnüşine mahsus bolan aýratyn, onuň ýörite häsiýetlerini ýüze çykarmakda prosessiň hukuk kategoriýa hökmünde nähili umumy hereketlere eýedigine seredeliň.

Birinjiden – bütewligine alanyňda proses döwlet häkimiýetiniň kesgitli ýüze çykasydyr. Başgaça aýdanyňda, proses – döwlet häkimiýetini amala aşyrmakda ýörite usul. Döwlet bilen aýrylmaz baglanyşygy – processiň möhüm (özüne mahsus) häsiýetleriniň biridir.

Proses şol bir wagtda amala aşyrylanda jemgyýetçilik guramalarynyň hem gatnaşygyna ýol berýär. Ýöne onuň işiniň esasyňy ygtyýarly döwlet edaralarynyň işi düzýär.

Eger-de umumydan aýratyn, ýagny processiň aýratyn görnüşine geçsek, onda bu ýerde ilkinji orna processiň görnüşleriniň berk baglanyşygy hökmünde döwletiň adyl kazyýetligi, döwlet dolandyryşyny amala aşyrmakda alyp barýan işi çykyş edýär. Bu ýerde arabaglanşyk adyl kazyýetligi amala aşyrmaklyk döwletiň işiniň görnüşü hökmünde gös-göni jenaýat we raýat prosesleri tarapyndan edilýän bolsa, döwlet dolandyryşy bolsa dolandyryş prosesinde gös-göni ýüze çykýar. Döwlet işiniň görnüşü şu ýagdaýda processiň dürli görnüşlerine degişli bolmak bilen birinji hadysa hökmünde çykyş edýär we şundan görnüşü ýaly bu görnüşleriň aýratynlyklary processiň görnüşleriniň aýratynlyklaryny hem kesgitleýär.

Ikinjiden, proses – bu hemme ýagdaýlarda degişli döwlet edaralarynyň işini aňladýan dinamiki düşüňjedir. Processiň her bir görnüşü – dolandyryş, jenaýat, raýat – adyl kazyýetlilik we döwlet

dolandyryşy baradaky meseleleri çözüň kesgitli döwlet häkimiýet edaralarynyň işini ýüze çykarýar. Agzalan Görnüşleriň önünde durýan meseleleriň dürli-dürli bolanlygy üçin olaryň haýsy-da bolsa bir prosess netijesinde amala aşyrylyş usuly hem kesgitli häsiýetler bilen tapawutlanýar.

Üçünjiden, prosesse esasy mahsus bolan zat – munuň islendik bir iş däl-de, gutarnykly hukuk işligidir. Şonuň üçin prosessiň anyk görnüşini döwlet işiniň şu görnüşiniň hukuk ýüze çykması diýmäge esas bar.

Prosessiň hukuk tebigaty (dolandyryş, jenaýat, raýat) ilki bilen onuň niýetlenişinde ýüze çykýar, ýagny, hukugyň dürli pudaklarynyň maddy kadalaryny durmuşa geçirmekligi üpjün etmek göz önünde tutulýar. Prosessiň her bir görnüşü özünde maddy hukuk kadalaryny durmuşa amala aşyrmagy maksat edinýän yzygiderli amala aşyrylýan hereketleriň tertibini berkidýär. Emma diňe hukuk maksady bellemek prosessiň hukuk tebigatynyň häsiýetini doly açyp görkezmeýär. Prosessiň islendik görnüşü döwlet tarapyndan kesgitlenen sosial düzgünleri durmuşa geçirmeklik üçin niýetlenendir – maddy hukuk kadalar. Şonuň üçin hem ol diňe hukuk tertip bolmalydyr, ýogsam hukuk kadany ýaýbaňlaşdyrmak asla mümkin däl. Işiň öz prosessual tertibiniň ýörite hukuk düzgünler tarapyndan

kesgitlenýändigini we kadalaşdyrylýandygyny bellemek kyn däl.

Ol düzgünler – prosesual hukuk kadalarydyr – dolandyryş prosesual, jenaýat prosesual, raýat prosesual.

Prosessiň ähli görnüşleriniň hukuk netijeli işligi prinsipial mazmuna eýedir. Bu hukuk netije aýratyn anyk işleriň çözülmeginiň netijesinde gazanylyp bilner.

Şeýlelikde, dolandyryş prosesine – ýerine ýetiriş we serenjam beriş edaralary tarapyndan (kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda beýleki subýektler hem bolup biler) döwlet dolandyryş çygrynda şahsy anyk işleriniň çözüliş tertibi we amala aşyrylýan wagtynda jemgyýetçilik gatnaşyklaryny ýüze çykarýan işi hökmünde düşünmeli. Ol gatnaşyklar hem dolandyryş prosesual hukuk kadalary arkaly kadalaşdyrylýar.

Dolandyryş prosesine häsiýetli alamatlar şulardan ybaratdyr:

Dolandyryş processi döwlet dolandyryş bilen asyl manyda baglanyşyklydyr. Emma Dolandyryş prosesiniň düzümine döwlet häkimiýetiniň ýerine ýetiriş we serenjam beriş edaralarynyň ähli dolandyryş işleri girmeyär, oňa diňe hukuk bilen bagly bolan (hukuk formada ýaýbaňlanýan) arassa hukuk görnüşleri degişli hasap edilýär.

Dolandyryş prosessi maddy dolandyryş hukugy bilen baglanyşklydyr. Bu baglanyşyk haçanda dolandyryş prosessiniň wezipeleri ýerine ýetirlende ýüze çykýar. Şonda döwlet dolandyryş çygrynda şahsy anyk işleriň çözülişi bolup geçýär. Şahsy anyk işleriň çözülişi – bu şu meselä degşli maddy hukukgy ulanmak, şu kadada göz önünde tutulýan zatlaryň ýüze çykamak mümkinçiligi.

Dolandyryş maddy hukuk kadalarynyň ulanylmagy – döwlet häkimiýetiniň ýerine ýetiriş we buýruk beriji edaralarynyň we käbir beýleki ygtyýarly edralaryň giňişleýin we örän köp häsiýetli işleridir. Ol öz içine agzalan edaralaryň ygtyýaryna girýän, haýsy pudaga degişlidigine bagly bolmazdan şahsy anyk işleriň ähli kategoriýalaryny alýar. Başgaça aýdanynda dolandyryş prosessi niredede döwlet dolandyryşynda ygtyýarly edara anyk iş çözmek, dolandyryş häsiýetli anyk gatnaşygy kadalaşdyrmak we hukuk netije almak zerurlygy ýüze çykma amala aşyrylýar.

Şundan görnüşi ýaly dolandyryş prosessi bir wagtda döwlet häkimiýetiniň ýerine ýetiriji we buýruk beriji edaralarynyň dolandyryş häsiýetli işiniň ýüze çykmagy we maddy dolandyryş hukuk kadalarynyň durmuşa geçirilemginiň görnüşi (formasy) bolup durýar.

Maddy dolandyryş kadalarynyň ulanylyşy dolandyryş prosessual hukuk kadalarynyň kadalaşdyrýan, belleýän tertibinde amala aşyrylýar. Şu

kadalara değışlilikde döwlet dolandyryş edaralary öz garamagyna değışli işleri çözyär. Mysal üçin, dolandyryş prosessual kadalary raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna serediliş tertibini, dolandyryş diwanynda guramaçylyk işleriniň çözüliş tertibini, dolandyryş töledip alyş çäreleriniň ulanyş tertibini we beýlekileri kadalaşdyrýar.

Dolandyryş prosessi – bu döwlet dolandyryş çygrynda değışli maddy hukuk kadalaryň ulanylyşynyň kesgitlenen prosedurasy bolmak bilen çäklenmän, amala aşyrlanda ýüze çykýan gatnaşyklary dolandyryş prosessual hukuk kadalary tarapyndan kadalaşdyrylýan işe hem düşünmeli. Şu kadalaryň täsir etmegi bilen agzalan gatnaşyklar dolandyryş prosessual hukuk gatnaşyklary häsiýetine eýe bolýarlar.

Islendik hadysa onuň esasy alamatlaryna baha bermek bilen alnan analiz (barlag) bilen çäklenmek bolmaz. Oňa doly häsiýetnama bermeklige özüne meňzeş, bir görnüşli hadysa bilen deňeşdirmek has-da kömek edýär. Has dogrusy dolandyryş prosessi bilen raýat we jenaýat prosesslerini deňeşdirmeklik göz önünde tutulýar.

Öň belläp geçişimiz ýaly dolandyryş prosessini prosessual işiniň beýleki iki görnüşine mahsuslykda emele getirmek pikirleri bar.¹

Dolandyryş prosessini raýat we jenaýat prosessleri bilen deňeşdirilende soňky iki görnüşleriň umumy alamatlaryna üns bermezlik bolmaz.

„Jenaýat we raýat prosessleriniň umumylygy olaryň umumy kadalaşdyrylan predmetiniň barlygyndadyr – bu adyl kazyýetlik diýip atlandyrylýan döwlet edaralarynyň işiniň görnüşidir. Adyl kazyýetlik – jenaýat we raýat prosessleri üçin deň möhüm bolup duran merkezi düşündir.“² Bu prosessiň iki görnüşini prosessual gatnaşyklaryna mahsus bolan element – häkimlik hem ýakynlaşdyrýar.³ M.S.Strogowiçiň pikirine görä bu iki prosess hukuk gatnaşyklarynyň iki dürli çygrynda ýeke-täk adyl kazyýetligi amala aşyrmaklygyň usullary we görnüşleri. Adyl kazyýetligiň we Türkmenistanyň kazyýetleriniň birligi raýat we jenaýat prosessleriniň hem birligini aňladýar. Elbetde

¹ Н.Г.Салищева. Административный процесс. Юридическая литература, 1964, стр. 11.

² Н.Н.Полянский. Вопросы теории уголовного процесса, издательство МГУ, стр. 220.

³ Н.Н.Полянский. Вопросы теории уголовного процесса, издательство МГУ, стр. 221.

prosessiň bu iki görnüşi belli bir derejede biri-birinden tapawutlanýarlar. Ýagny kazyýet önümçiliginiň iki tertibi hökmünde diýip bellesen bolýar. Emma olaryň tapawutlanýandyklaryna seredilende biri-birine golaýlaşdyrýan ýagdaýlar has kän diýip bellesen bolýar. Şonuň üçin hem deňeşdirmäni bir wagtyň özünde iki proses bilen hem deň ýerine ýetirilýär.

Dolandyryş we beýleki prosesleri deňeşdirilende ilki bilen bu düşüňjeleriň umumylyklaryny belläp geçsek maksada laýyk bolar. Bu ýerde esasy iki ýagdaý – syýasy we hukuk ýagdaýlary bellemek bolar. Syýasy ýagdaýyň esasy – prosessiň dürli görnüşleriniň hemmesi demokratiki tebigata eýe bolmagy düzýär. Ol jemgyýetiň we döwletiň bähbitlerine jogap berýär we olaryň her biri demokratiki gurluşyň wezipelerini ýaýbaňlaşdyrmagy berjaý edýär.

Hukuk umumylyk barada gürrüň edilende dolandyryş, jenaýat we raýat prosesleriniň hemmesi hukuk tarapyndan kadalaşdyrylýan tertip we şonuň kömegi bilen maddy hukuk kadalarynyň dürli hukuk pudaklary boýunça durmuşa geçirilmegini üpjün etmeglige düşünilýär. Şol bir wagtda prosessiň her bir görnüşi degişli prosessual hukuk namalary tarapyndan kadalaşdyrylýar. Hukuk edebiýatlarda prosesleriň umumylygy barada başga pikirler hem öňe sürülen. Kähalatlarda dolandyryş we jenaýat proseslerini ilki bilen birleşdirýän zat kazyýet we dolandyryş

edarylarynyň häkimiýet edaralary bolmagydyr we mundan başga-da olaryň umumy wezipeleriniň (meseleleriniň) ýagny hukuk bozulmalara garşy göreş bolmagy birleşdirýär diýip bellenilýär. Şeýlelikde prosessiň üç görnüşiniň umumylyklary olaryň mazmunynda we hukuk tebigatynda aýdyň duýulýar.

Indi bolsa dolandyryş prosessiniň beýleki görnüşlerinden tapawutlaryna seredip geçeliň.

- Dolandyryş prosessi raýat we jenaýat prosesslerinden öz mazmuny boýunça tapawutlanýar. Ýagny ol döwletiň dolandyryş işiniň kesgitli bölegini emele getirýär. Belli bir derejede dolandyryş prosessi – bu durnukly elementleri ýüze çykarýan we hukuk kadalaşdyrmasyna mätäçlik çekýän guramaçylyk işidir. Şundan ugur alsaň ýerine ýetiriji we serenjam beriji edarylarynyň işleriniň köpüsi özleriniň operatiwligi we mazmuny boýunça üýtgäp durýanlygy, şonuň üçin hem onuň amala aşyrylmagynda belli düzgünleriň durnukly berkidilmegini talap etmeýänligi bilen tapawutlanýar.

- Dolandyryş prosessi raýat we jenaýat prosesslerinden öz önünde durýan wezipeleri bilen tapawutlanýar. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda Türkmenistanda adyl kazyýetlik islendik nädogry hereketlerden goralmaga gönükdirilendir. Ýagny bu ýerde Türkmenistanyň Konstitusiyasynda berkidilen döwlet we jemgyýet gurluşyny, eýeçiligiň dürli görnüşlerini goramak, Türkmenistanyň

raýatlarynyň Konstitusiyada berkidilen syýasy, zähmete bolan, ýaşayyş jaýa bolan we beýleki şahsy we emläk hukuklaryny we bähbitlerini goramak, döwlet edaralarynyň, kärhanalarynyň we jemgyýetçilik guramalarynyň kanun tarapyndan berkidilen hukuklaryny we bähbitlerini goramaklyk ýaly zatlary bellemek bolar. Dolandyryş prosessi barada gürrüň edilende bolsa ol diňe hukuk goraýyş wezipelerini çözmek bilen çäklenmeyär. Öň belläp geçişimiz ýaly döwlet dolandyryş we adyl kazyýetlik biri-birinden öz anyk maksatlary we wezipeleri esasynda tapawutlanýan döwlet işiniň iki sany özbaşdak görnüşidir. Dolandyryş prosessi hem dolandyryş işiniň bölegi bolany üçin oňa ýerine ýetiriş we serenjam beriş işiniň maksatlaryny we wezipelerini durmuşa geçirmegiň bir usuly diýip alsaň bolar. Şeýelikde dolandyryş prosessiniň gidişinde hukuk goraýyşdan başga-da döwlet dolandyryşyň beýleki birnäçe işleri amala aşyrylýar.

- Dolandyryş, raýat we jenaýat prosessleri kesgitli gurlyş, düzüm taýdan hem tapawutlanýar. Prosessiň her bir görnüşü düzüm taýdan birmeňzeş bolmadyk birnäçe önümçiliklerden durýar. Mysal üçin, jenaýat prosessini düzýän önümçiligiň esasy görnüşleri yzly-yzyna goýulýar we şol tertipde hem ýüze çykýarlar. Kassasion instansiýa boýunça önümçiligiň ýüze çykmagy üçin hökmany suratda onuň öňünden şol iş boýunça kazyýetde birinji instansiýada seredilen

bolmaly. Şunuň ýaly ýagdaýy raýat prosessiniň esasy komponentlerine degişlilikde hem görmek bolar. Emma kanun üç parallel hereket edýän önümçilikleri tapawutlandyrýar – talap önümçiligi, dolandyryş hukuk bozulmalaryndan gelip çykýan işler we aýratyn önümçilik. Bular bir wagtda hereket edýän önümçiligiň ilkinji görnüşleri. Olaryň yzyndan hukuk kesgitli yzygiderlilikde kassasion instnasiýa boýunça önümçilik, gözegçilik instansiýa boýunça önümçilik we ş.m. ýerleşýärler. Dolandyryş prosessi barada aýdylanda bolsa oňa önümçiligiň irki görnüşleriniň parallel ýerleşmegi häsiýetlidir. Şunda olaryň käbiri üçin umumy düzgün boýunça dowam etdirilmegi zerur bolmaýar, ýagny özboluşly ikinji instansiýa (basgançak) gerek bolmaýar. Olaryň sanyna dolandyryşda kada namalary çykarmak boýunça önümçilik we ş.m. degişli. Önümçiligiň agzalan görnüşleri düzgün bolşy ýaly gatnaşyjylaryň şol bir düzüminde başlanýar we gutarýar. Dolandyryş önümçiliginiň beýleki görnüşleri şol işleri çözmeklikde goşmaça formalaryň bolmagyny makullaýarlar. Şonuň ýaly hem işi gutarnykly çözmäge ukyply we hukukly goşmaça edaralaryň gatnaşmaklaryny talaba laýyk hasaplaýar. Dolandyryş prosesinde şunuň ýaly biri-birinden mazmun taýdan tapawutlanýan gurluşyň bolmagy, olaryň her biriniň anyk aýratynlyklaryny hasaba alyp kadalaşdyrmaklygy derwaýys mesele edip goýýar.

- Dolandyryş prosessini raýat we jenaýat prosessinden olary amala aşyryýan edaralary boýunça hem tapawutlandyrmak bolar. Kazyýet edaralary bilen dolandyryş edaralarynyň tapawudyny subut etmek zerur bolmasa gerek, sebäbi olar örän aýdyň bolup durýar. Islendik kazyýet edarasy (Türkmenistanyň ýokary kazyýetinden başlap etrap kazyýetlerine çenli) gutarnykly adyl kazyýetligi amala aşyrmak üçin döredilýär. Dolandyryş prosessini raýat we jenaýat prosesslerinden başga alamatlar boýunça hem çäklendirmek bolar. Mysal üçin, prosessual işiniň kesgitli görnüşlerini kadalaşdyrýan degişli prosessual kadalarynyň toparynyň aýratynlyklary boýunça, her bir agzalan prosessiň görnüşleriniň gidişinde şahsy anyk işleriň çözüýän wagtynda ulanylýan usullar we emelleri boýunça we ş.m. Şeýlelikde Dolandyryş prosessi raýat we jenaýat prosessleri bilen bir hatarda şahsy anyk işleriniň çözülişiniň kesgitli usuly hökmünde çykyş edýär. Ol prosessual işiň beýleki görnüşlerinden özüni tapawutlandyryýan aýratynlyklara eýedir we degişli hukuk kadalary tarapyndan düzgünleşdirilýär.

§ 2. Dolandyryş prosesiniň ýörelgeleri

Her bir hukuk pudagyna ýa-da prosesse mahsus bolşy ýaly dolandyryş prosessi hem birnäçe ýörelgelerinden ugur alyp, şolaryň esasynda amala aşyrylýar.

Döwlet dolandyryşyndan gelip çykmak bilen onuň bölegi hökmünde dolandyryş prosessi döwlet dolandyryşynyň umumy ýörelgelerine salgylanýar. Dolandyryş prosessi bilen baglanyşdyrylmagy bu umumy ýörelgeleriň anyklanmagyna, ýörite öwüşginlere eýe bolmagyna sebäp bolýar.

- Kanunylyk ýörelgesi. Bu esasy ýörelgeleriň biri bolmak bilen diňe bir Dolandyryş prosessine däl, beýleki prosesslere we hukuk pudaklaryna hem mahsus ýörelgedir. Bu ýörelgäniň esasy maksady kanunlaryň we olara esaslanýan hukuk namalarynyň berk ýerine ýetirilmegini göz önünde tutýar. Ýöne şu ýerde bellemeli zat olaryň diňe bir ýerine ýetirilmegi däl-de şol hukuk namalaryň degişli ýagdaýda doly we dogry ulanylmagy hem girýär. Soňky belläp geçënimiz dolandyryş prosessi üçin birinji derejeli ähmiýete eýedir. Sebäbi şonuň amala aşyrylýan wagtynda hem maddy hukuk kadalarynyň ulanylmagy bolup geçýär.

- Köpçüligiň gyzyklanmak ýörelgesi. Bu ýörelge döwlet dolandyryşyna köpçüligiň gatnaşmagy diýen umumy ýörelgäniň dolandyryş prosessini amala aşyrlanda we onuň netijesinde has anyklaşan görnüşidir. Bu prosessual ýörelgäniň hereket etmegi döwlet bilen şahsyýetiň arasynda garşylykly gyzyklanmanyň ýoklugyny şertlendirýär. Şonuň üçin hem bu raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna garamak işleri geçirlende hem

köpçüligiň ýokary derejedäki işjeňligi üpjün edilýär. Köpçüligiň gyzyklanmak ýörelgesi döwlet dolandyryş edaralarynda jemgyýetçilik tarapyndan kömekleriň dürli görnüşlerini ulanmaklyga amatly şert döredýär. Şu ýörelgä laýyklykda her bir gyzyklanýan tarapyň eger-de bu şahsyýetiň ýa-da jemgyýetiň goragyny talap edýän bolsa, prosesse girmäge hukugy bardyr.

- Prosessiň çaltlygy ýörelgesi. Bu ýörelge döwlet dolandyryş işiniň operatiwliginiň ýüze çykasydyr. Başga bir tarapdan bolsa bu ýörelge prosesse gatnaşyjylaryň subýektiw hukuklarynyň we kanuny bähbitleriniň amala aşyrylmagynyň kesgitli hukuk kepillamasy hökmünde çykyş edýär. Şonuň üçin hem hereket edýän kanunçylyk belli bir möhletleri belleýär. Ýagny şol möhletleriň dowamynda şol ýa-da beýleki bir dolandyryş işi boýunça önümçilik hökmany suratda amala aşyrylmaly. Mysal üçin, raýatlaryň şikaýatlaryna garamaklygyň möhleti, dolandyryş ýa-da düzgün-nyzam meselesi bilen bagly işlere seretmekligiň möhletleri we ş.m.

- Döwletiň we şahsyýetiň bähbitlerini goramaklyk ýörelgesi. Bu ýörelge ilki bilen dolandyryş işleri seredilende formalizmiň dürli ýollar bilen emele gelmegine garşy gönükdirilen bolup durýar. Şonuň bilen birlikde hem onuň başga bir mazmunly tarapy bardyr. Döwletiň we şahsyýetiň yzygiderli, doly we gyşarnyksyz bähbitleriniň sanawy

gönüden-göni dolandyryş prosesiniň peýdalygynda ýüze çykýar we dolandyryş işine seredýän islendik edaranyň ýa-da wezipeli adamyň önünde borç döredýär. Şonuň ýaly-da onuň wezipesine taraplaryň öz hukuklaryny talaba laýyk ulanmaklaryna gözegçilik etmek hem girýär.

- Prosesiň aýanlygy ýörelgesi. Bu ýörelge esasynda degişli döwlet edaralarynyň ygtyýaryna girýän şol ýa-da beýleki bir soraglaryň çözgütleri bilen giň halk köpçüligini tanyşdyrmaklygy göz önünde tutulýar. Şonuň ýaly-da dolandyryş prosesiniň taraplaryna hiç bir päsgelçiliksiz iş boýunça resminamalar we ş.m. bilen tanyşmaklaryna mümkinçiligi üpjün edýär. Bu bolsa dolandyryş işleriniň dogry seredilmegine we çözülmegine amatly şertleriň biri hasap edilýär.

- Maddy hakykat ýörelgesi. Bu netije bermeli işiň şunuň ýaly seljerişi alnyp gidilmegi obýektiv ýagdaýa doly gabat gelmegini aňladýar. Kanun dolandyryş işine seredýän edarany şu işe degişli bolan ähli mümkinçilikleri ulanmaga borçly edýär. Olary öwrenmekligi we dogry baha bermegi tabşyrýar. Kanun birtaraplaýyn, şonuň ýaly hem subutnamalara baha berlende we çözgüt çykarlanda ýüzleý garamazlygy talap edýär. Şol ýa-da beýleki bir işi çözüň wezipeli adamlar olary düýp mazmuny boýunça ünsli seljermelidir. Zerur bolan halatynda meseläni obýektiv çözmek üçin gerek resminamalary

talap edip almaly, işgärleri ýerinde barlamak üçin ibermeli we beýleki çäreleri geçirmeli.

- Taraplaryň deňligi ýörelgesi. Bu ýörelge kanun önünde hemme raýatlaryň deňligi diýen has umumy ýörelgeden gelip çykýar. Her bir raýata, her bir wezipeli adama onuň gulluk ýagdaýyndan garaşsyzlykda kanunyň kadalary deň derejede täsir edýär. Bu ýörelgäniň mazmuny taraplara kesgitli hukuk statusyň (derejäniň) berkidilmeginde, belli bir hukuk gatnaşygyň görnüşine gatnaşyjylar hökmünde olaryň dolandyryş prosessual hukuklarynyň we borçlarynyň dikeldilemginde öz beýanyny tapýar. Şu ýörelge mätäçlik çekýän tarapa degişli hukuk kömegini bermeklik zerurlygyndan ýüze çykýar. Şol bir wagtda hem degişli edaralary taraplaryň öz hukuklarynyň bolmalysy ýaly ulanmaklaryna we olara ýüklenen borçlaryny ýerine ýetirmeklerine gözegçilik etmegi borçly hasaplaýar.

- Dolandyryş prosessiniň ýerli ilatyň dilinde amala aşyrylmak ýörelgesi. Bu ýörelge milletleriň deňhukuklygy barada Konstitusiýada berkidilen hukuklardan we ýurdumyzyň ilatynyň köpmilletli düzümleriniň bolmagyndan gelip çykýar. Iş boýunça önümçiligiň alnyp gidilýän dilini bilmeýän dolandyryş prosessine gatnaşyjy adam öz ene dilinde çykyş edip, düşündiriş berip, haýyşlar edip bilmek üpjün edilýär. Şonuň ýaly-da onuň hiç bir päsgelçiliksiz terjimeçiniň kömeginden peýdalanmaga hukugy bardyr.

- Dolandyrys işlerine seredilende çözgüt çykarmaklygyň özbaşdaklygy. Bu ýörelge döwlet dolandyryşynda demokratik merkezleşdirme ýörelgesinden gelip çykýar. Çözgüt çykarmaklygyň özbaşdaklygyny üpjün etmekligi özygtyýarlyklarynyň çägendäki işler boýunça amala aşyrmak edaralaryň ýa-da wezipeli adamlaryň borçlary bolup durýar. Şu ýerden görnüşi ýaly, birinjiden, hiç bir zerurlygyň bolmazdan ýokarda durýan edara aşakda durýan edaranyň ýa-da wezipeli adamyň kanunalaýyk, dogry çözgüt çykarmagyna päsgelçilik bermeli däldir, ikinjiden, edaralar we wezipeli adamlar öz garamagyna degişli bolup duran işleri çözmeklik borjuna aşakda duran instansiýa geçirmäge haklary ýokdur. Şu ýörelgäniň bozulmagy hökmany suratda özygtyýaryna girýän işleri çözmek boýunça edaranyň jogapkärçiliginiň peselmegine getirýär we bir edara bilen beýlekiniň çalşyrylmagyna getirýär.

- Dolandyrys prosessiniň ikiderejelilik ýörelgesi. Dolandyrys işiniň seljerilişiniň gatnaşyjylary, ilki bilen hem prosessiň gidişinde hukuklary we bähbitleri dikeldilýän tarap şu işe seredýän döwlet dolandyrys edarasynyň ýa-da wezipeli adamynyň islendik ilkinji hereketine şikaýat edip biler. Islendik birinji instansiýanyň çözgüdi şikaýat edilip bilner. Ýagny degişli ikinji instansiýa – döwlet dolandyryşynyň ýokardaky duran edarasy, kazyýet ýa-da dolandyrys işiniň ýa-da kanunçylygy

dikeltmek häsiýetine garaşlylykda islendik başga edara. Şonuň bilen birlikde ikiderejelilik ýörelgesi ikinji instansiýanyň çözgüdiňe şikaýat etmekligi maksada laýyk däl hasaplamagyndan hem gelip çykýar. Mysal üçin, Dolandyryş toparyň kararyna raýatlaryň şikaýaty boýunça çykarylan etrap kazyýetiniň çözgüdi gutarnykly we täzeden şikaýat etmeklige degişli däl diýip hasap edilmegi.

- Wezipeli adamlaryň we gullukçylaryň prosessi dolandyryş prosessual namalarynda göz önüne tutulşy ýaly alnyp gidilmezligi üçin jogapkäçilik ýörelgesi. Raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna garalanda berkidilen tertibiň bozulmagy üçin degişli kanunçylyk günäkär bolan wezipeli adamlary degişli düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekmegi göz önünde tutýar.

Şu bellenip geçilen ýörelgeleriň esasy maksatlary prosessiň dogry we doly, özwagtynda alnyp gidilmegi, hiç bir raýatyň döwletiň kanuny bähbitleriniň bozulmagyna ýol berilmezligine gönükdirilendir.

§ 3. Dolandyryş prosessiň subýektleri (gatnaşyjylary)

Dolandyryş prosesinde prosesse gatnaşyjylar hökmünde döwlet edaralary çykyş edýärler – dolandyryş edaralary, prokuratura edaralary, kazyýetler (kazylar), wezipeli adamlar. Şolar bilen bir

hatarda dolandyrysş prosesiniň gatnaşyjylary bolup jemgyýetçilik guramalary we olaryň wezipeli adamlary hem çykyş edip bilerler. Dolandyrysş prosesiniň gatnaşyjylaryň esasy toparyny bolsa raýatlar tutýar.

Dolandyrysş prosesiniň subýektleriniň ýagdaýyna seredip geçeliň. Birinjiden, bu – dolandyrysş işinde we şonuň bilen birlikde dolandyrysş prosesinde tarap. Ol şol ýerde özüniň gönüden-göni (bähbidini) prosessiň beýleki tarapy bilen jedelleşilýän ýa-da bozulýan bähbitlerini, öz hukuklaryny goraýar.

Dolandyrysş prosesinde bir tarap prosessiň beýleki bir tarapy bilen bäsdeşlikli ýagdaýda bolmak bilen processual hukuklaryň we borçlaryň jemine eýedir.

Ikinjiden, dolandyrysş prosessiň gatnaşyjylary üçünji tarap hökmünde hem çykyş edip bilýärler. Ýagny şaýat, ekspert we ş.m. Dolandyrysş hukuk bozulmalary bilen bagly işlerde jebir çeken hem prosesse gatnaşyjy hasaplanýar. Prosessiň taraplarynyň hukuklaryny gorap çykyş edýän adamlar hem dolandyrysş prosesiniň gatnaşyjysy bolup bilýär.

Ýokarda agzalyp geçilen ýagdaýlaryň hemmesi birnäçe şertleriň jemine baglylykda prosesse gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýynyň aýratynlygyna eýedir: şu anyk ýagdaýa ulanylýan maddy kadalar, hukugyň iş pudagy üçin dolandyrysş prosesiniň aýratynlyklary. Şunuň bilen baglylykda dolandyrysş

prosessual hukuk ukyplylyk baradaky soraga seredip geçmek gerek. Döwletiň her bir raýatyna döwlet we jemgyýetçilik edaralarynyň bikanun hereketlerine şikaýat etmek hukugyny kepillendirýär. Şonuň ýaly hem beýleki raýatlaryň bikanun hereketlerine şikaýat etmekligem degişlidir. Bu hukuk her bir raýatyň gös-göni özüniň ýa-da öz wekiliniň üsti bilen öz subýektiw hukuklaryny goramak üçin ygtyýarly döwlet edaralaryna, kanunda göz önünde tutulýan halatlarda bolsa kazyýete ýüz tutmaga bolan mümkinçilik bilen üpjün edilýär.

Dolandyryş prosesinde subýektiw hukuk düşünjesiniň esasy elementlerine şular degişlidir:

- 1) Obýektiw hukk kadalaryna esaslanýan, subýektiw prosessual hukugy;
- 2) Subýektiw prosessual hukuklaryna eýe bolan taraplaryň belli bir hereketleri amala aşyrmaga bolan mümkinçiligi (şikayət etmek, ýetirlen zyýanyň öwezini talap etmek, prosessi alyp barýan adamlara ynam bildirmek we ş.m.)

Şunuň ýaly hereketleri amala aşyrmagy beýleki taraplary hem belli bir anyk hereketleri amala aşyrmaga (ýa-da tersine) borçly edýär.

Dolandyryş prosessual gatnaşyklarynyň subýektlerini üç uly topara bölüp seredip geçeliň.

Öň belläp geçişimiz ýaly olara döwlet edaralary degişli bolup durýar, ilki bilen hem dolandyryş edaralary girýär. Subýektleriň bu topary dolandyryş

häsiýetli şahsy anyk işleriň çözülmeginde kesgitli rol oýnaýar. Şonuň bilen birlikde döwlet dolandyryş edaralarynyň dolandyryş prosessual subýektlilik hukugy deň dälidir. Ol umumy, pudaklaýyn, ýörite diýip bölünýär.

Umumy subýektlilik hukugyna pudak deňşililigine garaşsyzlykda işleriň uly toparyny çözmäge ygtyýarly döwlet edaralary eýedir. Häkimlikde ýörite bölümlere, şonuň ýaly hem ministrliklere pudaklaýyn subýektlilik hukugy deňşlidir. Sebäbi olaryň wezipelerine şahsy anyk işleriň öz ygtyýarynyň çäginde şol pudaga deňşlilerini çözmeklik girýär. Ýörite subýektlilik hukugy barada aýdylanda bolsa işleriň örän dar möçberini çözüň dolandyryş edaralaryna häsiýetlidir. Şunuň ýaly subýektlilik hukugy ýerlerdäki dolandyryş toparlaryna hem mahsusdyr.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň dolandyryş prosessual hukuk ukyplylygy barada kanun çykaryjynyň berkitmegi häzirkizaman şertlerinde birinji derejeli mazmuna eýe bolýar. Sebäbi has maksada laýyk, tygşytly we effektiv proseduralarynyň esasynda garamaga deňşli işleriň çözülmegini üpjün edýär.

Döwlet edarasy bir wagtda iki hilde çykyş edip bilýär:

- işi çözüň instnansiýa hökmünde;
- dolandyryş prosessiniň tarapy hökmünde.

Haçan-da dolandyryş edarasy işi çözmäge ygtyýarly bolmasa, ol dolandyryş prosessiniň tarapy hökmünde çykyş edýär. Mysal üçin, wezipeli adamyň hereketine ýokardaky durýan döwlet edarasyna şikaýat edilende, wezipeli adam bu ýerde dolandyryş prosessiniň tarapy hökmünde çykyş edýär we belli bir prosessual borçlary öz üstüne alýar. Kanun bu wezipeli adamyň zerur bolan subutnamalary getirmek, ýüze çykan iş boýunça düşündiriş bermek we ş.m. borçlaryny göz önünde tutýar.¹

Dolandyryş etmişleriniň edilmegi bilen baglanyşykly ýüze çykýan dolandyryş işlerinde, dolandyryş prosesinde tarap hökmünde etmişniň edilenlik faktyna şaýatlyk edýän degişli dolandyryş teswirnamasyny düzen wezipeli adam çykyş edýär.

Dolandyryş prosesinde görnükli ýer prokuratura edaralaryna degişlidir. Özüne berlen dolandyryş işlerine gözegçilik hukugyny amala aşyrmak bilen, prokuror dolandyryş edaralary we käbir jemgyýetçilik guramalary bilen kesgitli dolandyryş prosessual gatnaşyklaryna girýär. Mysal üçin, bikanun dolandyryş taýdan töledip alynmagy

¹ Административное право под. ред.

П.Т.Василенкова. Юридическая литература, 1981, стр. 205

¹ Türkmenistanyň prokuratura hakyndaky kanuny, 15-nji awgust, 2009 ý., Aşgabat 2009 ý.

üçin umumy gözegçilik tertibinde garşylyknama getirmek bilen prokuror dolandyryş edaralary bilen prosessual gatnaşyklara girýär. Kanun garşylyknama getirmegiň tertibini kadalaşdyrýar we dolandyryş edaralarynyň we jemgyýetçilik guramalarynyň degişli borçlaryny dikeldýär. Mysal üçin, prokuror garşylyknamasyna seretmeklik üçin on günlük möhlet.¹

Dolandyryş prosessual gatnaşyklarynyň subýekti hökmünde jemgyýetçilik guramalary we olaryň wezipeli adamlary hem çykyş edip bilýärler. Esasan hem olaryň döwlet dolandyryş edaralaryna ýüzlenmelerine seredilende degişli.

Jemgyýetçilik guramalary dolandyryş prosessual gatnaşyklarynyň tarapy hökmünde döwlet edaralary tarapyndan olaryň üstüne ýüklenýän işleri ýerine ýetirilende çykyş edip bilýärler. Mysal üçin, durmuşl ätiýaçlandyryş çygrynda, zähmeti goramak bilen bagly we ş.m. Kanun döwlet edaralarynyň işlerini jemgyýetçiligiň seretmeklerine ibermeklik mümkinçiligini hem göz önünde tutýar, sonuň ýaly-da degişli döwlet edaralary tarapyndan amala aşyrylýan dolandyryş prosesslerine jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleriniň gatnaşmak, şolary işe çekmekligi hem belleýär. Häzirki döwürde jemgyýetçilik guramalarynyň rolunyň ulanmagy bu guramalaryň

dolandyrysş prosessindäki subýektlilik hukugynyň ähmiýetini hem artdyrdy. Olaryň subýektlilik hukugynyň çesmesi bolup işleriň dürli taraplaryny kadalaşdyrýan kada namalar çykyş edýärler. Bu hem olaryň dolandyrysş prosessual hukuk gatnaşyklarynyň gatnaşyjysy bolmak üçin mümkinçiligini üpjün edýär.

Dolandyrysş prosessiniň subýekti hökmünde Türkmenistanyň raýatlary, şonuň ýaly-da kanunda bellenen ýagdaýlarda daşary ýurt raýatlary, raýatlygy ýok adamlar hem çykyş edip bilýärler. Kanun çykaryjy raýatlaryň dolandyrysş prosessual hukuk ukyplylygyny we dolandyrysş prosessual kämillik ukyplylygyny kesgitlemek bilen raýatlaryň prosessual hukuklaryny we borçlaryny berkidýär.

Raýatlaryň dolandyrysş prosessual kämillik ukyplylygyny hakykat ýüzünde şu hukuklaryň ulanylmagynda ýüze çykýar: hut özüniň şikaýat bermek hukugy, işiň materiallary bilen tanyşmak, haýyşlar bildirmek, subutnama getirmek, iş boýunça düşündiriş bermek, ýagdaýlaryň täzeden barlanylmagyny talap etmek, edaralaryň kararlaryna we çözügütlerine şikaýat etmek, iş boýunça çykarylan çözügüdiň mejburi ýerine ýetirilmegini talap etmek we ş.m.

Raýatlar ählumumy subýektlilik hukugyna eýedirler, şol sanda ýörite talaplaryň hasaby bilen dolandyrysş prosessual hem degişli. Bu bolsa dolandyrysş çygrynyň islendik böleginde raýatlaryň

dolandyryş prosesiniň gatnaşyjysy bolup, bilýanligini aňladýar – hojalyk, durmuş-medeni, dolandyryş-syýasy çygyrlarynda.

Raýatlaryň Dolandyryş subýektlilik hukugynyň şu häsiýeti dolandyryş prosesiniň ähli beýleki subýektlerini raýatlaryň hukuklaryny berjaý etmeklige borçly edýär.

Raýatlaryň dolandyryş prosessual subýektlilik hukugynyň aýratynlygy – çäklendirilen görnüşde bolsa-da subýektlilik hukugynyň käbir beýleki görnüşlerinden öň ýüze çykmagydyr, mysal üçin, raýat.

Dolandyryş prosesiniň gatnaşyjysy hökmünde raýatlaryň hukuklaryna we borçlaryna ýene-de bir möhüm aýratynlyk mahsusdyr, raýatlar döwlet dolandyryş çygryndaky işleri çözmäge ygtyýarly däldirler, eger-de olar degişli prosessual hereketleri amala aşyrmaga ýörite ygtyýarlyklardan peýdalanmaýan bolsalar.

Raýatlygy ýok adamlar, daşary ýurt raýatlary özleriniň umumy hukuk ýagdaýlarynyň aýratynlyklaryna baglylykda dolandyryş prosessual hukuklary we borçlary kesgitlenýär.¹

Dolandyryş prosessual hukuklara we borçlara eýe bolan wezipeli adamlar we döwlet gullukçylary.

¹ Türkmenistanyň „Daşary ýurt raýatlary hakyndaky“ kanuny, 8-nji oktýabr, 1993 ý.

Dolandyrys̆ prosessinĭ subýekti hökmünde döwlet gullukçylary hem çykyş edýärler. Olaryň Dolandyrys̆ prosessual subýektlilik hukugy iki ýagdaý bilen şertlendirilýär.

Birinjiden, döwlet gullukçylarynyň kesgitli kategoriýa degişli bolmagy aýratyn ähmiýete eýedir – ýolbaşçylar, hünärmenler (spesialist) we ş.m. bu ýerde ýolbaşçylaryň subýektlilik hukugyna garanynda giňgidi bellidir.

Ikinjiden, degişli kategoriýalary gullukçylaryň wezipe hukuklarynyň we borçlarynyň mazmuny uly rol oýnaýar, mysal üçin, zawodyň direktory.

Kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda kazylaryň hem ýekelikde öz hukuklarynyň çäginde prosessual işleri amala aşyrmaga ygtyýarlyklary bardyr.

Dolandyrys̆ prosessual kada diýip döwlet tarapyndan bellenen umumy düzgün bolup döwlet dolandyrys̆ynda şahsy takyk meseleleri çözmekde ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň kadalaşdyrylmagyna aýdylýar. Şeýlelikde dolandyrys̆ prosessual kadalaryň esasy wezipesi ilkinji nobatda dolandyrys̆ hukuk kadalaryny durmuşa geçirmekden ybaratdyr. Dolandyrys̆ prosessual kadalary nähili we haýsy düzgünde nähili maddy kadalaryň durmuşa geçirilmelidigini kesgitleýär.

Dolandyryş prosessual kadalar nähili toparlara bölünýär diýlende onda olar özleriniň mazmunlary boýunça , kadalaşdyryş möçberi boýunça, hukuk güýji boýunça, obýektleriň topary boýunça, dolandyryş işlerine garalyşy boýunça, dispozisiýanyň häsiýeti boýunça, wagta bolan häsiýeti boýunça bölünýärler.

Mazmuny boýunça dolandyryş prosessual kadalary umumy häsiýetde olaryň belli çygyra bolan täsirini kesgitleýär. Şuňa laýyklykda, ol kadalar halk hojalygynyň, durmuş-medeni we dolandyryş-syýasy gurluşlary kadalaşdyrýan prosessual kadalaran ybaratdyrlar.

Olar özleriniň kadalaşdyrýan meseleleriniň göwrümüne görä umumy, pudaklaýyn we ýörite, kadalara bölünýärler.

Hukuk güýji boýunça dolandyryş prosessual kadalar ýokary, merkezi we ýerli döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň tarapyndan çykarylýandygyny aňladýar.

Obýektleriň topary boýunça dolandyryş prosessual kadalary döwlet dolandyryş edaralarynyň, olaryň içki bölünişikleriniň işleýiş tertibi, jemgyýetçilik birleşmeleriniň işleýiş tertibini, raýatlara degişli düzgünleri berkitmek baradaky wezipeleri amala aşyrmaklygy kesgitleýär.

Dolandyryş işlere garamagyň tertibi boýunça dolandyryş-prosessual kadalary döwlet dolandyryş hukuk namalaryny kabul etmek, raýatlaryň

tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna garamaklygyň tertibini, jedelleriň çözülişi boýunça, döwlet edaralarynda guramaçylyk häsiýetli işleri amala aşyrmaklygy, dolandyryşda sylaglamak hakyndaky we dolandyryşda mejbury çäreleri ullanmaklygy göz önünde tutýar.

Dispozisiýanyň häsiýetine gorä dolandyryş prosessual kadalary borçly edýän, gadagan edýän we rugsat berýän kadalara bölünýärler.

Giňişlige edýän täsiri boýunça dolandyryş prosessual kadalary Türkmenistanyň бүтін çäGINE, hem-de belli-belli dolandyryş çäk bölünişine täsir edýän kadalara bölünýärler.

Wagta bolan täsiri boýunça dolandyryş prosessual kadalary möhleti kesgitlenmedik (çäksiz) täsir edýän we kesgitli möhlete degişli kadalardan ybaratdyr.

Dolandyryş prosessual gatnaşyklary barada aýdylanda bolsa, onda olar döwlet dolandyryş çygrynda individual-takyk işleri çözmeklige hyzmat etmeklige niýetlenen kadalardyr. Dolandyryş prosessual gatnaşyklar azyndan iki subýektiň arasynda ýüze çykyp kesgitli hukuklardan we borçlardan peýdalanýarlar.

Dolandyryş prosessual hukuk gatnaşyklarynyň durmuşa geçirilmegi ilkinji nobatda ynandyryş we mejbur ediş çäreleri bilen üpjün edilýär.

Dolandyryş prosessual gatnaşyklarynyň maddy gatnaşyklardan tapawudy özleriniň ýüze çykmaklygynyň aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar. Maddy gatnaşyklarynyň ýüze çykmaklygy üçin hukuk kadasy, ýuridiki fakt (esas) we hukuk subýektliligi zerurdyr, dolandyryş prosessual gatnaşyklaryň ýüze çykmaklygy üçin ýokarda agzalanlardan başgada dolandyryş prosessual kadalary zerurdyr.

Dolandyryş iş ýöredilşi.

§ 1. Dolandyryş iş ñ ýöredilişine düşünje

Dolandyryş prosessi raýat, jenaýat prosessleri ýaly çylşyrymly gurluşy bolup birnäçe başgançakdan ybaratdyr. Eger dolandyryş prosessi takyk işleri çözmekligi düzgünleşdirýän bolsa, onda dolandyryş önümçiligi ol eýýäm kesgitli işlere seretmegiň we çözmegiň düzgünidir.

Her bir dolandyryş önümçiligi özüniň özbaşdaklygy we aýratynlygy bilen häsiýetlendirilýär. Şonuň bilen birlikde birnäçe görnüşli önümçilik kanun bilen berkidilip we olaryň durmuşa geçirilmeginiň yzygiderliligi zerur serişde hökmünde işleri dogry we ählitaraplaýyn garamaklyga kepil geçip kanunylyk ýörelgelerini berjaý edýär.

Dolandyryş önümçiligini görnüşlere bölmek häsiýeti indiwiidual-takyk işiň adatdaky häsiýetine bagly bolup olaryň umumy häsiýetini açyp görkezýär. Mysal üçin, dolandyryş çygrynda şikaýatlaryň umumy häsiýeti, döwlet dolandyryşynda ýüze çykyp, mazmunyna garamazdan olaryň ýüzlenmesiniň häsiýeti raýatlaryň hukuklarynyň bozulandygyny aňladýar. Şu aýdylan zatlardan ugur alyp aşakdaky dolandyryş önümçiliginiň görnüşlerini görkezmek bolar:

- Döwlet dolandyryşynda hukuk namalaryny kabul etmek;
- Raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna garamagyň tertibi;
- Döwlet dolandyryş edaralarynda guramaçylyk işleriniň çözülişi;
- Dolandyryş çygrynda sylaglamak (höweslendirmek);
- Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalaryna garamaklygyň tertibi;
- Düzgün-nyzam iş ýöredilşi.

Her bir dolandyryş önümçiligini durmuşa geçirmek meselesi dolandyryş prosessual kadalary bilen amala aşyrylýandygyny şu aşakdaky önümçilikleriň üsti bilen düşündirmeklik, ýagny dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalaryna garamak, raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna, şikaýatlaryna garamaklygyň tertibi we düzgün-nyzma iş ýöredilşi hakynda makul bilindi. Şoňa görä-de şu üç sany

önümçiligiň (iş ýöredilişiniň) düzgünleri bilen tanyşalyň.

§ 2. Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işlere goramak.

Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işe garamaklygyň tertibi ilkinji nobatda Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksi bilen kadalaşdyrylýar.

Bu önümçilik ýörite ygtyýarly edaralar we wezipeli adamlar tarapyndan amala aşyrylýar. Mysal üçin, dolandyryş toparlary, polisiýa edaralarynyň ýolbaşçylary (naçalnikleri), demir ýol, deňiz, derýa, howa ulaglary edaralary, kazylar we başgada birnäçe subýektler tarapyndan amala aşyrylýar. Onuň esasy wezipesi günäkäri anyklap kanuny dogry ulanyp her bir etmiş eden adama adalatly dolandyryş çäresini görmekdem ybaratdyr.

Şu önümçilik aşakdaky basgançaklardan ybaratdyr:

- a) dolandyryş işleri boýunça iş gozgamak;
- b) dolandyryş işlerine seretmek;
- c) iş boýunça karar kabul etmek;
- d) karara şikáyat etmek;
- e) karary ýerine ýetirmek.

Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işleri gozgamak meselesiniň esasy

dolandyryş etmişleridir. Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 239-njy maddasyna laýyklykda hukuk bozulmagy hakyndaky işi ýöretmäge başlanylyp bilinmez, başlanylan iş bolsa ýatyrylmaga degişlidir:

- dolandyryş etmişiniň wakasynyň bolmazlygy;
- dolandyryş etmişini eden pursatynda günäkäriň 16 ýaşyny doldyрманlygy;
- günäkäriň akylynyň ýerinde dälligi;
- adamyň bialaç zerurlyk ýa-da zerur goranyş ýagdaýynda bikanun hereket etmegi;
- amnistiýa (günä geçiş) namasynyň çykarylmagy;
- jogapkärçiligi belleýän namanyň ýatyrylmagy;
- işe seretmekligiň möhleti geçenligi we başgada birnäçe ýagdaýlarda adamyň etmiş edenligi baradaky ýagdaýy belli-belli wezipeli adamlar, jemgyýetçilik birleşmeleriniň wekilleri tarapyndan amala aşyrylýar eger-de olara şol hukuk berlen bolsa.

Umumy düzgün boýunça dolandyryş hukuk bozulmasy üçin ýörite teswirnama düzülýär. Kähalatlarda kanun teswirnamanyň düzülmegini talap etmeyär, mysal üçin, haçanda etmiş üçin ýerinde jerime salnyp bolýan bolsa. Kanun teswirnamanyň düzülişiniň düzgünini, onuň mazmunyny we görnüşini kesgitleýär. Teswirnamada şu aşakdaky talaplar görkezilmelidir, ýagny, teswirnamanyň düzülen ýeri we wagty, ony düzen adamyň familiýasy, ady,

atasynyň ady, günäkäriň ady, familiýasy, atasynyň ady, ýaşayan ýeri, eger işleýän bolsa işleýän ýeriniň ady, aýlyk hakynyň möçberi, käre, ýaşayan ýeri, maşgala ýagdaýy, onuň şahsyýetini anyklaýan resminama, etmişň edilen wagty, ýeri, etmişň mazmuny, jogapkärçiligi göz önünde tutýan namanyň ady, şaýatlaryň we ejir çekeniniň familiýalary, ýaşayan ýerleri.

Teswirnamany düzen adam gol çekýär, hemem günäkär, eger şaýatlar bar bolsa onda olar hem gol çekip bilýärler (247-nji madda). Teswirnama doly düzüleniden soň ygtyýarly edaralara we wezipeli adamlara iberilýär. Kähalatlarda etmiş eden adamyny tutup saklamaklyk zerurlygy hem ýüze çykýar.

Dolandyryş taýdan tutup saklamaklyk Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 253-nji maddasynyň esasynda ygtyýarly edilen edaralar (wezipeli adamlar) tarapyndan amala aşyrylýar. Mysal üçin, polisiýa işgärleri, serhet goşunlary we goralýan obýektiň ýerleşýän ýerinde harbylaşdyrylan saklawyň uly wezipeli adamy tarapyndan saklanyp bilinýär.

Saklawyň möhleti umumy düzgün boýunça üç sagatdan artyk bolmaly däldir, ýöne aýratyn zerur halatlarda ol köp möhlete hem saklanyp bilner. Türkmenistanyň döwlet serhedinden geçiriş punktlarynda düzgüni bozan adamlar ähli ýagdaýlary anyklamak üçin üç gije-gündize çenli tutulyp saklanyp

bilner. Ýöne, ol barada 24 sagadyň içinde degişli prokurora hat üsti bilen mälim edilmelidir, käbir halatlarda bolsa prokuroryň idini esasynda 10 gije-gündize çenli tutup saklap bolýar.

Ownuk huligançylyk eden adamlary kazylar ýada polisiýa edarasynyň başlygy we onuň orunbasary tarapyndan işe garalmazdan ozal kanunçylyk namalarynda bellenen möhlete tutup saklanyp bilnýändir.

Eger tutulyp saklanan adam serhoş ýagdaýda bolsa, onda saklawyň möhleti teswirnama düzmek üçin onuň huşa gelen wagtyndan hasaplanylýar.

Hukuk tertibini bozujynyň özüni barlamak barada aýdylanda, onda ol iş polisiýa edaralarynyň, harbylaşdyrlan saklawyň, howa ýollarynyň, gümrük edaralarynyň we serhet goşunlarynyň ygtyýarly wezipeli adamlary tarapyndan, kanunda göz öňünde tutulan halatlarynda bolsa beýleki edaralaryň wezipeli adamlary tarapyndan hem amala aşyrylyp bilinýär. Etmiş eden adamyň özüni barlamak işi ony barlamaga ygtyýar edilen wezipeli adam bilen barlanýan adam bir jynsda bolmalydyr we şol jynsdan iki sany güwäniň gatnaşmagynda amala aşyrylmalydyr.

Hukuk tertibini bozujynyň zatlaryny barlamak barada aýdylanda, ony polisiýa edaralary, harbylaşdyrlan saklawyň, howa ýollarynyň, gümrük edaralarynyň we serhet goşunlarynyň, tokaý goragy edaralarynyň, balyk goraýjy edaralaryň, aw awlamak

kadalaryna gözegçilik edýän edaralaryň ygtyýar edilen wezipeli adamlary tarapyndan geçirilýär.

Zatlar barlanan mahalynda aw awlaýan, balyk tutýan gurallary, ele salnan önümleri umumy düzgüne laýyklykda, şol zatlaryň eýesi kim ýa-da olara kim eýelik ediji bolup durýan bolsa, şol adamyň gatnaşmagynda geçirmeklik zerurdyr. Haçan-da barlagy gaýra goýmak bolmaýan halatynda ol, zatlaryň, goşlaryň eýesi bolmasa-da, iki sany güwäniň gatnaşmagynda amala aşyrylýar.

Barlaglar barada, hökmany suratda, aýratyn teswirnama düzülmelidir ýa-da bolmasa, dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky teswirnamada görkezilmelidir.

Dolandyryş hukuk tertibini bozan adam tutulyp saklanyp, onuň özi we zatlary, resminamalary barlanyp, hukuk bozulmanyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zatlar ýüze çykarylan halatynda, olar kodeksiň 253,255-nji maddalarynda göz önünde tutulan edaralaryň wezipeli adamlary tarapyndan düzgüni bozujynyň elinden alynýar. Alnan zatlar we resminamalar ýörite kesgitlenen ýerlerde saklanylýar, işe garalyp gutarylandan soň bolsa zatlar we resminamalar kanun esasynda döwlet eýeçiligine geçirilýär ýa-da eýesine gaýtarylyp berilýär, ýogsa-da ýok edilýär, haçan-da zatlar öwezini tölemek maksady bilen elinden alnan bolsa, onda ol zatlar satylmaga degişlidir.

Kontrabanda bilen bagly bolan zatlar tutulyp saklananda, eger şol adamyň Türkmenistanda hemişelik ýaşayan ýeri bolmasa, jerimäni tölemekligi üpjün etmek üçin günäkäriň zatlary elinden alynýar.

Zatlar we beýleki resminamalar elinden alnanda teswirnama düzülmelidir, ýa-da bolmasa, dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky zatlary barlamak, tutup saklamak baradaky resminamalarda ýazylmalydyr.

Ýene-de bir zady bellemek hökmandyr, ýagny haçan-da ulag serişdelerini sürýän sürüjiler serhoş ýagdaýda diýip guman etmäge ýeterlik esas bar bolsa, onda sürüjiler ulag serişdelerini sürmekden çetleşdirilmelidir hem-de serhoşlyk ýagdaýyny anyklamak üçin bellenen tertipde barlagdan geçirilmelidir.

Prosessual dokument hökmünde teswirnama ygtyýarly edara tarapyndan işe garamaklyga esas bolýar. Dolandyryş toparlar işe 10 güniň dowamynda garaýarlar. Käbir dolandyryş etmişleri boýunça gysgaldylan möhletiniň içinde olara garalýar, mysal üçin ownuk huligançylyk baradaky materiala polisiýa edaralary tarapyndan bir gije-gündiziň dowamynda garalýar we oňa jerime salynýar, ýa-da polisiýa işgärleri tarapyndan jerime salmaklygy ýeterlik hasap edilmese, onda ol işiň materiallary şol saklanan, düzgüni bozan adam bilen şäher, etrap kazylaryna

gowşurylýar, ol bolsa öz gezeginde bir gije-gündiziň dowamynda ýeke-täk kazy tarapyndan işe garalýar, elbetde günäkäriň gatnaşmagynda kanunda bellenen temmi bellenýär.

Işe doly we gutarnykly garalandan soň karar çykarylýar. Kararlaryň görnüşleri dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiň 274-nji maddasyna laýyklykda şu aşakdakylardan ybarat:

1. dolandyryş temmi bermek hakynda;
2. işiň ýöredilmegini ýatyrmak hakynda.

Şondan soň iş boýunça çykarylan karary yglan etmeli we üç günüň dowamynda kararyň nusgasy jogapkärçilige çekilene gowşurylmaly.

Temmi bellemek hakyndaky karary ýerine ýetirmek meselesi başga ýagdaý bellenilmedik bolsa onda temmi bellemek baradaky karar onuň çykarylan gününden başlap ýerine ýetirlmäge degişlidir.

Umumy düzgün boýunça dolandyryş jogapkärçiligine çekilen adam özi barada çykarylan karara şikaýat etmäge haky bardyr. Onuň umumy möhleti 10 günden geçmeli däldir.

Kodeksiň 285-nji maddasyna laýyklykda şikaýata ýa-da garşylyknama garaýan edaranyň (wezipeli adamyň) çykaran karary baradaky şikaýata ýa-da garşylyknama garalanda aşakdaky çözümlerden birini kabul edýär:

- karary üýtgetmän galdyryýar, şikaýaty ýa-da garşylyknamany kanagatlandyrmagy galdyryýar;

- karary ýatyrýar we işe täzeden seretmäge iberýär;
- karary we işi ýatyrýar;
- temmi beriş çärelerini göz önünde tutulan çäklerde üýtgedýär, ýöne ony güýçlendirmesizden.

§ 3. Raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna garamak, onuň düzgünleri we möhleti.

1999-njy ýylyň ýanwar aýynyň 14-e kabul eden “Raýatlaryň ýüz tutmalary we olara garamaklygyň tertibi” hakyndaky Kanunyna laýyklykda raýatlaryň ýüzlenmelerine öz wagtynda seretmek, olaryň sebäplerini ýüze çykarmak we başgada etmiş bilen bagly bolan zatlary anyklamak göz önünde tutulýar.

Mundan başgada 1999-njy ýylyň ýanwar aýynyň 14-e “Türkmenistanyň Prezidentine raýatlaryň ýüzlenmesi hakyndaky Permany”. Şu agzalan kadalara laýyklykda raýatlaryň teklipleri, arzalary we şikaýatlary Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we beýleki namalaryna laýyklykda seredilmelidir we çözülmelidir.

Ähli döwlet edaralary, jemgyýetçilik birleşmeleri we wezipeli adamlar raýatlara hat we dil üsti bilen teklipler, arzalar we şikaýatlar bermäge bolan hukuklaryny doly berjaý etmelidirler. Ol

ýüzlenmeler haçanda döwlet edaralarynyň jemgyýetçilik birleşmeleriniň we wezipeli adamlaryň raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny kemsidiji hereketleri göýberen halatlarynda.

Teklipler, arzalar, we şikaýatlar raýatlar tarapyndan şu ýüzlenmeleri çözmäge ygtyýarly bolan döwlet edaralaryna, jemgyýetçilik birleşmelerine we wezipeli adamlaryna berilmelidir.

Kanunda bellenen halatlarynda şikaýat kazyýetlere hem berilip bilinýär.

Raýatlaryň ýazuw görnüşindäki ýüzlenmeleri olar tarapyndan gol çekilip, familiýasy, ady, atasynyň ady, görkezilmelidir, teklipeň, arzalaň we şikaýatlaň mazmunyndan başgada olaryň ýaşaýan ýerleri, işleýän we okaýan ýerleri hem görkezilmelidir.

Döwlet edaralary, jemgyýetçilik birleşmeleri we wezipeli adamlar raýatlaryň ýüzlenmelerinde goýulan meseleler olaryň ygtyýaryna girmeyän bolsa onda olar üç günüň dowamynda ygtyýaryna girýän taraplara ugratmalydyrlar we ol barada ýüz tutanlara habar berilmelidir, eger-de olaryň özi bar ýagdaýynda olara nirä ýüz tutmalydygyny düşündirilmeli.

Arzalar, şikaýatlar gowşan gününinden beýläk 20 günüň içinde çözülmelidir.

Haçanda arzalary, şikaýatlary çözmek üçin ýörite derňew, barlag geçirilmeli bolsa olaryň möhleti 10 güne çenli uzaldylyp bilinýär, ýöne ol barada ýüz tutan adamyny habarly etmeli.

Döwlet edaralary, jemgyýetçilik birleşmeleri we beýleki wezipeli adamlar raýatlary özleri kabul etmäge borçlydyrlar.

Raýatlary kabul etmeklik bellenilen wagtda geçirilip ol barada olara habar bermeli, zerur bolan halatynda bolsa işleýän ýa-da ýaşayan ýerlerinde agşamlaryna geçirilmeli.

Arzalara, şikaýatlara garamaklygy guramaklyk üçin döwlet edaralarynda, jemgyýetçilik guramalarynda, kärhanalarynda, olaryň degişli wezipeli adamlarynyň üstüne ýüklenip olar ol barada jogapkärdirler.

Döwlet edaralary, jemgyýetçilik birleşmeleri, edaralaryň, kärhanalaryň, guramalaryň ýolbaşçylary raýatlaryň ýüzlenmesine garanlarynda aşakdaky ýagdaýlary anyklamaga borçlydyrlar:

- Dykgat bilen goýulan soraga doly we dogry seredip, gerek bolan halatynda resminamalary talap edip, ýerlere gidip degişli çäreleri görüp esaslandyrylan çözgüt çykaryp olaryň ýerine ýetirilişini üpjün etmelidir;

- Raýatlara çykarylan netije (çözgüt) barada ýazuw ýa-da dil üsti bilen habar berilmeli, ýa-da kanagatlandyrylmadyk halatynda onuň esaslaryny we ol baradaky çözgüde şikaýat bildirmegiň düzgünlerini düşündirmeli;

- Teklipleriň, arzalaryň we şikaýatlaryň garalyşyny doly seljerip oňa baha bermeli.

Harby gullukçylaryň teklipleri, arzalary we şikaýatlary gullugy geçmek bilen bagly bolsa onda olar Türkmenistanyň. Ýaragly Güýçleriniň düzgün-nyzam hem-de içki gullugy hakyndaky Tertipnamasynyň esasynda çözülýär.

Kimde-kim teklip, arza ýa-da şikaýat bilen bagly bolan düzgünleri bozsa onda ol Türkmenistanyň degişli kanunlary arkaly jogap berýär.

Welaýatlaryň, etraplaryň, ministrlikleriň, wedomstwalaryň, kärhanalaryň, edaralaryň, we guramalaryň ýolbaşçylary özüleriniň degişli ýokary edaralaryna şol işiň ýagdaýy hakynda hasabat berýärler.

Şu Permanyň täsiri ähli döwlet edaralaryna, jemgyýetçilik birleşmelerine, öz özüni dolandyryş edaralaryna, kärhanalara we guramalara, ähli görnüşli birleşmelere we eýeçilikere degişlidir.

Şu Perman beýleki kada-kanunlar bilen kadalaşdyrylýan tekliplere, arzalara we şikaýatlara degişli däldir.

§ 4. Düzgün-nyzam iş ýöredilişi

Döwlet dolandyryş sferasynda mejbur ediş çäreleri ulanmak baradaky işleriň görnüşleriniň biri hem düzgün-nyzam iş ýöredilişidir.

Ol umumy we ýörite häsiýetli kadanamalary bilen düzgünleşdirilýär.

Iş ýöredilişiniň bu görnüşiniň aýratynlygy şundan ybaratdyr, ýagny ol subýektleriň belli bir toparyna, ýagny zähmet wezipelerini ýerine ýetirýänlere, şol sanda wezipeli adamlara we döwlet apparatynyň gullukçylaryna degişliligidir.

Düzgün-nyzam iş ýöredilişi birnäçe tapgyrlary geçýändir:

- iş ýöredilişini gozgamak;
- düzgün-nyzam işine garamak;
- iş boýunça çözgüt kabul etmek we ony ýerine ýetirmek;
- düzgün-nyzam işi boýunça şikaýat etmek.

Düzgün-nyzam iş ýöredilişini gozgamaklygyň esasy bolup, wezipeli adam ýa-da gullukçy tarapyndan edilen etmiş, ýagny günäli, hukuga garşy, adamyň gulluk borçlarynyň bozulmagy bilen bagly hereket çykyş edýär.

Ygtyýarly adam (edara) iş boýunça meteriallara seredende doly we obýektiw maglumatlary almak üçin hut özüniň çözmekligine we etmiş eden işgärden düşündirişi almaklyga borçlydyr. Düşündiriş dilden ýa-da ýazuw görnüşinde berilýär. Zerur ýagdaýlarda gulluk barlagy hem belleniýär.

Düzgün-nyzam işine garaýan edara ýa-da wezipeli adam şulary göz önünde tutmalydyr, ýagny:

- edilen etmişin we ýetirilen zyýanyň agyrylyk derejesini;
- edilen etmişin ýagdaýlary (sebäpleri);
- adamyň – hukuk bozujynyň öňki gullugyny.

Ygtyýarly edara ýa-da wezipeli adam materiallara we hukuk bozujynyň düşündirişine garap, kanunda göz önünde tutulan düzgün-nyzam temmisiniň degişli çäresini ulanmak hakynda çözgüt kabul edýär.

Şu tapgyrda iş ýöredilişini amala aşyrmaklyk aşakdaky esasy kadalar bilen düzgünleşdirilýär:

- düzgün-nyzam temmisi gös-göni etmişin edilenligi ýüze çykarylanda bellenilýär, ýagny etmişin edilenligi ýüze çykarylandan 1 aýdan gijä galman ýa-da düzgün-nyzam etmişi edilenden 6 aýdan gijä galman;

- şol bir etmiş üçin diňe bir düzgün-nyzam temmisi belenilýär;

- wezipeli adam düzgün-nyzam temmisini özüniň ygtyýarlyklarynyň çäklerinde ulanmalydyr;

- temmi düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekilen işgäre buýruk bilen bildirilýär we bu barada ony tanyşdyrylyp gol çekdirilýär;

- düzgün-nyzam temmisi bellenilenden soň ýerine ýetirilýär.

Düzgün-nyzam temmisine çekilen adam ony şikaýat etmeklige hukuklydyr. Şikaýat etmegiň tertibi işgäre degişli bolan düzgün-nyzam jogapkärçiliginiň

görnüşü bilen kesgitlenilýär. Türkmenistanyň zähmet kodeksine laýyklykda şikaýat etmekligiň iki ýoly belenilýär:

1) düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekilen işgärler içerki zähmet düzgün tertibi boýunça özlerine belenen temmeleri deňişlilikde zähmet jedelleri boýunça topar, edara- kärhanalaryň kärdeşler arkalaşyklaryna soňra etrap şäher kazyýetlerine şikaýat edýärler. Şikaýat etmekligiň tertibi we möhleti zähmet jedellerine garamaklygyň tertibi hakyndaky düzgünnama bilen kesgitlenilýär;

2) düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekilen işgärler düzgün-nyzam tertipnamasyna (düzgünnamasyna) laýyklykda, özlerine temmi bellän adamlardan ýokarda durýanlara ters belenen temmeler barada şikaýat edýärler. Şikaýat işgäre temminiň yglan edilen gününden 10 günden gijä galman berilýär.

Şikaýat düzgün-nyzam temmisiniň hereketini togtatmaýar.

Umumy kada boýunça 1 ýylyň dowamynda işgär täze düzgün-nyzam etmişini etmese onda ol düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekilmedik hasaplanylýar. İşgär täze etmişini etmese we öz gulluk borçlaryny ýerine ýetirende tertip-düzgünini we ak ýürekliiligini görkezse, onda temmi deňişli buýruk bilen 1 ýyldan öň hem aýrylyp bilinýär.

Döwlet dolandyryşynda kontrolylygyň we tertip- düzgüniniň berjaý edilişi.

§ 1. Döwlet dolandyryşynda kanunçylygyň we tertip- düzgüniniň berjaý edilmeginiň ähmiýeti.

Döwlet dolandyryşynda esasy ýörelgeleriň biri kanunlykdyr. Kanunlygyň esasy mazmuny berk we gyşarnyksyz kanunlaryň we beýleki kada namalaryň, hem-de ähli döwlet edaralary, olaryň wezipeli adamlary, jemgyýetçilik birleşmeleri we raýatlary tarapyndan berkidilen tertibi berjaý etmekden ybaratdyr.

Şoňa görä-de döwlet we hökümet tarapyndan kanunçylygy berjaý etmek, barada hemişe çäreler görülip, hukuk bozulmalaryny aradan aýyrmaklygy we onuň sebäplerini ýok etmekligi üpjün edýär.

Häzirki wagtda kanunçylygy we döwlet tertip düzgünlerini berjaý etmeklik döwlet edaralarynyň işlerini kämilleşdirmek bilen aýrylmaz bagly bolup durýar.

Şoňa görä-de kanunçylygyň talabyny berjaý etmek ilkinji nobatda döwlet dolandyryşy üçin uly ähmiýeti bardyr. Şonuň üçin hem kanunçylygyň talabyny berjaý etmeklik dolandyryş edaralaryň hem esasy wezipesi bolup özleriniň gündelik işlerinde hojalyk, sosial-durmuş we dolandyryş syýasy

ugurlardaky işleri durmuşa geçirmekde uly ähmiýeti bardyr.

Düzgün bolyşy ýaly kanunçylygyň we düzgün-tertibiň bozulmagyna garşy ginişleýin ynandyryş, düşündiriş we terbiýeçilik çäreleri giňden ulanylýar, eger ol çäreler täsir etmese, onda döwlet tarapyndan mejbury çäreler ulanylýar.

Şunuň bilen birlikde kanunçylygy we döwlet tertibini berjaý etmek meselesi dolandyryş çygrynda gündelik işleriň ýerine ýetirilmegi bilen amala aşyrylýar we şu aşakdaky ýagdaýlarda özüniň beýanyyny tapýar:

-kanunçylygyň we tertip düzgüniň bozulmagynyň öňüni almak.

- Bikanunlygyň sebäplerini aýdyňlaşdyrmak we olaryň döreýşini ýok etmek

çäreleri;

- Rayatlaryň we jemgyýetçilik birleşmeleriniň hukuklary bozulan halatynda

olary dikeltmek we olaryň bähbitlerini goramak;

- Kanuny we döwlet düzgün-tertibini bozan adamlara çäre görmek;

- Kanunçylygyň bozulmazlygy üçin oňaly şert döretmek;

- Dolandyryş edaralarynyň işgärlerini kanunçylygy berk we doly berjaý etmek

ruhynda terbiýelemek.

Ýokarda bellenenlere laýyklykda häzirkî wagtda döwlet dolandyryş çygrynda kanunçylyk we düzgün tertip aşakdaky kontrollýklar bilen üpjün edilýär:

- döwlet kontrollýgy;
- dolandyryş gözegçiligi;
- prokuror gözegçiligi;
- kazyýet kontrollýgy;
- araçy kazyýet edaralarynyň kontrollýgy we başgalar.

Kontrollýgyň, ýerine ýetirilişiniň we gözegçiligiň arabaglanyşygy barada aýdylanda, onda biz olara gysgajyk aýry-aýrylykda düşünje bermegimiz zerur bolup durýar.

Kontrol näme, ol belli-belli hereketleriň dogrulygyny barlamaklygy aňladýar. Döwlet dolandyryş çygrynda kontrol dolandyryş edaralarynyň, wezipeli adamlaryň, jemgyýetçilik birleşmeleriň we raýatlaryň hereketleriniň kanuna laýyklygyny aňladýar. Şunuň bilen birlikde kontrol döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan kanunyň talabyny berjaý etmekde näme edilipdir. Edil şu ýagdaýda kontrol ýerine ýetirilişi barlamagy hem aňladýar.

Şeýlelikde kontrol diýen düşünje iki sany elementi özüne birleşdirýär: 1) hereketiň dogrulygyny barlamak; 2) ýerine ýetirilişini barlamak. Kähallatlarda bolsa kanunlaryň we beýleki namalaryň takyk ýerine ýetirilişini barlamakdan ybaratdyr.

Kontrol hem ýerine ýetirilişi barlamak düzgün boýunça ol her bir ýolbaşçynyň işiniň zerur bir bölegi bolup durýar. Şoňa görä-de kontrol hem ýerine ýetirilişi barlamak köplenç tabynlykda durian taraplara gönükdirilýär.

Kontrollyk bilen ýerine ýetirilişi barlamak olaryň işleriniň we ygtyýarlarynyň göwrümi boýunça geçirilmelidir. Kontrollygyň mazmuny ýerine ýetirlişden giň bolup, ýerine ýetiriliş kontrollygyň bir aýrylmaz bölegi bolup hyzmat edýär. Kontrollyk ýerine ýetirilişi barlamakdan başgada özleriniň tabynlygynda durýan edaralaryň, kärhanalaryň we guramalaryň maliýe, hojalyk işlerini barlamak bilen bir hatarda beýleki ähli meseleleri guramaklyk, mysal üçin, kadrlary seçip almak, olary ýerinde goýmak we başgalardan ybaratdyr.

Gözegçilik hem dolandyryşda kanunçylygy berjaý etmekligi üpjün etmekligi talap edýär.

Gözegçiligiň kontrollykdan esasy aýratynlygy ol hem özlerine tabynlykda durmaýan obýektlere edilýär. Gözegçiligiň kontrollykdan esasy aýratynlygy gözegçilik edaralary hemişe özlerine tabyn bolmadyk dolandyryş edaralarynyň üstünden gözegçiligi amala aşyrýarlar.

Mundan başgada kontrollygyň netijesinde düzgün-nyzam çäreleri ulanylýan bolsa, gözegçiligiň netijesinde bolsa dolandyryş çäreleri görülýär (mysal üçin jerime).

Häzirki wagtda dürli döwlet edaralary tarapyndan gözegçilik amala aşyrylýar. Mysal üçin, prokuror gözegçiligi (umumy gözegçilik) hemem döwlet inspeksiýalary tarapyndan geçirilýän gözegçilik (dolandyryş gözegçiligi).

2. Döwlet kontrolygy we onuň görnüşleri.

Dolandyryş gözegçiligi we onuň aýratynlyklary.

Döwlet kontrolygy ähli döwlet edaralarynyň özlerniň gündeke işlerini amala aşyrmak bilen aýrylmaz baglydyr. Döwlet kontrolygy diýilip aýdylýanynyň sebäbi ol döwletiň adyndan ýörite görnüşde we döwlet häkimiýet ygtyýarlygy esasynda amala aşyrylýar.

Özüniň häsiýeti we göwrümi boýunça döwlet kontrolyk işleri umumy we ýörite görnüşe bölünýärler.

Umumy kontrolyk giň meseleler boýunça amala aşyrylýar, ýagny umumy kontrolyk bilen barlanýan obýektleriň ähli işlerini öz içine alýar (mysal üçin, doly rewiziýa (barlag) geçirmek.

Ýörite kontrolyk bolsa takyk meseleler boýunça amala aşyrylýar (mysal üçin, takyk kada namalaryň ýerine ýetirilişini barlamak) ýa-da sanitariýa-gigiýena meselesine degişli ýagdaýlary barlamak.

Mundan başgada döwlet kontrolygy içki we daşky kontrolykdan ybaratdyr.

Içki döwlet kontrolygy diýilip haçanda döwlet dolandyryş edaralary özleriniň güýji bilen ony amala aşyran bolsalar, mysal üçin, ýokarda duran edara aşakda duran edaranyň işine kontrolyk edýär.

Daşky kontrolyk – bu başga bir edaranyň kömegi bilen amala aşyrylan kontrolyk, ýagny guramaçylyk taýdan tabyn bolmadyk edaranyň işine kontrolyk etmek, mysal üçin, dolandyryş gözegçiligi.

Döwlet kontrolygy özüniň usuly boýunça hem tapawutlanýar, oňa laýyklykda döwlet kontrolygy deslapky, häzirki (hakyky), geljekki kontrolyga bölünýärler.

Döwlet kontrolygy özüniň ygtyýarynyň göwrümüne görä şu aşakdakylara bölünýär:

- Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan amala aşyrylan kontrolyk;
- Umumy ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan edilýän kontrolyk;
- Pudakara edaralary tarapyndan amala aşyrylan kontrolyk;
- Pudaklaýyn edaralary tarapyndan amala aşyran kontrolyk;
- Maliýe we kredit (karz) edaralary tarapyndan amala aşyran kontrolyk;

- Dolandyrys çygrynda amala aşyran kazyýet we araçy kazyýet tarapyndan edilýän kontrolylyk;
- Dolandyrys gözegçiligi.

Dolandyrys gözegçiligi – ol belli-belli dolandyrys edaralaryň ýörite hukuk goraýyşy bilen bagly bolan işleri.

Dolandyrys gözegçiligi ýörite düzgünleriň talabynyň berjaý edilmegini amala aşyrýar.

Dolandyrys gözegçiliginiň subýekti bolup döwlet inspeksiýalary (gulluklary) çykyş edýärler.

Şunlukda döwlet inspeksiýalarynyň gözegçiligi özlere guramaçylyk taýdan tabyn bolmadyk obýektlere ýörite kontrolylyk edýärler, şoňa göräde dolandyrys gözegçiligi köplenç halatlarda wedomstwalaň üstünden ygtyýarlary bolup olara gözegçilik edýärler.

Dolandyrys gözegçiliginiň esasy mazmuny bolup, birinjiden-ä degişli düzgünleriň we instruksiýalaryň talaplaryny berjaý etmek; ikinjidenem, olaryň talabynyň ýerine ýetirilmeginiň we berjaý edilişini guramak. Şu ýerde kontrolylygyň hem gözegçiligiň bile alnyp barylýandygyna göz ýetirýäris. Bu bolsa döwlet inspeksiýalarynyň esasy aýratynlyklaryny tassyklaýan ýagdaýdyr.

Döwlet inspeksiýalary diňe bir düzgün bozulmalary ýüze çykarmak bilen çäklenmän, olar göni görkezme bermäge hem haklydyrlar, mysal üçin,

rugsat etmek, gadagan etmek, ýa-da belli hereketleri gadagan etmek we düzgüni bozanlara dolandyryş täsiri ulanmaklyga hem haklary bardyr.

§ 3. Kazyýet kontrolygynyň mazmuny.

Kazyýet kontrolygy döwlet kontrolygynyň ýörite bir görnüşidir. Kazyýet kontrolygynyň dolandyryş çygrynda ähmiýeti uly bolup döwletiň we jemgyýetiň önünde durýan wezipelerini amala aşyrmakda uly ähmiýeti bardyr.

Kazyýet edaralary dolandyryş çygrynda kontrolyk wezipesini amala aşyrmakda özüne mahsus bolan aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Ol aýratynlyk näme bilen bagly diýeniňde beýleki kontrolyk işlerini amala aşyrýan edaralar ýaly hemmişilik dolandyryş edaralarynyň işine kontrolyk etmän, diňe durmuşda gabat gelýän özleriniň işlerini amala aşyran mahalyndaky meselelere kontrolyk etmäge ygtyýarlary bardyr.

Şoňa laýyklykda kazyýet edaralary dolandyryş edaralaryna degişli bolan meselelere jenaýat işlerine, raýat işlerine hem-de dolandyryş (administratiw) işlerine garan mahalynda ýüze çykan bikançylyklara degişli meseleleri çözmäge ygtyýarlydyrlar. Şeýlelikde kazyýet özüne ygtyýar edilen usulyň üsti bilen dolandyryş çygryna kontrolyk edýär. Şoňa göräde kazyýet kontrolygy diňe kazyýet mejlisini

geçiren halatynda amala aşyrýar. Başga söz bilen aýdanynda kazyýet kontrolygy yzygiderli dolandyryş kanunçylygynyň berjaý edilişine kontrolyk etmän, diňe işlere garanda amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň kazyýet gurluşy hakyndaky kanunyna laýyklykda adyl kazyýetiň esasy wezipesi bolup kanunlaryň edaralar, guramalar, wezipeli adamlar we raýatlar tarapyndan dogry we gyşarnyksyz berjaý edilmegini üpjün edýär.

Haçanda kazyýet edaralary jenaýat, raýat, dolandyryş jedelli meselelere garanda dolandyryş edaralarynyň işinde, wezipeli adamlaryň hereketinde bikanunçylyk bilen bagly bolan meseleler ýüze çykan halatlarynda onda kazyýet ýörite tekliplama ýa-da hususy kesgitleme bilen ýüzlenýär we göýberilen ýalnyslaryň düzedilmegini talap edýär.

Araçy kazylaryň döwlet dolandyryş çygrynda kontrolygy näme diýlende, onda olar edaralaryň, guramalaryň, kärhanalaryň arasyndaky emläk bilen bagly bolan jedelli meseleleri çözmäge ygtyýarlary bardyr.

Şeýlelikde araçy kazylar ýörite edara bolup edaralaryň, kärhanalaryň arasyndaky ýokarda belleşimiz ýaly emläk bilen bagly bolan jedelli meseleleri çözüärler.

Her bir jedelli meseläni çözmäge baş araçy kazy araçy kazyny belleýär we onuň başlyklyk etmeginde mejlis çagyrylýar. Mejlisde her bir jedel edýän

tarapdan bir sany wekil gatnaşýar olaryň gatnaşmazlygy jedeli çözmek üçin oňa garamaga päsgel bermeýär.

Araçy kazyýetiň talaby boýunça edaralar, kärhanalar we guramalar zerur bolan maglumatlary, resminamalary bermelidirler we olaryň wezipeli adamlary bolsa düşündiriş bermäge gelmelidirler. Olar ekspertiza (barlag) bellemäge, harytlaryň we beýleki zatalaryň nusgasyny we beýleki zerur bolan zatlary işi gutarnykly çözmek üçin talap etmäge haklary bardyr.

Araçy kazyýetler takyk jedelli meselelere garap kanunçylygyň we döwletiň düzgün-nyzamynyň berjaý edilişini barlap, bikanun hereketleriň ýüze çykan ýagdaýynda günäkärlere degişli çäreleri ulanýarlar.

§ 4. Prokuraturanyň umumy gözegçiligi.

Türkmenistanyň prokuratura hakyndaky kanunyň 3-nji maddasyna laýyklykda prokuraturanyň işiniň maksatlary we ugurlary şu aşakdakylardan ybarat bolup durýar, ýagny prokuraturanyň umumy gözegçiligi diýip Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalarynyň, Türkmenistanyň Mejlisiniň kararlarynyň takyk we birmeňzeş berjaý edilişine, şeýle-de Türkmenistanyň kanunlarynyň talaplaryna laýyklykda kabul edilen beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýerine ýetirilişine

gözegçilik etmeginiň maksady Kanunyň ähli zatdan ýokary tutulmagyny üpjün etmekden we kanunçylygy pugtalandyrmakdan ybarat bolup:

raýatlaryň durmuş-ykdysady, syýasy we gaýry hukuklaryny hem-de azatlyklaryny;

döwlet häkimiýeti, Ýaragly Güýçleriň we beýleki goşunlaryň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, kärhanalarynyň, edaralaryň, guramalaryň, jemgyýetçilik birleşikleriniň hukuklaryny;

önümçilik-hojalyk we täjirçilik işine gatnaşýanlaryň hukuklaryny goramakdyr. Mundan başgada prokuratura Türkmenistanyň raýatlarynyň, daşary ýurt raýatlarynyň we raýatlygy ýok adamlaryň hukuklarynyň we azatlyklarynyň berjaý edilişine;

şu maddanyň 1-nji böleginiň 2-nji we 3-nji bendinde raýatlar tarapyndan kanunlaryň we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýerine ýetirilişine prokuraturanyň umumy gözegçiligi diýilýär.¹

Prokuraturanyň umumy gözegçiligi dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işlere garamaga ygtyýarly edilen edaralaryň kabul edýän kararlarynyň kanunylygyny öz içine alýar. Kanunlaryň ýerine ýetirilişini barlamak işi kanunçylygyň bozulandygy muňa bolsa prokuroryň gös-göni baş

¹ Türkmenistanyň prokuratura hakyndaky kanuny 15-nji awguts 2009 ý.

galdyrmagynyň gerekdigi hakynda gelip gowşan habarlar hem-de bar bolan beýleki maglumatlar esasynda geçirilýär.

Türkmenistanyň prokuratura hakyndaky kanunyna laýyklykda prokuror umumy gözegçiligi amala aşyrannda kanunda görkezilen gözegçilik obýektlerine päsgelçiliksiz, barmaga, şeýle hem olaryň resminamalary we materiallary, şol sanda komersiýa syrly dokumentleri we materiallary bilen päsgelçiliksiz tanyşmaga mümkinçiligi bardyr. Prokuraturanyň şu madda esasynda alan komersiýa syrly maglumatlary aýan edilmeli däldir.

Haçanda kanunçylygyň bozulandygy hakynda maglumat bar bolsa onda ol duşýan arzalara, şikaýatlara we beýleki maglumatlara görä kanunlaryň ýerine ýetirilişini barlamaga haklydyr.

Gerek bolan halatynda ýolbaşçylardan we beýleki wezipeli adamlardan zerur bolan resminamalary, materiallary, hasabat (statistiki) we gaýry maglumatlary bermeklerini, olaryň kontrollygyndaky we garamagyndaky kärhanalaryň, edaralaryň, guramalaryň hem-de olaryň tabynlygyndaky wezipeli adamlaryň işini barlamagy we derňemegi, ýüze çykan meseleleri aydyňlaşdyrmak üçin hünärli adamlaryň berilmegini talap etmäge haky bardyr. Prokuratura edarasyna gelip gowşan materiallaryň, habarlaryň, arza-şikaýatlaryň barlanmagyny, ekspertiza geçirilmegini talap edýär we

olaryň netijeleri barada habar bermäge borçly edýär. Prokuroryň ähli ýokarda aýdylan (görkezilen) talaplary hak tölenmän ýerine ýetirilýär.

Mundan başgada prokuror wezipeli adamlary hem-de raýatlary çagyryp olardan kanunyň bozulmagy barada düşündiriş bermeklerini talap etmäge haky bardyr.

Prokuror dolandyryş taýdan bikanun tutulyp saklanan adamlary boşatmaga, kanuna ters gelýän namalar barada garşylyknama bermäge hem-de kanunyň bozulmagyny düzetmek hakynda tabşyryknama we tekliplama çykarmaga ygtyýary bardyr.

Kanunda bellenen halatlarda, raýatlaryň we döwletiň hukuklaryny hem-de kanun arkaly goralýan bähbitlerini goramak üçin kazyýete ýüz tutýar, gerek bolan halatynda kanun arkaly jenaýat işlerini, dolandyryş etmişleri baradaky we düzgün-nyzam hakyndaky işleri gozgamaga hem haky bardyr.

Türkmenistanyň prokuratura hakyndaky kanunynyň 52-nji maddasyna laýyklykda prokuror düzgün-tertibiň bozulmalary ýüze çykarylan halatynda öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde Türkmenistanyň kanunlarynda bellenen esaslarda we tertipde şu aşakdaky täsir ediş namalaryny kabul edýär:

- garşylyknama bildirýär;
- tekliplama berýär;
- tabşyryknama berýär;

- karar çykarýar;
- prokuroryň kazyýete hak isleýiş talap arzasy berilýär;

Prokuratura hakyndaky kanunyň 53-nji maddasynyň esasynda garşylyknama, eger prokuror şu kanunyň 3-nji maddasynda görkezilen hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň hereketleriniň we namalarynyň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyk gelmeýändigini barada ýazmaça garşylyknama berýär;

prokuror garşylyknamada bikanun namanyň ýatyrylmagyny ýa-da onuň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyk getirilmegini, şeýle hem wezipeli adamyň bikanun hereketiniň bes edilmegini we bozulan hukugyň dikeldilmegini talap edýär;

prokuror Türkmenistanyň kanunçylygyna garşy gelýän hukuk namasy baradaky garşylyknamasy ony çykaran ýa-da ýokarda durýan edara berilýär. Wezipeli adamyň bikanun hereketlerine hem hut şu tertipde garşylyknama bildirilýär;

prokuroryň garşylyknamasyna onuň gelip gowşan gününden başlap, on gününň dowamynda degişli edara ýa-da wezipeli adam tarapyndan, kollegiýal edaranyň çykaran çözgüdi barada garşylyknama berlen mahalynda bolsa, şol edaranyň ýakynda boljak mejlisinde, ýöne bir aýdan gaýra goýulman seredilmelidir. Oňa seredilmeginiň netijeleri barada prokurora habar berilýär. Garşylyknama kollegial edara tarapyndan seredilende mejlisiň boljak

güni hakynda prokurora habar berilýär, onuň bolsa şol mejlise gatnaşmaga hukugy bardyr.

Kanunlarda belenen halatlarda we tertipde garşylyknama seredilýänçä garşylyk bildirilen namanyň ýerine ýetirilmegini togtatmaga prokuroryň hukugy bardyr.

Prokuroryň garşylyknamasyna seredilýänçä onuň özi ýa-da ýokardaky prokuror tarapyndan garşylyknama yzyna alnyp bilner.

Prokuratura hakyndaky kanunyň 54-nji maddasynda şeýle bellenilýär prokuror kanunlaryň bozulmasyny düzetmek hakyndaky tekliplamany şeýle düzgün bozulmany aradan aýyrmaga ygtyýarly edara ýa-da wezipeli adama iberýär;

tekliplama gaýra goýulman seredilmelidir we tekliplama berlen gününden başlap, bir aýyň dowamynda degişli edara ýa-da wezipeli adam tarapyndan ýol berlen kanun bozulmalary, şuna getiren sebäpleri we şertleri aradan aýyrmak boýunça anyk çäreler görülmelidir;

seredilen tekliplamanyň netijeleri we görülen çäreler hakynda edara ýa-da wezipeli adam prokurora ýazmaça habar berýär. Kollegiýal edara tarapyndan tekliplama seredilende mejlisiň geçiriljek güni hakynda prokurora habar berilýär, onuň bolsa şol mejlise gatnaşmaga hukugy bardyr.

Prokuroryň tabşyryknamasy Türkmenistanyň prokuratura hakyndaky kanunyň 55-nji maddasyna

laýyklykda eger kanun bozulmasy raýatyň, döwletiň, kärhananyň, edaranyň, guramanyň hukuklaryna hemde kanuny bähbitlerine düýpli zyýan ýetirip bilmegi mümkin bolsa, onda şol kanun bozulmasy haýal etmän aradan aýyrmak hakyndaky ýazmaça tabşyryknama berilýär;

tabşyryknama kanun bozulmasyna ýol beren, şeýle düzgün bozulmany düzetmäge doly ygtyýarly bolan edara ýa-da wezipeli adama ýa-da tabynlyk tertibinde ýokardaky edara ýa-da wezipeli adama iberilýär;

tabşyryknamada haýsy kanunyň bozulandygy, hukuk bozulmasynyň häsiýeti we kanun bozulmasyny aradan aýyrmak boýunça çäreler hakynda anyk teklipler görkezilmelidir;

tabşyryknama haýal edilmän ýerine ýetirilmelidir. Tabşyryknamanyň ýerine ýetirilendigi hakynda prokurora ýazmaça habar berilýär.

Prokuroryň karary prokuratura hakyndaky kanunyň 56-njy maddasynyň esasynda prokuror wezipeli adamyň ýa-da raýatyň kanuny nähili häsiýetde bozulandygyna baglylykda jenaýat işini, düzgün-nyzam önümçiligini ýa-da dolandyryş hukuk tertibiniň bozulandygy hakyndaky önümçiligi gozgamak hakynda delillendirilen karar çykarýar. Prokuror delillendirilen karary özüniň talaplaryny bildirmegiň görnüşi hökmünde beýleki halatlarda hem çykaryp biler;

prokuroryň düzgün-nyzam ýa-da dolandyryş önümçiligini gozgamak hakyndaky kararyna ygtyýarly edara ýa-da wezipeli adam tarapyndan şol kararyň gelip gowşan wagtyndan soň on günden gaýra goýman, mejbury ýagdaýda getirmek hakyndaky kararyny bolsa gaýra goýulmasyz ýerine ýetirilmelidir we onuň netijeleri barada prokurora habar berilmelidir.

Prokuroryň kazyýete hak isleýiş arzasy şol kanunyň 57-nji maddasyna laýyklykda döwletiň, kärhanalaryň, guramalaryň, edaralaryň we raýatlaryň bähbitleri üçin prokuroryň öz ygtyýarlyklarynyň çärelerine Türkmenistanyň kazyýetlerine hak isleýiş arzasy bilen ýüz tutmaga we işiň seljerilişine gatnaşmaga hukugy bardyr;

kanunlara laýyk gelmeýän hukuk namasyna getirilen garşylyknama ret edilen halatynda prokuror onuň bikanundygyny ykrar etmek hakyndaky hak isleýiş arza bilen kazyýete ýüz tutýar;

garşylyknamanyň ret edilmegi bilen baglanşykly kazyýete berlen arza kanunçylyk tarapyndan bellenen tertipde prokuroryň we garşylyknamany ret eden edaranyň wekiliniň gatnaşmagynda kazyýet tarapyndan seredilýär. Ýöne prokuroryň kazyýete ýüz tutmagy garşylyknama getirilen hukuk namasynyň hereketini kazyýet tarapyndan arza seredilýänçä togtadmaga haky bardyr.

MAZMUNY

<i>Giriş</i>	<i>1</i>
<i>Döwlet dolandyryşy barada düşünje we onuň esasy ýörelgeleri.....</i>	<i>3</i>
§ 1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet dolandyryş syýasaty.....	3
§ 2. Dolandyryşyň umumy düşünjesi, onuň esasy kategoriýalary (ulgam, obýekt, subýekt, işleri (funksiýa) Sosial dolandyryş we onuň görnüşleri.....	4
§ 3. Döwlet dolandyryşyna düşünje we onuň esasy häsiýetleri.....	8
§ 4. Döwlet dolandyryşynyň esasy ýörelgeleri.....	15
§ 5. Daşary ýurtlaryň dolandyryş hukugy.....	20
<i>Dolandyryş hukugynyň predmeti we onuň ulgamy.....</i>	<i>22</i>
§ 1. Dolandyryş hukuk pudagy bilen kadalaşdyrylýan jemgyýetçilik gatnaşyklary we olaryň aýratynlyklary.....	22

§ 2. Dolandyrys hukugynyň beýleki hukuk pudaklary bilen arabaglanyşygy.....	25
§ 3. Dolandyrys hukugynyň ulgamy.....	28
<i>Dolandyrys hukuk kadalary.....</i>	29
§ 1. Dolandyrys hukuk kadalaryna düşünje, olaryň gurluşy we görnüşleri. Maddy we prosessual kadalar.....	29
§ 2. Dolandyrys hukuk çeşmeleri.....	35
§ 3. Dolandyrys hukuk kadalarynyň giňişlige, wagta, taraplara bolan täsiri we olaryň durmuşa geçirilişi.....	38
<i>Dolandyrys hukuk gatnaşyklary.....</i>	40
§ 1. Dolandyrys hukuk gatnaşyklaryna düşünje we olaryň aýratynlyklary.....	40
§ 2. Dolandyrys hukuk gatnaşyklarynyň görnüşleri, subýektleri (gatnaşyjylary).....	43
§ 3. Dolandyrys hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň, üýtgemeginiň we togtamagynyň esaslary.....	45
<i>Döwlet dolandyrys edaralary.....</i>	46
§ 1. Döwlet dolandyrys edaralaryna düşünje we olaryň hukuk ýagdalary.....	46
§ 2. Döwlet dolandyrys edaralarynyň	

görnüşleri.....	49
§ 3. Türkmenistanyň Prezidenti, onuň ýerine ýetiriş we serenjam beriş işleri.....	51
§ 4. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň hukuk ýagdaýy.....	55
§ 5. Merkezi we ýerli döwlet dolandyryş edarylary.....	60
<i>Döwlet gullugy (gullukçylary).....</i>	63
§ 1. Döwlet gullugy barada düşünje we onuň esasy ýörelgeleri.....	63
§ 2. Döwlet gullukçylary barada düşünje, olaryň esasy görnüşleri we hukuk ýagdaýlary.....	67
§ 3. Döwlet gullugyna girmekligiň we ondan çykmaklygyň hukuk taýdan kadalaşdyrylyşy.....	70
§ 4. Döwlet gullukçylaryny sylaglamak we olaryň jogapkärçiligi.....	72
<i>Raýatlar we jemgyýetçilik birleşmeleri.....</i>	75
§ 1. Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuk ýagdaýlarynyň Konstitusion esaslary.....	75
§ 2. Döwlet dolandyryşynda raýatlaryň esasy hukuklary, azatlyklary we borçlary, olaryň hukuk taýdan kepillendirilişi. Daşary ýurt raýatlarynyň we belli raýatlygy ýok a damlaryň dolandyryş hukuk derejeleri.....	77

- § 3. Jemgyýetçilik birleşmeleriň işleriniň dolandyryş
hukuk taýdan kadalaşdyrylyşynyň mazmuny.....82

***Döwlet dolandyryşynyň görnüşleri (formalary) we
usullary (metodlary).....84***

- § 1. Döwlet dolandyryşynyň görnüşlerine
(formalaryna) düşünje we olaryň
mazmuny.....84
- § 2. Döwlet dolandyryşynyň usullary (metodlary) we
olaryň mazmuny.....87

Döwlet dolandyryş namalary.....91

- § 1 . Döwlet dolandyryş namalaryna düşünje, olaryň
hukuk ähmiýeti we görnüşleri.....91
- § 2. Dolandyryş namalaryny taýarlamagyň, çap
etmegiň we güýje girmeginiň düzgünleri.
Dolandyryş sanksiýaly (temmili) namalaryň
aýratynlyklary.....96
- § 3. Dolandyryş namalaryna bildirilýän talaplar
we olaryň berjaý edilmedik ýagdaýyndaky
zyýanly täsirleri.....98

***Döwlet dolandyryşynda ynandyryş we mejbur
ediş çäreleri.....100***

- § 1. Döwlet dolandyryşynda ynandyryş çärelerine
düşünje.....100
- § 2. Dolandyryş mejbur ediş çärelerine düşünje we
olaryň mazmuny.....102

§ 3. Dolandyrys mejbur ediş çäreleriň görnüşleri we olaryň hukuk häsiýetleri.....	103
---	-----

Dolandyrys jogapkärçiligi.....106

§ 1. Dolandyrys jogapkärçiligine düşünje we onuň esasy häsiýetleri.....	106
§ 2. Dolandyrys etmişleri (hukuk bozulmalry) barada düşünje, olaryň jenaýat we düzgün-nyzam hukuk bozulmalaryndan tapawudy.....	110
§ 3. Dolandyrys etmiş dolandyrys jogapkärçiligiň esasydyr. Dolandyrys etmişiniň düzümi (elementleri).....	119
§ 4. Dolandyrys temmileri.....	123
§ 5. Dolandyrys temmilerini ullanyan edaralar we dolandyrys jogapkärçiligini kadalaşdyryan namalar.....	129

Dolandyrys prosessi.....132

§ 1. Dolandyrys prosessine düşünje we onuň esasy aýratynlyklary. Onuň beýleki prosessual işleri bilen arabaglanyşygy.....	133
§ 2. Dolandyrys prosesiniň ýörelgeleri.....	142
§ 3. Dolandyrys prosessiň subýektleri (gatnaşyjylary).....	146

Dolandyrys iş ýöredilşi.....153

§ 1. Dolandyrys iş ñ ýöredilişine düşünje.....	153
--	-----

§ 2. Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işlere goramak.....	154
§ 3. Raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna we şikayatlaryna garamak, onuň düzgünleri we möhleti.....	159
§ 4. Düzgün-nyzam iş ýöredilişi.....	161

***Döwlet dolandyryşynda kontrolygyň we
tertíp-düzgüniniň berjaý edilişi.....163***

§ 1. Döwlet dolandyryşynda kanunçylygyň we tertíp-düzgüniň berjaý edilmeginiň ähmiýeti.....	163
§ 2. Döwlet kontrolygy we onuň görnüşleri. Dolandyryş gözegçiligi we onuň aýratynlyklary.....	166
§ 3. Kazyýet kontrolygynyň mazmuny.....	168
§ 4. Prokuraturanyň umumy gözegçiligi.....	169